Onderzoek VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Caribisch Nederland

Opdrachtgever: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

31 augustus 2016
Elma van de Mortel IdeeVersa
Oberon Nauta DSP-groep

VOORWOORD

Voor u ligt het onderzoek naar het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Caribisch Nederland. We hebben onderzocht in welke mate de wetgeving, beleid en praktijk op Bonaire, Sint Eustatius en Saba voldoen aan het VN-Verdrag en wat er voor ratificatie op korte en langere termijn nodig is. Voor het onderzoek hebben we ook zoveel mogelijk de doelgroep in beeld gebracht en waar mogelijk betrokken bij de vraag wat nodig is.

Het betreft een onderzoek met veel onderwerpen en diverse invalshoeken. We hebben hiervoor veel mensen gesproken. Ook hebben diverse mensen meegelezen met tussenversies van het rapport. We bedanken daarom de medewerkers van departementen en experts in Europees Nederland, de overheden en instellingen in Caribisch Nederland en de betrokkenen uit de doelgroep voor hun medewerking. Ook bedanken wij de begeleidingscommissie en de opdrachtgever voor hun begeleiding.
Enkele mensen willen wij in het bijzonder bedanken. Dat is professor Goldschmidt. Zij was ons klankbord tijdens het onderzoek. Zij dacht mee over grote issues, als ook met diverse praktische interpretaties. Uiteraard is de verantwoordelijkheid voor het rapport de onze.
Ook willen wij de eilandssecretaris en plaatsvervangend eilandssecretaris van het Openbaar Lichaam Bonaire bedanken voor de medewerking aan het onderzoek door de organisatie van de gesprekken op zich te nemen. Door de organisatie van het programma door Ruben Didden (beleidsadviseur educatie en welzijn) was een zeer groot aantal interviews mogelijk. Dit heeft ertoe geleid dat we zeer veel informatie over het beleid en de praktijk hebben kunnen krijgen.

Elma van de Mortel (IdeeVersa) en Oberon Nauta (DSP-groep)

BESTUURLIJKE SAMENVATTING

Onderzoeksopdracht

IdeeVersa heeft in samenwerking met DSP-groep van het ministerie van VWS in december 2015 de opdracht gekregen voor het onderzoek "CN-regelgeving in het kader van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap". Het doel van het onderzoek is te komen tot een inventarisatie van de bestaande regelgeving en het beleid in het licht van de verdragsverplichtingen. Tevens zullen de eilanden worden geconsulteerd over medegelding van het Verdrag.

Het onderzoek is in twee fasen ingedeeld met onderzoeksvragen voor beide fasen:

Onderzoeksvragen *Fase 1*
1.a. Wat is de bestaande regelgeving in Caribisch Nederland in het licht van de verplichtingen van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap?
1.b Wat is het gevoerde beleid tot nu toe; hoe wordt de regelgeving in praktijk toegepast in Caribisch Nederland?

Onderzoekvragen *Fase 2*
2.a Welke uitvoeringsregelgeving is nodig om medegelding in het Caribische deel van Nederland mogelijk te maken?
2.b Wat is vervolgens nodig ter voorbereiding op het plan van aanpak om regelgeving en beleid gereed te maken voor ratificatie van het Verdrag? Welke prioriteitstelling is er?

Aanleiding voor het onderzoek

Het *VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap* (verder: Verdrag) geeft in artikel 1 het doel van het Verdrag: *"Doel van dit Verdrag is het volledige genot door alle personen met een handicap van alle mensenrechten en fundamentele vrijheden op voet van gelijkheid te bevorderen, beschermen en waarborgen, en ook de eerbiediging van hun inherente waardigheid te bevorderen. Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving."*

Het Verdrag is door Nederland geratificeerd. Voor *Europees Nederland* is onderzocht welke maatregelen nog getroffen moeten worden voorafgaand aan ratificatie van het Verdrag. De parlementaire behandeling is in april 2016 afgerond. Het Verdrag is 14 juli 2016 voor Europees Nederland in werking getreden.

Wat *Caribisch Nederland* betreft zal er met het oog op de implementatie van het Verdrag naar verwachting uitvoeringswetgeving nodig zijn. De Raad van State heeft in 2014 advies uitgebracht over de wetsvoorstellen die noodzakelijk zijn voor de goedkeuring en ratificatie van het Verdrag in Europees Nederland. De Raad van State vraagt ten aanzien van Caribisch Nederland om een inventarisatie van regelgeving en beleid, vergelijkbaar met de inventarisatie

die voor het Europese deel van Nederland is uitgevoerd. In dit onderzoeksrapport wordt deze inventarisatie gegeven, zodat kan worden bepaald wat nog geregeld moet worden voordat het Verdrag kan gelden voor Bonaire, Sint Eustatius en Saba (Caribisch Nederland).

Onderzoekaanpak

Het onderzoek viel uiteen in twee fases. In de eerste fase is geïnventariseerd op welke wijze de rechten die in het Verdrag genoemd staan worden gerespecteerd, beschermd en verwezenlijkt. Daartoe hebben we het wettelijk kader en het beleidskader van de eilanden onderzocht en beschreven en vervolgens hebben we onderzocht hoe de rechten in de praktijk worden uitgeoefend. Naast de analyse van wetgeving en beleidsstukken is op de eilanden gesproken met een groot aantal partijen, waaronder met (vertegenwoordigers van) personen met een handicap (zie de hoofdstukken 4, 5 en 6 voor de eerste fase van het onderzoek).
In de tweede fase is op basis van deze inventarisatie de vraag beantwoord wat nog geregeld moet worden voordat het Verdrag mede kan gelden in Caribisch Nederland. Hierbij is gebruik gemaakt van een beoordelingskader (zie hoofdstuk 2 voor het beoordelingskader). Behalve hiaten in de wetgeving, die voor aanvang van medegelding moeten worden opgevuld, zijn er ook rechten die geleidelijk aan dienen te worden verwezenlijkt. Hiervoor dient een plan van aanpak te worden gemaakt met de doelgroep en de betrokken. Dit plan van aanpak maakt geen onderdeel uit van deze rapportage. Wel geven we een inventarisatie van knelpunten die er bestaan voor mensen met een handicap in Caribisch Nederland. Deze inventarisatie kan als basis dienen voor een plan van aanpak (zie hoofdstuk 7 voor de tweede fase van het onderzoek).

Hieronder gaan we in op de rechten die gerespecteerd en beschermd dienen te worden direct bij medegelding en de rechten die geleidelijk aan verwezenlijkt dienen te worden.

1) Burgerlijke en politieke rechten

Van de burgerlijke en politieke rechten neemt de Nederlandse regering aan dat aan deze rechten moet zijn voldaan op het moment van ratificatie.[1] Voldoen aan is binnen dit onderzoek uitgelegd als dat er sprake is van het respecteren en het beschermen van het recht. Daarmee wordt dezelfde uitleg gevolgd die werd gebruikt voor de inventarisatie die eerder in Europees Nederland werd uitgevoerd.[2] Met respecteren wordt bedoeld dat inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen. Met beschermen wordt bedoeld dat de Staat zich actief dient op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden. Voor een nadere toelichting zie tekstkader 1 in hoofdstuk 2.

[1] In de Memorie van Toelichting van de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap staat: *"Het tweede lid van artikel 4 gaat specifiek over de economische, sociale en culturele rechten en houdt daarmee een onderscheid in tussen economische, sociale en culturele rechten enerzijds en burgerlijke en politieke rechten anderzijds. Ten aanzien van economische, sociale en culturele rechten verplicht het tweede lid iedere staat die partij is zich om maatregelen te nemen met volledige gebruikmaking van de hem ter beschikking staande hulpbronnen, teneinde steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in het verdrag erkende rechten te komen. Deze bepaling is echter niet van toepassing op burgerlijke en politieke rechten. Er dient dan ook vanuit te worden gegaan dat aan de in het verdrag erkende burgerlijke en politieke rechten onmiddellijk moet zijn voldaan (algemene toelichting; onder punt 7)."* Artikelsgewijze toelichting, toelichting op artikel 4, Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), nr. 3.
[2] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012.

2) Economische, sociale en culturele rechten

Van de economische, sociale en culturele rechten is het algemene uitgangspunt dat deze rechten niet alleen gerespecteerd en beschermd moeten worden maar ook geleidelijk aan moeten worden *verwezenlijkt*. Met verwezenlijking wordt bedoeld dat de Staat zich actief dient op te stellen door gepaste maatregelen te treffen die er op zijn gestoeld mensenrechten daadwerkelijk te realiseren. Dat betekent dat de Staat moet verzekeren dat de rechten beschikbaar, aanvaardbaar, aanpasbaar en toegankelijk zijn.[3] Dit kan door te faciliteren, door ontwikkelingen te bevorderen of door te voorzien in bepaalde voorzieningen. Daarnaast is het uitgangspunt dat aan deze rechten niet onmiddellijk hoeft te worden voldaan bij ratificatie, maar dat er wel moet worden gewerkt aan de geleidelijke verwezenlijking van deze rechten.
Voor de economische, sociale en culturele rechten zijn de kernverplichtingen van belang.

Kernverplichtingen bevatten criteria voor het stellen van prioriteiten ontwikkeld door Verdragsorganen en andere internationale toezichthoudende instellingen. De belangrijkste om hier te noemen zijn de kernverplichtingen, zoals aangegeven door het economische, sociale en culturele rechten Comité van de Verenigde Naties.[4] We beschouwen deze kernverplichtingen als een leidraad voor het minimumniveau van de desbetreffende rechten. We gaan er vanuit dat het verwezenlijken van het minimumniveau van een kernverplichting voorop staat en na ratificatie weinig uitstel kan dulden.

Voorbereiding plan van aanpak Voor verwezenlijking van de economische, sociale en culturele rechten is het van belang dat er een *plan van aanpak* wordt gemaakt met de diverse doelgroepen en betrokkenen (zie ook artikel 4 van het Verdrag). Ter voorbereiding op dit plan hebben we een inventarisatie opgenomen van de knelpunten van mensen met een handicap in Caribisch Nederland. Deze inventarisatie kan dienen als input voor het gesprek over een plan van aanpak.

Resultaten

Hiaten in wet- en regelgeving burgerlijke en politieke rechten

In tabel A is een overzicht gegeven van de mate waarin de burgerlijke en politieke rechten worden gerespecteerd en beschermd, zodat duidelijk wordt in hoeverre in Caribisch Nederland wordt voldaan aan het Verdrag. Vervolgens geven we een korte toelichting per recht. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de eilanden een eigen wettelijk stelsel hebben (naar de wetten uit dit stelsel wordt vaak verwezen als BES-wetten). Uitgangspunt is dat dit stelsel moet voldoen aan het Verdrag. Voor de burgerlijke en politieke rechten kijken we echter ook naar de Europees Nederlandse wetgeving en beleid, omdat aan de burgerlijke en politieke rechten moet worden voldaan bij ratificatie. In Europees Nederland wordt het wettelijk kader en het beleidskader als afdoende beschouwd om de bedoelde rechten te respecteren en te beschermen. Voor zo ver het wettelijk kader en het beleidskader van Caribisch Nederland vergelijkbaar is met Europees Nederland mag zodoende worden aangenomen dat de burgerlijke en politieke rechten die in het Verdrag worden genoemd afdoende gerespecteerd en beschermd zijn. Bovendien is de wetgeving voor enkele van de burgerlijke en politieke rechten in Europees en Caribisch Nederland gelijk; dit geldt bijvoorbeeld voor de Kieswet. Indien het wettelijk kader niet of

[3] Dit worden de 4 A's genoemd. De basis hiervoor zijn de general comments bij de International Convent on Economic, Social and Cultural Rights (ICESC) van de Committee on Economic, Social and Cultural Rights. In deze comments wordt uitgegaan van Availability, Accessibility, Acceptability en Adaptability. Het College voor de Rechten van de Mens heeft dit vertaald als BAAT- maatstaf (beschikbaarheid, aanvaardbaarheid, aanpasbaarheid en toegankelijkheid).
[4] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012, p. 15 – 16.

beperkt vergelijkbaar is met Europees Nederland kijken we of er andere beschermende maatregelen zijn of dat deze ontbreken (zie verder het beoordelingskader in hoofdstuk 2).

Tabel A laat zien dat diverse rechten niet voldoende worden beschermd. Bij tabel A horen twee kanttekeningen. De eerste is dat we bij enkele rechten niet voldoende precies kunnen bepalen wanneer aan deze rechten voldaan is. Bij deze rechten is een nadere uitwerking nodig (zie verder tabel A en de toelichting bij deze rechten).
De tweede kanttekening is dat we geen weging geven van de hiaten in de wetgeving. We geven alleen aan of een recht geheel, deels of niet wordt gerespecteerd en beschermd. Van belang daarbij is bovendien dat soms met één wet een hiaat in meerdere rechten kan worden gevuld. Dit omdat enkele rechten wat bepaalde onderdelen betreft in elkaars verlengde liggen. Het gaat dan met name om de rechten 12, 14, 15, 16 en 17. In deze samenvatting geven we alleen aan welke rechten met elkaar samenhangen. In hoofdstuk 5 bespreken we de rechten geclusterd naar samenhang, zodat de relaties tussen de rechten duidelijk worden.

We merken hier op dat we telkens spreken over het voldoen van wet- en regelgeving in Caribisch Nederland. Hiermee doen we geen uitspraak of het om een verantwoordelijkheid van de rijksoverheid of een openbaar lichaam gaat. In het algemeen kunnen we hierover zeggen dat bij wet- en regelgeving ten aanzien van de burgerlijke en politieke rechten vooral het rijk aan zet zal zijn, terwijl het bij verwezenlijken van economische, sociale en culturele rechten afhankelijk is van de taakverdeling tussen de overheden.

Tabel A Mate waarin de wet- en regelgeving voldoet aan de burgerlijke en politieke rechten

	Burgerlijke en politieke rechten		
	Artikel	**Respecteren**	**Beschermen**
5	Gelijkheid en non-discriminatie	voldaan	niet (volledig) voldaan
10	Recht op leven	voldaan	voldaan
11	Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties	voldaan	nadere uitwerking nodig
12	Gelijkheid voor de wet	voldaan	niet (volledig) voldaan
13	Toegang tot de rechter	voldaan	nadere uitwerking nodig
14	Vrijheid en veiligheid van de persoon	voldaan	niet (volledig) voldaan
15	Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing	voldaan	niet (volledig) voldaan
16	Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik	voldaan	niet (volledig) voldaan
17	Bescherming van de persoonlijke integriteit	voldaan	niet (volledig) voldaan
18	Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit	voldaan	voldaan
21	Vrijheid van mening en meningsuiting en toegang tot informatie	voldaan	voldaan
22	Eerbiediging van de privacy	voldaan	voldaan
23	Eerbiediging van de woning en het gezinsleven	voldaan	niet (volledig) voldaan
29	Participatie in het politieke en openbare leven	voldaan	voldaan

* *Respecteren:* inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
** *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *gelijkheid en non-discriminatie (artikel 5)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De Grondwet is integraal van kracht in Caribisch Nederland. Daarnaast is in het Wetboek van Strafrecht BES discriminatie strafbaar gesteld. Deze wetgeving wordt in het algemeen echter niet gezien als voldoende voor het beschermen van het recht op gelijkheid en non discriminatie. In Europees Nederland zijn er daarom diverse aanvullende wetten van kracht die invulling geven aan de verdragsverplichting van artikel 5. Het gaat dan bijvoorbeeld om de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz). Het College voor de Rechten van de Mens is in Europees Nederland de eerst aangewezen instantie voor het doen van onderzoek naar de vraag of een onderscheid is of wordt gemaakt als bedoeld in de Wgbh/cz (en andere gelijke behandelingswetgeving). De Wgbz/cz geldt niet in Caribisch Nederland. Bovendien is het College voor de Rechten van de Mens op basis van de Wet College voor de Rechten van de Mens niet bevoegd een oordeel te geven over de vraag of er onderscheid is gemaakt als bedoeld in de gelijke behandelingswetgeving (waaronder de Wgbh/cz).
Het is voor het nakomen van de verdragsverplichtingen ten aanzien van het recht op gelijkheid en non-discriminatie in Caribisch Nederland niet noodzakelijk dat alle Europees Nederlandse wetten gelden, maar alleen de Grondwet en het Strafrecht BES volstaan niet.[5] Er is aanvullende regelgeving nodig om rechtsgelijkheid voor mensen met een beperking te borgen voor specifieke domeinen, zoals werk, wonen of openbaar vervoer..Een klachtmogelijkheid of een andere vorm van individuele ondersteuning, zoals een brede loketfunctie, kan de rechten van mensen met een handicap versterken.

* Het *Recht op leven (artikel 10)* wordt in Caribisch Nederland afdoende gerespecteerd en beschermd. De wetgeving van Caribisch Nederland is vergelijkbaar met die in Europees Nederland.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties (artikel 11)* gerespecteerd. Of het recht voldoende wordt beschermd kan binnen dit onderzoek niet worden vastgesteld. De reden hiervoor is dat er wel diverse aandachtspunten zijn die in de praktijk aandacht verdienen, maar dat het de vraag is of het wettelijk kader volstaat voor ratificatie van het Verdrag. Dit onder andere omdat de relatie beschermen van dit recht en toegankelijkheid in ontwikkeling is. Er is een Veiligheidswet en er wordt gewerkt aan plannen voor rampenbestrijding en crisisbeheersing. Het ontbreekt aan een wettelijke plicht om in de rampenbestrijding en crisisbeheersing personen met een handicap als een aparte doelgroep aan te merken en expliciet daarmee rekening te houden. Als gevolg daarvan wordt binnen het alarmeringssysteem op de eilanden geen rekening gehouden met mensen met een auditieve beperking. Evenmin is de alarmcentrale voor de nooddiensten bereikbaar voor mensen met een auditieve beperking. Ook wordt in de ontruimingsplannen van de openbaar lichamen niet specifiek rekening gehouden met personen met een handicap en hebben de nooddiensten geen speciale voorzieningen voor de doelgroep. De reguliere transportvoorzieningen zijn moeilijk toegankelijk voor personen met een fysieke handicap. Voor zo ver deze voorzieningen worden ingezet tijdens een ramp of crisis kan dat het recht zoals neergelegd in artikel 11 in gevaar brengen.

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Gelijkheid voor de wet (artikel 12)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn dezelfde

[5] De Grondwet biedt doorgaans onvoldoende basis om derden aan te spreken op discriminatie. Bij de diverse onderwerpen komen we daarop terug.

als die er toe leiden dat Caribisch Nederland zijn verplichtingen jegens het recht op Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15) en bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17) niet volledig kan nakomen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de geringe waarborgen bij de wetgeving die gedwongen opname en dwangbehandeling regelt (Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES en de Wet beginselen gevangeniswezen BES). Zie verder onder artikel 15 en 17.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Toegang tot de rechter (artikel 13)* gerespecteerd. Of het recht voldoende wordt beschermd kan binnen dit onderzoek niet worden vastgesteld. De reden hiervoor is dat er wel enkele aandachtspunten zijn bij de bescherming van dit recht, maar dat het is de vraag of het wettelijk kader volstaat voor ratificatie van het Verdrag. Dit onder andere omdat de relatie beschermen van dit recht en toegankelijkheid in ontwikkeling is. Een aandachtspunt is bijvoorbeeld dat er geen garantie is dat een persoon “te zijner verblijfplaats” wordt gehoord voor zo ver hij zich niet naar de rechter kan begeven. Dit in tegenstelling tot Europees Nederland waar dit recht wel wettelijk verankerd is. Dat neemt niet weg dat in de praktijk de rechter ook op locatie personen hoort. Een andere reden is dat hoewel de rechters en officieren in Europees Nederland zijn opgeleid en daar binnen de opleiding getraind zijn in het omgaan met personen met een handicap er in de externe communicatie van de rechtbank en het parket niet specifiek rekening gehouden met personen met een handicap. Daarnaast wordt bij de politie en binnen het gevangeniswezen niet specifiek getraind in het omgaan met justitiabelen met een handicap.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijheid en veiligheid van de persoon (artikel 14)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De reden is dat de uitoefening van het recht op vrijheid en veiligheid in Caribisch Nederland voor wat betreft de gedwongen opname van personen met een psychiatrische handicap met minder waarborgen omkleed is dan in Europees Nederland. De reden is dat de lokale equivalenten voor de Wet bijzondere opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen (de Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES) en de Beginselenwet sterk verouderd zijn en formeel relatief weinig bescherming bieden tegen ongewenste insluiting en dwangbehandeling. Zie ook de artikelen 15 en 17.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15).* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. Een reden hiervoor is dat een specifieke regeling met waarborgen omtrent medisch-wetenschappelijk onderzoek met personen die vanwege hun handicap niet in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ontbreekt in Caribisch Nederland. Een andere reden is dat de wetgeving die gedwongen opname en dwangbehandeling regelt (Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES en de Wet beginselen gevangeniswezen BES) sterk is verouderd en in verhouding tot Europees Nederland relatief weinig waarborgen kent. Tot slot, ontbreekt in het strafrecht van Caribisch Nederland een equivalent voor de TBS- maatregel met dwangverpleging. Als gevolg van het ontbreken is het aanbod van vormen van forensische zorg in Caribisch Nederland minder divers dan in Europees Nederland. Het risico is daarom groter dat personen met een psychiatrische of verstandelijke handicap aangewezen zijn op een forensische zorgsetting die niet past bij de handicap. Zie ook de artikelen 12, 14, 16 en 17.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik (artikel 16)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn dat de bescherming tegen huiselijk geweld, die door het Wetboek van Strafrecht BES wordt geboden, minder is dan in Europees Nederland. Verder zijn de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015 en de Wet tijdelijk huisverbod niet van kracht in

Caribisch Nederland en het ontbreekt aan een lokaal equivalent. Er is zodoende geen plicht voor de eilanden een opvangvoorziening te treffen voor slachtoffers van huiselijk geweld en de gezaghebber kan niet een tijdelijk huisverbod opleggen. Ook biedt de arbeidswetgeving in Caribisch Nederland minder bescherming dan de Europees Nederlandse wetgeving. Zo ontbreken bepalingen die de werkgever (waaronder de overheid inbegrepen) opdragen zich te onthouden van bepaalde onwenselijke arbeidsomstandigheden. De Wet ter beschikking stellen arbeidskrachten BES kent een toezichtsbepaling voor de diverse bepalingen in deze wet. Echter een toezichtsinstrumentarium voor het opsporen en tegengaan van uitbuiting relevant voor het Verdrag ontbreekt. Formeel wordt er daarom weinig bescherming geboden. Arbeidsuitbuiting lijkt echter voor personen met een handicap geen issue. Het hebben en behouden van werk daarentegen wel (zie onder werk). Zie ook artikel 15.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn dat personen met een (verstandelijke) handicap vanwege het ontbreken van een Wet op orgaandonatie formeel niet goed worden beschermd tegen orgaanroof. Een andere reden is dat bij personen met een (zware) verstandelijke handicap een curator kan worden aangewezen die namens de betreffende persoon besluiten neemt. In het Burgerlijk Wetboek BES waar het curatorschap wordt geregeld zijn minder waarborgen tegen misbruik door de curator opgenomen dan in het Burgerlijk Wetboek van Europees Nederland. Bovendien is vaak sprake van een informele vorm van zaakbehartiging. Tijdens het veldwerk van dit onderzoek werden diverse voorbeelden genoemd van (financieel) misbruik van personen met een verstandelijke handicap, veelal zonder dat er sprake was van een formele regeling. Zie ook de artikelen 12, 14 en 15.

* Het recht op *Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit (artikel 18)* is voldoende gewaarborgd. De wetgeving voor Caribisch Nederland is vergelijkbaar met die voor Europees Nederland.

* Het recht op *Vrijheid van mening en meningsuiting (artikel 21)* is voldoende gewaarborgd. De wetgeving van Caribisch Nederland is vergelijkbaar met die in Europees Nederland.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Eerbiediging van de privacy (artikel 22)* gerespecteerd en beschermd. Wat betreft verwezenlijking zijn er nog wel aandachtspunten. Zo is de Commissie toezicht bescherming persoonsgegevens BES – die toezicht moet houden op de juiste toepassing van de Wet bescherming persoonsgegevens BES - niet operationeel.

* In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Eerbiediging van de woning en het gezinsleven (artikel 23)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. Een reden hiervoor is dat de rechten en verantwoordelijkheden van personen met een handicap, met betrekking tot de voogdij, curatele, zaakwaarneming, adoptie van kinderen of soortgelijke regelingen mede door de jeugdzorg gewaarborgd zouden moeten worden. De jeugdzorg is nog niet volledig wettelijk geregeld zodat een formele basis ontbreekt.
Bovendien is het zorgkader voor hulpbehoevende gezinnen niet sluitend. Het aanbod van therapieën, behandelingen en residentiele voorzieningen (voor onder meer crisisopvang) kent hiaten. Ook lijkt de onderlinge samenwerking tussen de zorgpartijen voor verbetering vatbaar.

* Het *Recht op Participatie in het politieke en openbare leven* (artikel 29) wordt in Caribisch Nederland afdoende gerespecteerd en beschermd. Wat betreft verwezenlijking zijn er aandachtspunten. Het gaat dan met name om de toegankelijkheid, zoals informatieverstrekking, voor bepaalde groepen van mensen met een handicap.

Hiaten in wet- en regelgeving economische, sociale en culturele rechten

In tabel B is een overzicht gegeven van de mate waarin de economische, sociale en culturele rechten worden gerespecteerd en beschermd. Ook is aangegeven voor rechten met een kernverplichting of aan deze kernverplichting is voldaan. Hieronder geven we een korte toelichting op tabel B. Eerst lichten we de rechten met kernverplichtingen toe en vervolgens de rechten zonder kernverplichtingen. We sluiten deze bestuurlijke samenvatting af met de voorbereiding van het plan van aanpak voor de verwezenlijking van de economische, sociale en culturele rechten.

Tabel B Mate waarin de wet- en regelgeving voldoet aan de economische, sociale en culturele rechten

	Artikel	Respecteren*	Beschermen**	Kernverplichting***
	Kernverplichtingen economische, sociale en culturele rechten			
19	Zelfstandig wonen	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)	Niet voldaan
24	Onderwijs	Voldaan	Voldaan	Voldaan
25	Gezondheid	Voldaan	Voldaan	Voldaan
28	Behoorlijke levensstandaard	Voldaan	Voldaan	Niet voldaan
	Overige economische, sociale en culturele rechten			
9	Toegankelijkheid	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)	-
20	Persoonlijke mobiliteit	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)	-
27	Werk en werkgelegenheid	Voldaan	Voldaan	-
30	Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport.	Voldaan	Voldaan	-

* *Respecteren:* inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
** *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.
*** Kernverplichtingen zijn geïnterpreteerd als minimumnorm.

Kernverplichtingen economische, sociale en culturele rechten

Voor de economische, sociale en culturele rechten met kernverplichting concluderen wij dat deze rechten worden *gerespecteerd en beschermd* met uitzondering van wonen. De reden hiervoor is dat er geen wetgeving is die mensen met een handicap beschermt bij bijvoorbeeld selectiviteit door een verhuurder of bemiddelaar. Dit hangt samen met het ontbreken van wetgeving rond gelijkheid en non-discriminatie (zie onder de politieke en burgerlijke rechten). De andere rechten met kernverplichting kennen wel bepalingen in de wet waar mensen in geval van uitsluiting vanwege hun handicap een beroep op kunnen doen.

De kernverplichtingen kunnen worden gezien als een leidraad voor een minimum aan verplichtingen bij gezondheid, wonen, levensstandaard en onderwijs. Voor het recht op een behoorlijke levensstandaard en het recht op wonen concluderen we dat deze rechten *niet*

worden verwezenlijkt op het *minimumniveau*. Voor het recht op onderwijs en het recht op gezondheid concluderen we dat *wel* wordt voldaan aan het minimumniveau.

* *Het recht op een behoorlijke levensstandaard* De nadruk bij dit recht ligt op het *zelfstandig* kunnen leven. Mensen met een handicap leven vaak bij familie en zijn daarvan afhankelijk. Het is dan dus afhankelijk van de omstandigheden van de familie of en in welke mate het minimumniveau voor wat betreft levensstandaard wordt gehaald. Het niet voldoen aan het recht op een behoorlijke levensstandaard in het algemeen is niet nieuw voor Caribisch Nederland; armoede is al decennia een probleem op de eilanden en raakt grote delen van de bevolking ongeacht of sprake is van een handicap. De Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland heeft dit probleem recent opnieuw geconstateerd. Voor dit recht is de kabinetsreactie op de evaluatie relevant. In de kabinetsreactie op het rapport van de Commissie zijn enkele maatregelen aangekondigd (zie paragraaf 6.1). Omdat de maatregelen nog niet concreet zijn ingevuld en doorgevoerd kunnen deze maatregelen in dit onderzoek niet worden meegenomen.

* Ook wat betreft het *recht op wonen* wordt niet aan de kernverplichting voldaan. Een deel van de woningen voldoet niet aan een minimumnorm, dat wil zeggen ze zijn niet water- en winddicht, vloeren ontbreken en /of er is gebrek aan schoon water. Dit betreft het wonen in het algemeen, maar kan mensen met een handicap harder treffen als er bijvoorbeeld sprake is van verzorging van wonden. Daarnaast voldoet een deel van de woningen niet aan de minimum standaard voor mensen met een handicap. Het gaat dan met name om huizen waar mensen in een rolstoel wonen. Indien de huizen te klein zijn voor een rolstoel dan kan dit betekenen dat iemand met een handicap zich niet (of alleen kruipend) kan verplaatsen. In een dergelijke situatie wordt niet voldaan aan de minimumnorm.

* Bij het *recht op gezondheid en het recht op onderwijs* is aan de minimumverplichting wel voldaan. De gezondheidszorg wordt in het algemeen als voldoende gezien. Ook is de gezondheidszorg beschikbaar voor iedereen.
Wat betreft onderwijs is er leerplicht voor kinderen van 4- 16 jaar; alle kinderen krijgen een vorm van onderwijs of begeleiding. Er zijn bepalingen in de diverse wetten die beschermen tegen het niet voldoen aan de leerplicht (leerplichtambtenaar, ontheffingen, vervangende trajecten). Het is niet uitgesloten dat een kind niet in beeld is, maar dit wordt steeds ongebruikelijker. Het onderwijs loopt in de praktijk nog niet altijd naar wens, maar de wetgeving biedt ruimte voor ontwikkelingen en aanpassingen (zoals “special needs” klassen). Ook wordt de kwaliteit van het onderwijs gevolgd door de Inspectie van het Onderwijs, waardoor benodigde ontwikkelingen en aanpassingen in beeld zijn en worden aangepakt.
Wel merken we op dat de ontwikkeling van kinderen van 0-4 jaar met een handicap niet is geborgd, omdat niet altijd een vorm van begeleiding kan worden geboden.

Economische, sociale en culturele rechten niet zijnde kernverplichtingen

De economische, sociale en culturele rechten niet zijnde kernverplichtingen worden gerespecteerd. De rechten *persoonlijke mobiliteit, toegankelijkheid en werk en werkgelegenheid* worden niet beschermd. Dat wil zeggen er is geen wetgeving die discriminatie dusdanig verbiedt dat mensen bijvoorbeeld naar een rechter zouden kunnen gaan. Deze conclusie hangt samen met de conclusie dat het recht op *gelijkheid en non-discriminatie (artikel 5)* niet volledig wordt beschermd.
Wat betreft deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport merken we op dat dit recht weliswaar als beschermd kan worden beschouwd, maar dat de andere rechten cruciaal zijn. Het gaat dan bijvoorbeeld om vervoer en toegankelijkheid van gebouwen.

Voorbereiding plan van aanpak

Voor de economische, sociale en culturele rechten is het van belang dat deze geleidelijk aan worden verwezenlijkt. De staat dient hieraan te werken[6].Van belang daarbij is daarom dat er een plan wordt gemaakt met de diverse doelgroepen en betrokkenen (zie ook artikel 4 van het Verdrag). Voor de voorbereiding van dit plan is in dit onderzoek een inventarisatie opgenomen van de knelpunten die er bestaan voor mensen met een handicap in Caribisch Nederland. De knelpunten hebben we als volgt gegroepeerd:
- knelpunten die relatief gemakkelijk kunnen worden opgepakt,
- knelpunten die relatief veel mensen betreffen
- knelpunten die weinig mensen betreffen, maar de betrokkenen wel relatief zwaar treffen.

Knelpunten die relatief gemakkelijk kunnen worden opgepakt

Toegankelijkheid is niet eenvoudig op de eilanden, met name op Saba niet. Dat laat onverlet dat er meer rekening mee gehouden kan worden:
** Wegen* Op Bonaire en op Sint Eustatius kan de toegankelijk van de wegen bij vernieuwing worden verwezenlijkt. Ook kunnen op Bonaire de huidige versperringen van trottoirs worden opgeruimd. De geplande vernieuwing van de Wegenverkeersverordening van Bonaire kan een stap betekenen in het vergroten van toegankelijkheid van het eiland door het officieel regelen en handhaven van invalidenparkeerplaatsen. De toegankelijk van de wegen op Saba is maar zeer beperkt te vergroten, gezien de steile hellingen op Saba.
** Gebouwen* Op alle drie de eilanden kan de toegankelijkheid van gebouwen met een publieke functie worden bevorderd voor de overheidsgebouwen en voor gebouwen met een publieke functie van particulieren. Bij nieuwe gebouwen kan rekening worden gehouden met de toegankelijkheid (voor zowel mensen met een mobiliteitsbeperking, visuele of auditieve handicap) van het gebouw en de verplaatsingsmogelijkheden in het gebouw.[7]
Daarbij is expertise een vereiste. Bij alle aanpassingen is het van belang dat de goede maten worden gehanteerd voor breedtes van deuren, toiletruimten, steilheid van hellingbanen en dergelijke.

Gezondheid
** Regie op hulpmiddelen* Hulpmiddelen zijn beschikbaar. Er zijn wel enkele praktische problemen. Het gaat dan bijvoorbeeld om onduidelijkheden over wat wel en wat niet wordt vergoed. Het gaat dan niet alleen om inwoners, maar vooral ook om huisartsen en andere dienstverleners die een beter inzicht nodig hebben in wat wel en niet kan. Ook worden hulpmiddelen niet standaard op een goede manier aangemeten en voldoen daarom niet altijd. Verbetering hiervan is zowel wenselijk voor de cliënt als voor de kostenbeheersing. Dit betekent in ieder geval dat er voldoende mensen moeten zijn die ter zake kundig advies kunnen geven over hulpmiddelen. Diverse verbeteringen zijn overigens in ontwikkeling.
** Regie op informatie* Sinds de staatkundige hervorming in Caribisch Nederland zijn er veel veranderingen op de eilanden. Ook aandacht voor mensen met handicap is wat sommige aspecten betreft nieuw.. Hierdoor is er soms enige ruis, bijvoorbeeld bij vergoedingen van hulpmiddelen aan leerlingen buiten de scholen. Ook zijn er, gezien de kleinschaligheid van de eilanden, veel unieke situaties. Enige regie hierop kan voorkomen dat situaties complexer

[6] Zie ook: Nader rapport inzake het voorstel van Rijkswet, houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169), Kamerstukken II 2013/14, 33 992, nr. 4.
[7] Voor wat betreft de gebouwen van de rijksdienst wordt er bij nieuwbouw en waar mogelijk bij verbouwingen vaak, maar niet altijd, rekening gehouden met de toegankelijkheid. De reden hiervoor is dat deze gebouwen worden gebouwd met de Europees Nederlandse regelgeving als leidraad.

worden dan nodig. Regie hoeft niet te betekenen dat alles voor alle situaties in één hand komt, maar kan bijvoorbeeld inhouden dat een bestaande instantie de regie heeft (meer nog dan nu) voor een bepaalde groep mensen.
** Samenwerken in de keten* Ondanks de kleinschaligheid, maar wellicht vanwege de fase van ontwikkeling van de eilanden, is er nog niet overal sprake van een goede samenwerking. Dit speelt bijvoorbeeld bij zorg voor kinderen en jongeren op de Bovenwinden en in de zorgketen op Bonaire. De doorontwikkeling van bijvoorbeeld psychiatrische zorg en ouderenzorg op alle drie de eilanden dient meer in samenwerking met andere instanties plaats te vinden.

Knelpunten die relatief veel mensen betreffen

Toegankelijkheid
* Wat betreft toegankelijkheid is *vervoer* ook van belang. Er is op de eilanden wel enige vorm van vervoer, namelijk vanuit de organisaties die bijvoorbeeld dagactiviteiten verzorgen. Desalniettemin wordt het niet zelf ergens naartoe kunnen, ook gezien de ontoegankelijkheid van de wegen, als een probleem ervaren door mensen met een handicap.
* Een ander knelpunt is het in en uit een *vliegtuig* tillen. Met weging van de aantallen zou bepaald kunnen worden of een oplossing als een aviramp redelijk is. Op Bonaire ligt deze oplossing overigens eerder in de rede dan op de twee andere eilanden. Dit gezien de grotere aantallen vliegtuigpassagiers op Bonaire en gelet op het feit dat Bonaire een (beperkte) hub/overstapfunctie vervult en deze wil uitbreiden.
* Wat betreft de *niet-fysieke toegankelijkheid* is vooral meer aandacht voor communicatie met mensen met een licht verstandelijke handicap van belang. Hiervoor is het nodig dat deze groep beter in beeld komt en de bewustwording over het belang van het rekening houden met deze groep wordt vergroot.

Gezondheid
* In het algemeen wordt gezondheid en de zorg in intramurale instellingen als voldoende tot goed gezien. Daar wordt echter de kanttekening bij gemaakt dat de zorg goed is zodra iemand een medische indicatie heeft. De fasen ervoor - van algemene *preventie* tot en met secundaire preventie (zorgen dat aandoeningen niet erger worden) - krijgen minder aandacht. Er is voorlichting in ontwikkeling over diabetes en obesitas, maar dit staat nog in de kinderschoenen. Meer voorlichting over bijvoorbeeld voeding en beweging wordt door veel geïnterviewden als urgent aangemerkt.
* Daarnaast gaat het om de verdere ontwikkeling van zorg op een dusdanige manier dat mensen langer zelfstandig kunnen blijven wonen. Het gaat dan om *ondersteuning*, zoals hulp in het huis, aanpassingen aan het huis, cursussen over omgaan met geld en dergelijke. Deze bredere ondersteuning wordt soms wel verleend op de eilanden, bijvoorbeeld door MIVA 60+ op Bonaire, maar deze ondersteuning is projectmatig opgezet en kent geen structurele bekostiging.
* Tot slot, wordt bij gezondheid het snel wisselen van bepaalde *specialisten* als knelpunt ervaren.

Wonen
* Bij wonen is een knelpunt op alle drie de eilanden dat er geen geschikte *huisvesting* is voor onder andere mensen met een fysieke handicap. Ook is er behoefte aan woningen voor *tijdelijke opvang* (bijvoorbeeld na revalidatie of voor respijtzorg als de persoon met een handicap afhankelijk is van een mantelzorger en deze bijvoorbeeld ziek is). De woningen zijn vaak niet geschikt om te worden aangepast. Voorts is er behoefte aan woningen voor *begeleid wonen* voor mensen met een licht verstandelijke handicap, psychiatrische patiënten en ouderen.

Onderwijs

* Via de Expertise Centra Onderwijs Zorg is er *onderwijskundige ondersteuning* van kinderen met een licht verstandelijke of psychiatrische handicap. Deze ontwikkeling is in gang gezet, maar er zijn ook nog stappen te maken. Het gaat dan met name om de vraag of het voortgezet onderwijs voldoet voor deze kinderen. In ieder geval wordt de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs door meerdere partijen als moeizaam gezien. Ook is het de vraag of het praktijkonderwijs, VMBO basis en MBO 1 voldoende *aansluiten bij de arbeidsmarkt*. Bovendien kent het praktijkonderwijs diverse problemen in de praktijk waardoor de ontwikkeling van leerlingen en hun ondersteuning vaak niet optimaal is.

Werk

* Het is moeilijk voor diverse mensen met een handicap werk en/of een opleiding te vinden. Redenen hiervoor lijken te zijn dat:
- ook voor personen zonder handicap is de werkgelegenheid op de eilanden een probleem. Het accent bij werkbegeleidingsactiviteiten ligt op mensen met achterstand tot de arbeidsmarkt zonder handicap
- er versnippering is van werkbegeleidingsactiviteiten
- mensen met een licht verstandelijke handicap of psychiatrische beperking niet gediagnosticeerd zijn, waardoor er bij arbeidsbemiddeling, begeleiding bij werk en dergelijke niet altijd voldoende bewustwording, kennis en expertise aanwezig is van mensen met een handicap en hoe daarbij te ondersteunen; dat wil zeggen er is geen volledig beeld van wat iemand kan en nodig heeft.
- de aansluiting praktijkonderwijs – vervolgmogelijkheden niet voldoet.

* De rijksdienst en de openbare lichamen hebben geen actief beleid om mensen met een handicap in dienst te nemen. Wel zijn er bij alle drie de openbare lichamen in enige mate mensen met een handicap in dienst. Met expliciet personeelsbeleid gericht op mensen met een handicap zouden de overheden een voorbeeldfunctie kunnen vervullen.

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport

* Wat betreft de deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport is een veel genoemd knelpunt het niet voldoende aanbod van activiteiten voor kinderen *na school*. Het gaat dan om alle kinderen met achterstand of een risico op achterstand. Het gaat daarbij ook om kinderen met een handicap en/of kinderen waarvan de ouder(s) een handicap hebben.
* Tot slot, merken we wat betreft deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport op dat hiervoor diverse andere knelpunten cruciaal zijn. Het gaat dan om vervoer en toegankelijkheid van gebouwen en ook om bewustwording.

Knelpunten die relatief weinig mensen betreffen, maar wel zwaar wegen

Kinderen

Op de eilanden zijn niet heel veel kinderen met een zwaardere fysieke, verstandelijke of meervoudige handicap. Gezien het belang van de ontwikkeling van kinderen is meer aandacht voor hen echter wezenlijk. Het gaat dan om bijvoorbeeld de ondersteuning van kinderen met een visuele of auditieve handicap. FKBO (instelling voor mensen met visuele of auditieve beperking) ondersteunt hen wat betreft het omgaan met de handicap. Daarnaast is ondersteuning bij de ontwikkeling nodig. Hetzelfde geldt voor kinderen die ondersteuning krijgen van FKPD (instelling voor mensen met een verstandelijke of meervoudige handicap). Ook zij dienen niet alleen te worden bezig gehouden, maar ook te worden ondersteund in hun ontwikkeling.

Tot slot, merken we op dat bovenstaande in nog sterkere mate geldt voor kinderen van nul tot vier jaar; voor hen zijn er wat voorzieningen betreft vrijwel geen ontwikkelingsmogelijkheden. Bijvoorbeeld kinderen met een spasme leren niet hiermee om te gaan.

Experimenteren

Het laatste knelpunt dat is genoemd, en dat slechts enkele mensen betreft, maar voor hen wel zwaar weegt, is de mogelijkheid om te experimenteren met werk als er sprake is van onderstand met een toeslag voor duurzame arbeidsongeschiktheid. De toeslag gaat ervan uit dat iemand volledig en voor lange duur arbeidsongeschikt is. In sommige uitzonderingssituaties is er echter sprake van iemand die toch wil proberen te werken, bijvoorbeeld voor een beperkt aantal uren. Dit brengt in de huidige situatie het risico met zich mee dat de toeslag volledig en permanent wordt gestopt.

Beleid en bewustwording

Voor alle knelpunten is bewustwording en beleid van belang. Het gaat daarbij om:

* *nieuw beleid* van overheden Bij nieuw beleid kan rekening worden gehouden met mensen met een handicap. Het gaat dan bijvoorbeeld om de toegankelijkheid van gebouwen en infrastructuur bij nieuwe projecten.
* rekening houden met de diverse doelgroepen bij *overheidsdiensten*. Het rekening houden met de doelgroep kan soms complex zijn als niet bekend is hoe groot de doelgroep is en wie onder de doelgroep vallen. Het gaat dan vooral om mensen met een licht verstandelijke handicap of met psychiatrische problemen. Het gaat dan ook om ouderen die geleidelijk aan of soms van de ene dag op de andere beperkt raken in hun bewegingsvrijheid. Het *in beeld* krijgen van welke mensen het betreft en erop kunnen inspelen is een belangrijk vraagstuk op in ieder geval Bonaire (zie verder paragraaf 4.5).
* Stimulering van bewustwording van *inwoners en bedrijven* is ook relevant. Dit geldt voor zichtbare beperkingen, zoals de benodigde aanpassingen voor mensen in een rolstoel. Dit geldt ook, en misschien nog wel meer, voor minder zichtbare handicaps zoals doofheid. Deze handicaps komen minder vaak voor. Dit maakt dat bewustwording des te belangrijker is, omdat bijvoorbeeld kinderen met een dergelijke handicap snel geïsoleerd kunnen raken. Aandacht hiervoor bij docenten en medeleerlingen is noodzakelijk. Niet alleen bij medeleerlingen van iemand met een handicap, maar in iedere klas en iedere school, omdat bewustwording en rekening houden met kinderen met een handicap van belang is voor acceptatie in alle verdere fasen van het leven.
* *Bewustwording* van de eigen rechten van mensen met een handicap en hun familie is van belang. Er is geen loketfunctie voor juridische vragen, informatie of advies. Deze zou gestalte kunnen krijgen door een laagdrempelig voorziening. Gezien de kleinschaligheid van de eilanden is het hierbij van belang dat niet per se een nieuwe organisatie opgericht dient te worden. Aansluiten bij huidige organisaties waarbij bundeling van kennis voorop staat en waar enig doorzettingsmacht is kan ook effectief zijn.[8]
* Naast bewustwording en empowerment van de doelgroep is *belangenbehartiging* van belang, bijvoorbeeld om gesprekspartner te kunnen zijn bij het maken van een plan van aanpak voor het Verdrag. Echter ook bij beleid in het algemeen kan belangenbehartiging relevant zijn. Op Bonaire is het voornemen de Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire uit te breiden tot een platform dat de belangen van mensen met alle handicaps behartigt. Op Saba en Sint Eustatius

[8] Het College voor de Rechten van de Mens (april 2016, p.4) doet de aanbeveling de bewustwording van de betekenis van de mensenrechten in Caribisch Nederland te vergroten door mensenrechteneducatie op scholen, educatieve campagnes voor de bevolking en het aanbieden van trainingen voor professionals. Deze aanbeveling betreft de mensenrechten in het algemeen. De toepassing van deze rechten voor mensen met een handicap zou daarbij kunnen worden uitgelicht.

vindt een dergelijke ontwikkeling nog niet plaats. Gezien de kleinschaligheid van die eilanden kan individuele raadpleging en/of raadpleging via netwerken of betrokken instellingen een optie zijn.

Informatie en monitoring

Tot slot zijn de artikelen 31 en 33 van het Verdrag over informatie en monitoring relevant.
* Artikel 31 van het Verdrag bepaalt dat *informatie*, waaronder statistische en onderzoeksgegevens, nodig is voor het formuleren van beleid en het implementeren van het Verdrag. Deze gegevens dienen aan bepaalde waarborgen, zoals bescherming van de persoonsgegevens, te voldoen. In dit onderzoek is een eerste beeld opgemaakt van de doelgroep van het Verdrag. Dit onderzoek laat ook zien dat de gegevens nog niet volledig zijn. Ook is het van belang dat de informatie regelmatig wordt geactualiseerd. Het beleggen van een structurele gegevensverzameling is daarom een aandachtspunt.
* Artikel 33 van het Verdrag betreft de *nationale implementatie en toezicht*. In het tweede lid wordt aangegeven dat er een onafhankelijke instantie moet zijn die de uitvoering van het Verdrag bevordert, beschermt en monitort. Voor Europees Nederland is deze taak belegd bij het College van de Rechten van de Mens. Voor Caribisch Nederland zal deze bepaling bij ratificatie ook dienen te worden ingevuld.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 2

BESTUURLIJKE SAMENVATTING 3

INHOUDSOPGAVE 17

Hoofdstuk 1 De onderzoeksopdracht 19
1.1 Achtergrond en aanleiding van het onderzoek 19
1.2 Onderzoeksvragen 20
1.3 Randvoorwaarden onderzoek 20

Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet 21
2.1 Inventarisatie stand van zaken wetgeving, beleid en praktijk 21
2.2 Wat is nodig voor medegelding? 23
2.3 Werkwijze 29

Hoofdstuk 3 De eilanden 31
3.1 Het bestuurlijk en wettelijk stelsel van Caribisch Nederland 31
3.2 De inwoners van de eilanden 35

Hoofdstuk 4 Algemene beginselen van het Verdrag 39
4.1 Algemene beginselen en inclusie 39
4.2 Participatie 40
4.3 Gelijkheid en non-discriminatie 41
4.4 Toegankelijkheid 43
4.5 Bewustwording en beleid 50

Hoofdstuk 5 Burgerlijke en politieke rechten 55
5.1 Vrijwaring van geweld en uitbuiting 56
5.2 Gedwongen zorg en bescherming persoonlijke integriteit 59
5.3 Recht op gezin en gezinsleven 63
5.4 Gelijkheid voor de wet 65
5.5 Toegang tot justitie en nooddiensten 67
5.6 Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit 69
5.7 Vrijheid van mening en meningsuiting 71
5.8 Eerbiedigen van de privacy 72
5.9 Participatie in het politieke en openbare leven 73

Hoofdstuk 6 Economische, sociale en culturele rechten 76
6.1 Levensstandaard 77
6.2 Gezondheid 83
6.3 Wonen 88
6.4 Onderwijs 96
6.5 Werk en werkgelegenheid 104
6.6 Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport 109

Hoofdstuk 7 Hiaten in wetgeving en voorbereiding plan van aanpak 112
7.1 Hiaten in de burgerlijke en politieke rechten 113
7.2 Hiaten in de economische, sociale en culturele rechten 119
7.3 Voorbereiding plan van aanpak economische, sociale en culturele rechten 122
7.4 Bewustwording en beleid 126
7.5 Informatie en monitoring 127

Bijlage 1 De tekst van het Verdrag 130
Bijlage 2 Overzicht rechten Verdrag in onderzoek 152
Bijlage 3 Overzicht gesprekspartners 155
Bijlage 4 Instellingen en afkortingen 160
Bijlage 5 Literatuur 163

Hoofdstuk 1 De onderzoeksopdracht

IdeeVersa heeft in samenwerking met DSP-groep van het ministerie van VWS in december 2015 de opdracht gekregen voor het onderzoek "CN-regelgeving in het kader van het VN- Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap". Het doel van het onderzoek is te komen tot een inventarisatie van de bestaande regelgeving en het beleid in het licht van de verdragsverplichtingen. Tevens zullen de eilanden worden geconsulteerd over medegelding van het Verdrag.
In dit hoofdstuk gaan we eerst in op de aanleiding voor het onderzoek. Vervolgens lichten we de onderzoeksvragen en de randvoorwaarden voor het onderzoek toe.

1.1 Achtergrond en aanleiding van het onderzoek

Het *VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap* (verder: Verdrag) geeft in artikel 1 het doel van het Verdrag: *"Doel van dit Verdrag is het volledige genot door alle personen met een handicap van alle mensenrechten en fundamentele vrijheden op voet van gelijkheid te bevorderen, beschermen en waarborgen, en ook de eerbiediging van hun inherente waardigheid te bevorderen. Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving."*

Het Verdrag gaat uit van inclusie, participatie en persoonlijke autonomie. Daarbij gaat het Verdrag uit van een sociaal model van het begrip handicap. In dat model staat zelfstandigheid in plaats van zorg centraal, waar nodig met ondersteuning.

Het Verdrag is door Nederland geratificeerd. Voor Europees Nederland is onderzocht wat het Verdrag betekent. De parlementaire behandeling van de wetsvoorstellen die noodzakelijk zijn voor goedkeuring en uitvoering van het Verdrag is in april 2016 afgerond. Het Verdrag is 14 juli 2016 voor Europees Nederland in werking getreden.

Wat *Caribisch Nederland* betreft zal er met het oog op de medegelding van het Verdrag naar verwachting uitvoeringswetgeving nodig zijn. De Raad van State heeft in 2014 advies uitgebracht over de wetsvoorstellen die noodzakelijk zijn voor de goedkeuring en ratificatie van het Verdrag in Europees Nederland. De Raad van State vraagt ten aanzien van Caribisch Nederland om een inventarisatie van regelgeving en beleid, vergelijkbaar met de inventarisatie die voor het Europese deel van Nederland is uitgevoerd. In dit onderzoeksrapport wordt deze inventarisatie gegeven, zodat kan worden bepaald wat nog geregeld moet worden voordat het Verdrag kan gelden voor Bonaire, Sint Eustatius en Saba (Caribisch Nederland).

1.2 Onderzoeksvragen

Het onderzoek is in twee fasen ingedeeld met onderzoeksvragen voor beide fasen:

Onderzoeksvragen *Fase 1*
1.a. Wat is de bestaande regelgeving in Caribisch Nederland in het licht van de verplichtingen van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap?
1.b Wat is het gevoerde beleid tot nu toe; hoe wordt de regelgeving in praktijk toegepast in Caribisch Nederland?

Onderzoekvragen *Fase 2*
2.a Welke uitvoeringsregelgeving is nodig om medegelding in het Caribische deel van Nederland mogelijk te maken?
2.b Wat is vervolgens nodig ter voorbereiding op het plan van aanpak om regelgeving en beleid gereed te maken voor ratificatie van het Verdrag? Welke prioriteitstelling is er?

1.3 Randvoorwaarden onderzoek

In de offerteaanvraag is een aantal *randvoorwaarden* geformuleerd:

- Het is van belang om de openbare lichamen vanaf het begin te betrekken bij het onderzoek.
- Als bronnen voor het onderzoek in fase 1, kunnen de mensen werkzaam bij het openbaar lichaam en eventueel de liaisons die namens het Rijk werkzaam zijn in Caribisch Nederland worden benaderd. Daarnaast kunnen de coördinatoren voor Caribisch Nederland - die bij ieder departement werkzaam zijn - worden geraadpleegd.
- In fase 2 moeten de openbare lichamen worden geconsulteerd.
- In 2015 is de nieuwe staatkundige structuur en de besluitvorming over de situatie na 10 oktober 2010 geëvalueerd. Deze evaluatie gaat onder andere ook over de legislatieve terughoudendheid die op 10-10-10 is afgesproken. Op basis van deze evaluatie zal door het kabinet een standpunt worden ingenomen, mogelijk ook over de legislatieve terughoudendheid. Het onderzoek in fase 2 moet in samenhang met de uitkomsten van de evaluatie worden uitgevoerd met het oog op eventuele voorzetting van de legislatieve terughoudendheid.

Hoofdstukindeling rapport In dit onderzoeksrapport gaan we in hoofdstuk 2 in op de onderzoeksmethode. In hoofdstuk 3 geven we een korte schets van de eilanden. De hoofdstukken 4, 5 en 6 bevatten de inventarisatie gevraagd in de eerste onderzoeksvraag. Hoofdstuk 7 is het antwoord op de tweede onderzoeksvraag.

Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk geven we aan hoe het onderzoeksproces is vormgegeven. De onderzoeksvragen zijn daarbij leidend.

Kort samengevat luidt de eerste onderzoeksvraag: met welke wetgeving en beleid wordt thans invulling gegeven aan de verdragsverplichtingen in Caribisch Nederland? Het antwoord op deze vraag is *inventariserend* van aard. We geven antwoord op deze vraag door de wetgeving, het beleid en de praktijk op de drie eilanden voor wat betreft de rechten van het Verdrag te inventariseren. Dit brengt enkele *afbakeningsvragen* met zich mee. Zo is het Verdrag erg breed naar inhoud. In paragraaf 2.1 gaan we in op deze afbakeningsvraagstukken.

De tweede onderzoeksvraag betreft de vraag wat nodig is voor *medegelding* en voor verdere *implementatie*. Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we een *beoordelingskader* gebruikt, waarmee een onderscheid kon worden gemaakt tussen wat noodzakelijk is te regelen voorafgaand aan medegelding en wat geleidelijk aan kan worden geïmplementeerd. In paragraaf 2.2 gaan we in op het beoordelingskader.

In paragraaf 2.3 gaan we in op onze *werkwijze*. Behalve de wijze van omgaan met de afbakeningsvragen en het beoordelingskader is daarbij ook van belang dat in de onderzoeksopdracht is gevraagd een *consultatieronde* te houden over het onderzoek. Bovendien schrijft het Verdrag zelf voor dat de doelgroep van het Verdrag betrokken dient te zijn bij beleid en wetgeving (zie ook paragraaf 4.2 over participatie). Bij de werkwijze geven we aan hoe we dit vorm hebben gegeven.

2.1 Inventarisatie stand van zaken wetgeving, beleid en praktijk

Caribisch Nederland heeft grotendeels een eigen wettelijk stelsel (zie hiervoor paragraaf 3.1). Hierdoor is het noodzakelijk bij de inventarisatie van de wetgeving het *wettelijk stelsel* van de eilanden door te nemen in zoverre relevant voor de rechten die uit het Verdrag voortvloeien. Ook is het noodzakelijk een beeld te schetsen van beleid en praktijk ten aanzien van deze rechten.
Waar nodig maken we een beeld op *per eiland*. De eilanden zijn onderling divers (zie hoofdstuk 3). Voor bepaalde rechten, zoals vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik, is er weinig tot geen sprake van verschillen tussen de eilanden; een gezamenlijk beeld van de eilanden volstaat dan. Voor andere rechten, zoals het recht op zelfstandig wonen, zijn de verschillen groter; in die gevallen maken we een beeld op per eiland
Voor de inventarisatie van wetgeving, beleid en praktijk is een nadere afbakening nodig van de onderwerpen, de doelgroep en het perspectief op het Verdrag. Hieronder gaan we daarop in.

2.1.1 Inhoudelijke reikwijdte Verdrag

Het Verdrag roept *geen nieuwe rechten* in het leven, maar geeft een verdere toegepaste uitwerking van de rechten en verplichtingen die voortvloeien uit bestaande mensenrechtenverdragen. Het gaat daarbij zowel om de rechten die zijn vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en het Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. [9] Op Europees niveau zijn van belang het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden het Europees Sociaal Handvest en het herzien Europees Sociaal Handvest.[10]

De meerwaarde van het Verdrag is dat het een verder toegepaste uitwerking van de rechten van personen met een handicap geeft en de verplichtingen van de Staat concretiseert. Dat doet het Verdrag door een aantal *algemene beginselen,* die in artikel 3 zijn opgenomen. Deze algemene beginselen zijn vervolgens bij alle andere bepalingen van belang. Het gaat dan bijvoorbeeld om non-discriminatie en toegankelijkheid. In hoofdstuk 4 gaan we in op deze algemene beginselen. Het Verdrag bevat zowel *burgerlijke en politieke rechten,* zoals het recht van gelijkheid en non-discriminatie (artikel 5), het recht op leven (artikel 10), vrijheid en veiligheid van de persoon (artikel 14), en vrijwaring van foltering (artikel 15), als de *economische, sociale en culturele rechten*, waaronder het recht voor personen met een handicap op zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij (artikel 19), het recht op onderwijs (artikel. 24), op gezondheid (artikel 25) en op werk (artikel 27). In de hoofdstukken 5 en 6 gaan we in op de burgerlijke en politieke rechten respectievelijk de economische, sociale en culturele rechten.

2.1.2 Perspectief op het Verdrag

Het Verdrag kent 50 *artikelen*. Een deel daarvan bevat algemene beginselen, instrumenten of procedurele bepalingen. 23 Artikelen betreffen rechten (zie bijlage 1 voor de tekst van het Verdrag en bijlage 2 voor een overzicht van de rechten). Deze rechten zijn enerzijds soms erg breed, zoals “zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij”. Anderzijds liggen sommige rechten in elkaars verlengde. Zo vullen artikel 15 over vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing en artikel 16 over vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik elkaar aan.
Ieder recht hebben we doorgenomen op de mate waarin wet- en regelgeving, beleid en praktijk in Caribisch Nederland voldoet aan het Verdrag. Deze inventarisatie vatten we, zoals hiervoor aangegeven, samen in de hoofdstukken 4, 5 en 6. Voor de overzichtelijkheid hebben we in deze hoofdstukken de rechten geclusterd beschreven. In hoofdstuk 7 geven we wel per recht aan of en in welke mate is voldaan aan het Verdrag. In bijlage 2 geven we een overzicht van welk recht bij welk cluster is meegenomen.

2.1.3 Doelgroep Verdrag

Artikel 1 van het Verdrag geeft een omschrijving van de doelgroep: *“Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid*

[9] Ook andere verdragen zijn in dit kader relevant. Het gaat dan ondermeer om The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, de Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women en de Convention on the Rights of the Child.
[10] De genoemde Verdragen hebben tot doel iedereen te beschermen. Slechts één bepaling heeft expliciet betrekking op personen met een handicap, dat is artikel 15 van het herziene Europese Sociale Handvest. Dit artikel gaat over het recht van personen met een handicap op onafhankelijkheid, sociale integratie en participatie in het gemeenschapsleven.

met anderen te participeren in de samenleving." Bij de term handicap gaat het dus om de combinatie van een langdurige beperking en een belemmering. Als de belemmering er niet is levert de beperking geen handicap op: iemand die slechtziend is en die volledig geholpen is met een bril heeft wel een beperking, maar is niet meer gehandicapt. Personen met een chronische ziekte vallen ook expliciet onder het begrip personen met een handicap.[11]
Diverse organisaties of samenwerkingsverbanden, zoals Ieder(in), het College voor de Rechten van de Mens en de Coalitie voor Inclusie, gebruiken bij voorkeur de term beperking. In dit onderzoek blijven we zo dicht mogelijk bij de termen die in het Verdrag worden gebruikt. We gebruiken daarom de term handicap, zoals omschreven in artikel 1 van het Verdrag.

Voor het onderzoek is het om pragmatische redenen soms nodig onderscheid te maken tussen verschillende soorten handicaps. Dit omdat bijvoorbeeld een persoon met een verstandelijk handicap andere moeilijkheden ondervindt bij het uitoefenen van zijn recht op onderwijs dan een persoon met een fysieke handicap. In ons onderzoek gaan we onderzoekstechnisch uit van een *flexibele indeling naar doelgroep*. Deze indeling is afhankelijk van het recht. Daarbij maken we met name regelmatig een onderscheid tussen mensen met een mentale of een fysieke handicap. Wat betreft fysieke handicaps is een onderscheid in visuele, auditieve, motorische en overige handicaps soms relevant. Wat betreft mentale handicaps werken we soms met het onderscheid licht en zwaar verstandelijk gehandicapt en psychiatrisch.

2.2 Wat is nodig voor medegelding?

De tweede onderzoeksvraag betreft de vraag wat nodig is aan wetgeving voor medegelding en wat nodig is voor verdere implementatie. Voor het beantwoorden van deze tweede onderzoeksvraag is een beoordelingskader nodig. Dit beoordelingskader dient om een onderscheid te maken tussen wat noodzakelijk is te regelen voor medegelding en wat geleidelijk aan kan worden verwezenlijkt. Voor de implementatie dient vervolgens een plan van aanpak te worden gemaakt met de doelgroep en de betrokkenen. Hieronder geven we eerst een toelichting op het beoordelingskader en vervolgens op de implementatie.

2.2.1 Beoordelingskader

Voor het beoordelingskader maken we een onderscheid tussen de burgerlijke en politieke rechten en de economische, sociale en culturele rechten. [12]

1) Burgerlijke en politieke rechten

Van de burgerlijke en politieke rechten neemt de Nederlandse regering aan dat aan deze rechten moet zijn voldaan op het moment van ratificatie.[13] Voldoen aan is binnen dit onderzoek

[11] Tweede Kamer de Staten Generaal, Nota naar aanleiding van het verslag, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 20016 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169 en Trb. 2014, 113)) kamerstukken II 2014/15, 33 992 ((R2034), nr. 6.
[12] Dit onderscheid is overigens niet absoluut is: zie Verklaring van Wenen over de ondeelbaarheid, universaliteit en onderlinge afhankelijkheid van mensenrechten.
[13] In de Memorie van Toelichting van de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap staat: *"Het tweede lid van artikel 4 gaat specifiek over de economische, sociale en culturele rechten en houdt daarmee een onderscheid in tussen economische, sociale en culturele rechten enerzijds en burgerlijke en politieke rechten anderzijds. Ten aanzien van economische, sociale en culturele rechten verplicht het tweede lid iedere staat die partij is zich om maatregelen te nemen met volledige gebruikmaking van de hem ter beschikking staande hulpbronnen, teneinde steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in het verdrag erkende rechten te komen. Deze bepaling is echter niet van toepassing op burgerlijke en politieke*

Tekstkader 1 nadere toelichting respecteren, beschermen en verwezenlijken in het beoordelingskader

In het beoordelingskader gebruiken we de termen respecteren, beschermen en verwezenlijken. Deze termen komen uit het afwegingskader van het onderzoek dat in 2012 is gedaan voor de ratificatie van het Verdrag voor de wetgeving van Europees Nederland. Dit afwegingskader is gebaseerd op het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten.

De termen worden als volgt omschreven:

- *Respecteren:*: inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
- *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.
- *Verwezenlijken:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen die er op zijn gestoeld mensenrechten daadwerkelijk te verwezenlijken. Dit kan door: te faciliteren, door ontwikkelingen te bevorderen of door te voorzien in bepaalde voorzieningen.

Deze termen passen we integraal toe op alle rechten. Indien een recht tot de *burgerlijke en politieke rechten* behoort dient dat recht te worden gerespecteerd en beschermd voor ratificatie. Het gaat bij deze rechten meer om handhaving, dan om verwezenlijking.

Bijvoorbeeld: Artikel 15 het recht op vrijwaren van foltering:

- Respecteren houdt voor dit recht in dat de overheid zelf niet foltert en niet mag folteren.
- Beschermen houdt in dat de wet borgt dat derden niet folteren.
- Verwezenlijken is voor dit recht niet van toepassing.

Omdat artikel 15 onder de burgerlijke en politieke rechten valt, dienen eventuele hiaten bij respecteren en beschermen te worden opgelost voor medegelding.

Voor *de economische, sociale en culturele rechten* is het wenselijk dat ze worden gerespecteerd en beschermd, maar is het geen noodzakelijke voorwaarde voor ratificatie. Bovendien dient de Staat te werken aan de geleidelijke verwezenlijking van deze rechten. Indien het gaat om kernverplichtingen weegt verwezenlijking extra zwaar.

Bijvoorbeeld: Artikel 19) zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij:

- Respecteren houdt in dat er een recht is op vrijheid van de keuze waar en hoe te wonen (bijvoorbeeld in een instelling of zelfstandig).
- Beschermen houdt in dat er een wettelijk verbod is op discriminatie bij wonen, inclusief de verplichting tot redelijke aanpassingen.
- Verwezenlijken houdt onder andere in het zorgdragen voor voldoende geschikte woonruimten.

Artikel 19 valt onder de economische, sociale en culturele rechten. Indien er hiaten zijn bij respecteren en beschermen dan zijn deze wel zeer urgent, maar zijn de hiaten geen beletsel voor medegelding. Er is bij dit artikel sprake van een kernverplichting. Het gaat dan om aspecten van verwezenlijking (beschikbaarheid, aanvaardbaarheid, aanpasbaarheid en toegankelijkheid) die een bepaald minimum vormen. Hiaten bij verwezenlijken kunnen geleidelijk aan worden opgelost, maar bij een kernverplichting hebben ze wel een bepaalde urgentie.
Complicatie bij dit recht is de vraag of de bescherming tegen discriminatie bij wonen alleen valt onder artikel 19 of dat dit ook valt onder artikel 5 gelijkheid en non-discriminatie. Artikel 5 valt onder de burgerlijke en politieke rechten en dient daarom gerespecteerd en beschermd te zijn voor ratificatie.

rechten. Er dient dan ook vanuit te worden gegaan dat aan de in het verdrag erkende burgerlijke en politieke rechten onmiddellijk moet zijn voldaan (algemene toelichting; onder punt 7).” Artikelsgewijze toelichting, toelichting op artikel 4, Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), nr. 3.

uitgelegd als dat er sprake is van het respecteren en het beschermen van het recht. Daarmee wordt dezelfde uitleg gevolgd die werd gebruikt voor de inventarisatie die eerder in Europees Nederland werd uitgevoerd.[14] Met respecteren wordt bedoeld dat inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen. Terwijl met beschermen wordt bedoeld dat de Staat zich actief dient op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden. Voor een nadere toelichting zie tekstkader 1.

We merken bij de beoordeling van de burgerlijke en politieke rechten op dat we ons richten op de wetgeving. Beleid en praktijk inventariseren we wel, maar wegen in ons onderzoek niet direct mee in de conclusie of aan de rechten van het Verdrag wordt voldaan. Er kan worden beargumenteerd dat het niet voldaan aan de rechten in de praktijk laat zien dat de wetgeving niet voldoende is. Het gaat er dan met name om dat toezicht- en handhavingsbepalingen dan blijkbaar niet voldoende zijn. Dit zou een vergaand onderzoek vergen. Wij beperken ons daarom tot het wel of niet voldoende respecteren en beschermen van de rechten in de wetgeving. Het geïnventariseerde beleid en praktijk laat wel zien in welke mate het niet voldoen van wetgeving aan een recht in het Verdrag urgent is.
Van belang is ook dat we de rechten interpreteren naar de huidige inzichten. Mensenrechten in het algemeen en daarmee ook die voor mensen met een handicap zijn aan ontwikkeling onderhevig. Bovendien is het uiteindelijk aan een rechter, een Verdragsorgaan of een internationale toezichthoudende instelling om een definitief oordeel kunnen geven.

2) Economische, sociale en culturele rechten

Van de economische, sociale of culturele rechten is het algemene uitgangspunt dat deze rechten niet alleen gerespecteerd en beschermd moeten worden maar ook geleidelijk aan moeten worden *verwezenlijkt.*[15] Met verwezenlijking wordt bedoeld dat de Staat zich actief dient op te stellen door gepaste maatregelen te treffen die er op zijn gestoeld mensenrechten daadwerkelijk te realiseren. Dat betekent dat de Staat moet verzekeren dat de rechten beschikbaar, aanvaardbaar, aanpasbaar en toegankelijk zijn.[16] Dit kan door: te faciliteren, door ontwikkelingen te bevorderen of door te voorzien in bepaalde voorzieningen. Daarnaast is het uitgangspunt dat aan deze rechten niet onmiddellijk hoeft te worden voldaan bij ratificatie, maar dat er wel moet worden gewerkt aan de geleidelijke verwezenlijking van deze rechten. Dit zijn de algemene uitgangspunten.
Voor sommige onderdelen van rechten geldt dat deze wel moeten zijn geborgd, bijvoorbeeld vanwege de samenhang met burgerlijke en politieke rechten. Een voorbeeld hiervan is de relatie tussen het non-discriminatie artikel (artikel 5) en het recht op gelijke behandeling/non-discriminatie bij werk (artikel 27).
Voor de economische, sociale en culturele rechten is het onderscheid tussen kernverplichtingen en niet-kernverplichtingen relevant.

[14] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012.
[15] Merk op dat ook bij de burgerlijke en politieke rechten elementen van "verwezenlijken" noodzakelijk worden geacht. Bijvoorbeeld dat de overheid moet zorgen voor goede rechtbanken, politiecellen en gevangenissen.
[16] Dit worden de 4 A's genoemd. De basis hiervoor zijn de general comments bij de International Convent on Economic, Social and Cultural Rights (ICESC) van de Committee on Economic, Social and Cultural Rights. In deze comments wordt uitgegaan van Availability, Accessibility, Acceptability en Adaptability. Het College voor de Rechten van de Mens heeft dit vertaald als BAAT- maatstaf (beschikbaarheid, aanvaardbaarheid, aanpasbaarheid en toegankelijkheid).

2a) Kernverplichtingen economische, sociale en culturele rechten

Kernverplichtingen betreffen criteria voor het stellen van prioriteiten ontwikkeld door Verdragsorganen en andere internationale toezichthoudende instellingen. De belangrijkste om hier te noemen zijn de kernverplichtingen, zoals aangegeven door het economische, sociale en culturele rechten – Comité van de Verenigde Naties. Dit Comité geeft onder andere een minimum aan bij de verplichtingen rond gezondheid (artikel 25), wonen (artikel 19), onderwijs (artikel 24) en levensstandaard en sociale bescherming (artikel 28).[17] We beschouwen deze kernverplichtingen als een leidraad voor het *minimumniveau* van de desbetreffende rechten.[18] Voor Caribisch Nederland is dit relevant, omdat bijvoorbeeld het College voor de Rechten van de Mens adviseert dat meer haast moet worden gemaakt het minimumniveau van de rechten uit mensenrechtenverdragen in Caribisch Nederland zo volledig mogelijk te waarborgen.[19] We gaan er daarom vanuit dat het verwezenlijken van het minimumniveau van een kernverplichting voorop staat en na ratificatie weinig uitstel kan dulden.

2b) Economische, sociale en culturele rechten niet zijnde kernverplichtingen

Het is van belang dat mensen met een handicap dezelfde rechten hebben als mensen zonder handicap. Dit betekent in de eerste plaats dat de rechten dienen te worden gerespecteerd en beschermd (zie tekstkader 1 voor de termen), zodat bijvoorbeeld onderwijs en gezondheidszorg beschikbaar zijn voor mensen met een handicap.
In de tweede plaats betekent dit dat de rechten verwezenlijkt worden. Hierbij dient ook rekening te worden gehouden met ondersteuning die mensen met een handicap nodig kunnen hebben om daadwerkelijk dezelfde rechten uit te kunnen oefenen als iemand zonder een handicap. Zo heeft bijvoorbeeld ieder kind recht op onderwijs. Kinderen met een bepaalde handicap kunnen meer ondersteuning nodig hebben om dit recht op een gelijke manier te kunnen uitoefenen.

Indien de verwezenlijking van economische, sociale of culturele rechten een probleem is voor mensen met én voor mensen zonder handicap dan is dat – tot bepaalde hoogte – een gegeven. De kern is namelijk steeds dat personen met een handicap in gelijke mate het betreffende recht kunnen uitoefenen als personen zonder handicap. Met andere woorden, indien het aanbod en/of de kwaliteit van woningen in het algemeen een probleem is, is het ook een probleem voor mensen met een handicap, maar is er niet sprake van rechtsongelijkheid.[20] Voor de economische, sociale en culturele rechten is het daarom van belang de rechten van mensen met een handicap te relateren aan de rechten van de inwoners in het algemeen.
Dit geldt ook voor de kernverplichtingen, met daarbij de kanttekening dat deze kernverplichtingen de leidraad zijn voor het minimumniveau voor mensen met én zonder handicap.

Verschillen en overeenkomsten tussen Caribisch en Europees Nederland

Bij het beoordelingskader speelt de vraag in welke mate Caribisch Nederland verschilt van Europees Nederland en wanneer dit verschil van belang is en wanneer niet.

[17] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012, p. 15 – 16.
[18] Zie bijvoorbeeld: https://www.escr-net.org/resources/minimum-core-obligations.
[19] Advies ten behoeve van de evaluatie van de staatkundige structuur van Bonaire, Sint Eustatius en Saba, College voor de Rechten van de Mens, maart 2014.
[20] Dat doet overigens niet af aan het feit dat er dan een extra verplichting bestaat om zorg te dragen voor een minimum bescherming.

Bonaire, Sint Eustatius en Saba hebben een *eigen wettelijk stelsel* zij het dat de Nederlandse Grondwet gelijkelijk van toepassing is (zie paragraaf 3.1). Voor het onderzoek betekent dit dat wij de wetgeving, beleid en praktijk van de eilanden als uitgangspunt nemen bij de inventarisatie. Dit doen we in de kern onafhankelijk van de wetgeving, beleid of praktijk in Europees Nederland. De onderzoeksvraag is of met het wettelijk kader en beleidskader van Caribisch Nederland voldaan kan worden aan verdragsverplichtingen of niet.

Voor de *burgerlijke en politieke rechten* kijken we echter ook naar de *Europees Nederlandse wetgeving*. Dit om een aantal redenen:

- De wetgeving is *gelijk* voor enkele van de burgerlijke en politieke rechten in Europees en Caribisch Nederland. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Kieswet (zie verder hoofdstuk 3). In Europees Nederland wordt het wettelijk kader als afdoende beschouwd om de bedoelde rechten te respecteren en te beschermen. Voor zo ver het wettelijk kader van Caribisch Nederland vergelijkbaar is met Europees Nederland mag zodoende worden aangenomen dat de burgerlijke en politieke rechten die in het Verdrag worden genoemd afdoende gerespecteerd en beschermd zijn.
- Voor andere burgerlijke en politieke rechten is de wetgeving anders, maar is het bijvoorbeeld relevant dat de *Grondwet* (en eventuele andere wetten) ook voor de eilanden gelden. Indien bijvoorbeeld in Europees Nederland de Grondwet (en eventuele andere wetten) niet wordt gezien als voldoende voor het respecteren en beschermen van een recht en er daarom specifieke wetgeving nodig was dan geldt ook voor Caribisch Nederland dat de Grondwet (en de eventuele andere wetten) niet voldoende is (zie bijvoorbeeld het recht op gelijkheid en non-discriminatie in hoofdstuk 4). Indien de wet die in Europees Nederland nodig wordt geacht om te voldoen aan een recht ontbreekt in Caribisch Nederland en indien er geen andere wet is waarmee voldoende voldaan wordt aan het recht dan concluderen we dat er een hiaat is in de wetgeving.

Uitgangspunt voor de vergelijking met Europees Nederland voor de burgerlijke en politiek rechten is de "*Memorie van Toelichting* van de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap".[21] In deze Memorie van Toelichting is per recht opgenomen door welke wetgeving in Europees Nederland aan dit recht wordt voldaan. Een belangrijk aandachtspunt hierbij is dat het mogelijk is dat er in Europees Nederland *meer is geregeld dan noodzakelijk*. Dit is van belang indien de Caribisch Nederlandse wetgeving minder regelt dan de Europees Nederlandse. De vraag is dan is de wetgeving in Caribisch Nederland voldoende of niet?
We zijn daar als volgt mee omgegaan:

- We gaan we uit van de *essentie* van wat de wetten regelen en niet van de letterlijke bepalingen. Bijvoorbeeld bij het recht op gelijkheid en non-discriminatie constateren we dat dit recht in Caribisch Nederland niet volledig wordt beschermd, omdat er – kort samengevat – weinig tot geen mogelijkheid is voor inwoners om zich tot een rechter te wenden als ze worden gediscrimineerd. In Europees Nederland wordt dat geborgd door de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz). De constatering is dan dat er een hiaat in de wetgeving in Caribisch Nederland is, maar we willen daarbij benadrukken dat het niet noodzakelijk is dit hiaat met de Wgbh/cz te vullen; er zijn meerdere mogelijkheden om te voldoen aan het recht op gelijke behandeling en non-discriminatie (zie verder subparagraaf 2.2.2).

[21] Memorie van Toelichting bij de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169) Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), Nr. 3.

- Behalve naar de Memorie van Toelichting hebben we ook naar *aanvullende literatuur en interpretaties van het recht* gekeken. Op basis hiervan kunnen we voor de meeste burgerlijke en politieke rechten onderbouwen waarom er sprake is van een hiaat. Voor twee rechten kunnen wij dit echter niet met zekerheid zeggen. De reden hiervoor is dat er wel enkele aandachtspunten zijn bij deze rechten, maar dat het de vraag is of het wettelijk kader volstaat of niet voor ratificatie van het Verdrag. Dit onder andere omdat de relatie beschermen van deze rechten en toegankelijkheid in ontwikkeling is.
- We geven *geen weging* van de hiaten in de wetgeving. We geven alleen aan of een recht geheel, deels of niet wordt gerespecteerd en beschermd. Een recht dat in het geheel niet wordt gerespecteerd of beschermd zijn we overigens niet tegengekomen. De mate waarin een recht deels wordt gerespecteerd (dat wil zeggen of het hiaat in de wetgeving 'klein' of 'groot' is) duiden we niet. De reden hiervoor is dat deze weging subjectief is. Van belang daarbij is bovendien dat soms met bijvoorbeeld één wet een hiaat in meerdere rechten kan worden gevuld. Dit omdat enkele rechten in elkaars verlengde liggen. In hoofdstuk 5 bespreken we de rechten geclusterd naar samenhang, zodat de relaties tussen de rechten duidelijk worden.

De *economische, sociale en culturele rechten* hoeven niet te zijn verwezenlijkt bij ratificatie. Ook zijn er meer verschillen tussen Europees en Caribisch Nederland bij deze rechten. Hierdoor zijn de verschillen tussen de wettelijke kaders groter. Deze rechten worden daarom niet met Europees Nederland vergeleken.

Tot slot, merken we op dat we telkens spreken over het voldoen van wet- en regelgeving in Caribisch Nederland. Hiermee doen we geen uitspraak over of het om een *verantwoordelijkheid* van een departement of een openbaar lichaam gaat. In het algemeen kunnen we hierover zeggen dat bij wet- en regelgeving ten aanzien van de burgerlijke en politieke rechten vooral het Rijk aan zet zal zijn, terwijl het bij verwezenlijken van economische, sociale en culturele rechten afhankelijk is van de taakverdeling tussen de overheden.

2.2.2 Implementatie: hiaten in wetgeving en voorbereiding plan van aanpak

Bij de burgerlijke en politieke rechten is het uitgangspunt dat deze volledig gerespecteerd en beschermd dienen te worden voordat medegelding van het Verdrag in Caribisch Nederland aan de orde kan zijn. In dit onderzoek constateren wij diverse *hiaten in de wetgeving*. Er zijn per hiaat meerdere mogelijkheden om het hiaat op te lossen. Zo kan er voor de Europees Nederlandse wetgeving worden gekozen, maar er kan ook voor andere wetgeving worden gekozen. De wijze waarop hiaten worden opgevuld is daarmee een bestuurlijke weging. Dit onderzoek inventariseert en is daarmee een voorbereiding om bestuurlijke keuzen mogelijk te maken.

Wat betreft de economische, sociale en culturele rechten is het *wenselijk* dat de wetgeving de rechten van het Verdrag respecteert en beschermt, maar is dit niet noodzakelijk vóór de ratificatie. Wat betreft verwezenlijken is van belang dat een Staat hieraan werkt. De daadwerkelijke verwezenlijking is vaak pas op de langere termijn gerealiseerd. Verwezenlijken vergt vaak meer dan het aanpassen van wetgeving: ook beleid en praktijk zijn cruciaal.
Bij verwezenlijken speelt mee dat voor mensen met een handicap soms wat *extra's* of anders nodig is.[22] Het kan dan bijvoorbeeld gaan om het toegankelijk maken van informatie door websites leesbaar te maken voor mensen met een visuele beperking; het kan gaan om specifieke ondersteuning van kinderen in het onderwijs, zoals een leesliniaal voor dyslexie en het kan gaan

[22] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012, p. 12.

om ondersteuning bij het zelfstandig wonen, zoals persoonlijke verzorging. Bij verwezenlijken zijn daarom bijvoorbeeld ook scholen, woningbouwcorporaties en ondernemers betrokken. Ook de term *"redelijke aanpassingen"*, zoals omschreven in artikel 2 van het Verdrag, is relevant.[23] Het gaat dan om noodzakelijke en passende wijzigingen en om aanpassingen die geen disproportionele, onevenredige, of onnodige last opleggen, indien zij in een specifiek geval nodig zijn voor mensen met een handicap.

Gezien de veelomvattendheid van verwezenlijken is het van belang dat een *plan* wordt gemaakt door de overheid met de diverse doelgroepen en andere betrokkenen (zoals scholen, woningbouwcorporaties en ondernemers). In dit plan dienen de diverse belangen te worden afgewogen.
In dit onderzoek is een *inventarisatie* opgenomen van de *knelpunten* die er bestaan voor mensen met een handicap in Caribisch Nederland. Deze knelpunten hebben we opgenomen in hoofdstuk 7 en hebben we ingedeeld in knelpunten die relatief gemakkelijk opgepakt kunnen worden, knelpunten die relatief veel mensen betreffen en knelpunten die weinig mensen betreffen, maar die deze mensen wel relatief zwaar treffen.
In de consultatiefase is deze inventarisatie van knelpunten voor commentaar en prioritering voorgelegd aan betrokkenen. Dit heeft een vollediger overzicht van de knelpunten opgeleverd. Het heeft geen prioritering opgeleverd. Het overzicht kan de basis vormen voor een plan van aanpak voor de implementatie.

2.3 Werkwijze

De werkwijze bestond uit *zes stappen:*
In stap 1 stond het verzamelen en analyseren van wet- en regelgeving, beleid en praktijk centraal. Per recht is de wet- en regelgeving, beleid en praktijk langsgelopen, zover vanuit documenten te achterhalen.
In stap 2 zijn gesprekken gevoerd met departementen en een aantal experts op het terrein van mensenrechten in het algemeen en voor mensen met een handicap in het bijzonder (zie hiervoor bijlage 3).
In stap 3 zijn gesprekken gevoerd op de drie eilanden. Deze gesprekken zijn gevoerd met mensen met een handicap, bestuurders, ambtenaren en instellingen direct of indirect gericht op mensen met een handicap (zie bijlage 3).
In stap 4 is de analyse van wetgeving en beleid per recht ter controle voorgelegd aan de departementen. Vervolgens is een conceptrapport voorgelegd aan experts van departementen voor commentaar op het beoordelingskader en interpretatie van het Verdrag.
In stap 5 is het conceptrapport voor consultatie voorgelegd aan de openbare lichamen van Bonaire, Sint Eustatius en Saba en zoveel mogelijk aan personen die we hebben geïnterviewd op de eilanden, experts en medewerkers van departementen. De consultatie had in de eerste plaats als doel om de beschrijving van beleid en praktijk te controleren en in de tweede plaats om gelegenheid te geven om te reageren op de knelpunten. De consultatie vond plaats van 21 april tot en met 1 juli 2016.
In stap 6 hebben we de commentaren uit de consultatieronde verwerkt en is het eindrapport opgeleverd.

[23] Zie ook general comment no. 2 (2014) van de Committee on the Rights of Persons with Disabilities (Eleventh session 31 March–11 April 2014).

Klankbord en begeleiding Tijdens het onderzoek hebben we de opzet, het beoordelingskader en analyse diverse malen besproken met Jenny Goldschmidt, emeritus hoogleraar Rechten van de Mens, vanwege haar expertise van de mensenrechten, in het bijzonder van kwetsbare groepen. Daarnaast is de opzet en voortgang regelmatig besproken met de opdrachtgever en vervolgens met de begeleidingscommissie (zie bijlage 3).

Opzet rapport Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven geven we in hoofdstuk 3 een schets van de eilanden. In hoofdstuk 4 bespreken we de algemene beginselen. De rechten die een directe relatie hebben met deze beginselen bespreken we ook in dit hoofdstuk. Het gaat dan om toegankelijkheid en gelijkheid en non-discriminatie. Hoofdstuk 5 respectievelijk 6 bevat de inventarisatie van wetgeving, beleid en praktijk voor de burgerlijke en politieke rechten respectievelijk de economische, sociale en culturele rechten. Deze rechten bespreken we geclusterd naar onderwerp. Bij de bespreking duiden we telkens kort het Verdrag, leggen we de wetgeving van Caribisch Nederland langs het Verdrag leggen en vervolgens gaan we in op beleid en praktijk op de eilanden. Deze hoofdstukken zijn gebaseerd op de onderliggende analyse per recht (zie ook paragraaf 2.1). In hoofdstuk 7 gaan we in op de betekenis van de inventarisatie gegeven in de hoofdstukken 4, 5 en 6. In de eerste plaats gaan we in op de betekenis voor de wetgeving, dat wil zeggen we geven aan welke hiaten opgevuld zouden moeten worden voor ratificatie van het Verdrag voor Caribisch Nederland. In de tweede plaats gaan we in op de knelpunten die er zijn en die in een plan van aanpak opgenomen kunnen worden.

Hoofdstuk 3 De eilanden

Bonaire, Sint Eustatius en Saba hebben een eigen wettelijk stelsel. Ook het bestuurlijke stelsel van de eilanden wijkt af van dat van gemeenten. In paragraaf 3.1 schetsen we daarom eerst het *bestuurlijke en wettelijk stelsel van Caribisch Nederland.*
Vervolgens geven we in paragraaf 3.2 een schets van de drie eilanden en hun *inwoners*, in het bijzonder van de mensen met een handicap die er leven. Dit is van belang omdat de eilanden specifieke kenmerken hebben waardoor het volledig verwezenlijken van sommige rechten moeilijk en soms zelfs niet goed mogelijk is. Cruciaal daarbij is dat de eilanden van een dermate kleine schaal zijn dat het de vraag is hoe de doelgroep van het Verdrag eruit ziet. Dit is van belang om te kunnen bepalen waar redelijkerwijs rekening mee gehouden zou moeten worden.

3.1 Het bestuurlijk en wettelijk stelsel van Caribisch Nederland

De staatkundige structuur van Nederland is op 10 oktober 2010 veranderd. Vanaf 10-10-10 maken Bonaire, Sint Eustatius en Saba onderdeel uit van Nederland. Nederland bestaat daarom uit een Europees deel en een Caribisch deel. Caribisch Nederland verschilt in een aantal opzichten van Europees Nederland. Omdat die verschillen van invloed zijn op de uitkomsten van het onderzoek gaan we kort in op de belangrijkste verschillen: de bestuurlijke verhoudingen en het wettelijk stelsel.

3.1.1 Bestuurlijke verhoudingen

De drie eilanden van Caribisch Nederland zijn sinds 10 oktober 2010 *openbaar lichamen* in de zin van artikel 134 Grondwet.[24] Hun bestuurlijke inrichting en de verhouding tot het Rijk zijn geregeld in de Wet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba en de Wet financiën openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba. De eilanden hebben daarmee een status die niet gelijk is aan die van gemeenten, maar wel vergelijkbaar.

Door de kleine oppervlakte en bevolkingsomvang van de eilanden (zie tekstkader 2), en de grote afstand tot het Europese deel van Nederland werd geconcludeerd dat een indeling in een

[24] Artikel 134 luidt:
1.Bij of krachtens de wet kunnen openbare lichamen voor beroep en bedrijf en andere openbare lichamen worden ingesteld en opgeheven.
2.De wet regelt de taken en de inrichting van deze openbare lichamen, de samenstelling en bevoegdheid van hun besturen, alsmede de openbaarheid van hun vergaderingen. Bij of krachtens de wet kan aan hun besturen verordenende bevoegdheid worden verleend.
3.De wet regelt het toezicht op deze besturen. Vernietiging van besluiten van deze besturen kan alleen geschieden wegens strijd met het recht of het algemeen belang.

Tekstkader 2 de eilanden

Bonaire is 40 km lang, 10 km breed en heeft een oppervlakte van 288 km². Daarmee heeft Bonaire een groot oppervlakte ten opzichte van de andere twee eilanden. Ook ten opzichte van Europees Nederlandse gemeenten heeft Bonaire een groot oppervlak. Het eiland heeft een paar belangrijke landnatuurgebieden, zoals de Washington Slagbaai in het Noorden. Daarnaast is er ook een onderwaterpark. Bonaire heeft per 1 januari 2015 circa 19.000 inwoners. De meeste mensen wonen in een van de twee kernen: Kralendijk, dat uit diverse wijken bestaat, of Rincon.
Rincon ligt op een kleine 20 km van Kralendijk en heeft circa 2.000 inwoners. De kernen liggen in een vrij vlak gebied. Bonaire ligt in de buurt van Curaçao en Aruba, maar op een afstand van 900 km van Sint Eustatius en Saba. Bonaire heeft een internationaal vliegveld en een zeehaven.

Sint Eustatius is 8 bij 3 km en heeft een oppervlakte van 21 km². Sint Eustatius heeft per 1 januari 2015 circa 4.000 inwoners.
Sint Eustatius heeft aan de zuidkant van het eiland de krater de Quill. Deze krater en zijn omgeving zijn een natuurpark. De noordkant van het eiland is eveneens bergachtig. In het midden ligt Oranjestad, waar de meeste mensen wonen. In het heuvelgebied aan de noordkant bevindt zich Nustar, een Amerikaans olieoverslagbedrijf. Ook het water rond Sint Eustatius is een natuurpark. Sint Eustatius heeft een zeehaven en een luchthaven.

Saba is 5 bij 4,5 km en heeft een oppervlakte van 13 km². Per 1 januari 2015 wonen er circa 1.800 inwoners. Saba is het kleinste eiland. Saba is tevens het hoogste eiland; de berg, Mount Scenery, is 877 meter hoog. Saba heeft vier dorpen (The Bottom, Windwardside, Saint John's en Hell's Gate) die verspreid over de berg liggen en verbonden worden door de centrale weg. Mount Scenery is een natuurgebied. Ook het water rond Saba is een natuurpark. Saba heeft een zeehaven en een luchthaven. Op de luchthaven kunnen alleen kleine vliegtuigen landen.

bestaande of nieuwe provincie geen meerwaarde had. Caribisch Nederland kent daarom, maar *twee overheidslagen:* de rijksoverheid en de openbare lichamen.
De taken die de provincie in Europees Nederland heeft worden deels door de openbare lichamen uitgevoerd en deels door het Rijk. Zo is bijvoorbeeld het dossier ruimtelijke ontwikkeling op de eilanden grotendeels een lokale aangelegenheid terwijl het bestuurlijk toezicht door het Rijk wordt uitgeoefend. Voor het uitoefenen van het bestuurlijk toezicht is in de Wet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba de instelling geregeld van een nieuw bestuursorgaan: de Rijksvertegenwoordiger.

Wat betreft de *verdeling van taken* vormen de overzichten van de taakverdeling van de bestuurlijke overleggen van 3 november 2009 en 22 april 2010 de basis.[25] In deze besluitenlijsten, die voor Nederland namens de Staatsecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties werden getekend door de "Commissaris voor Bonaire, Saba en Sint Eustatius", zijn de rijksoverheidstaken opgenomen, onderverdeeld naar het ministerie tot wiens bevoegdheid het betreffende onderwerp gerekend moet worden.
Daarmee is tevens aangegeven welke wettelijke taken door de openbare lichamen worden uitgevoerd. Naast wettelijke taken zijn er ook verschillende taken die logischerwijs gerekend moeten worden tot een overheidstaak, maar die in Caribisch Nederland niet wettelijk verplicht zijn. Gedacht moet worden aan zaken zoals de aanleg en het onderhoud van wegen, pleinen, parkeergelegenheid en straatverlichting. Ook kinderopvang, maatschappelijke ondersteuning aan kwetsbare groepen, sociale veiligheid, bibliotheken, kunst, musea en ondersteuning van overige culturele activiteiten of sport zijn niet wettelijk verplicht voor de openbare lichamen.

De taakverdeling tussen openbaar lichaam en Rijk vertoont veel overeenkomsten met de taakverdeling die in Europees Nederland bestaat tussen Rijk en gemeenten. Toch bestaan enkele belangrijke *verschillen* die een rol kunnen spelen bij het onderzoek:

- In de eerste plaats speelt de kleinschaligheid een rol. Door deze kleinschaligheid is *marktwerking* bij een aantal taken minder mogelijk dan in Europees Nederland. Dit betekent dat de rol van de overheid een andere is. Het gaat dan bijvoorbeeld om elektriciteit en drinkwater, maar ook om de zorgverzekering, de zeehaven, de luchthaven en stimulering van de economie, waaronder landbouw en visserij.
- In de tweede plaats is de taakafbakening tussen Rijk en de openbare lichamen anders, onder andere vanwege de fase van *ontwikkeling* van het wettelijk kader van de eilanden (zie onder 3.1.2). Zo is de taakverdeling bij jeugdbeleid en maatschappelijke ondersteuning nog in ontwikkeling.
- Tot slot zijn er verschillen, omdat, zoals hiervoor genoemd, er *geen provincie* is. Het gaat dan om ruimtelijke ordening, afvalverwerking en natuurbeheer en –bescherming. Deze taken die in Europees Nederland bij de provincie zijn belegd zijn in Carbisch Nederland veelal een taak van de openbare lichamen.

3.1.2 Wettelijk stelsel

Een belangrijk verschil tussen Caribisch en Europees Nederland – de directe aanleiding voor dit onderzoek - is het *wettelijk kader*. Caribisch Nederland heeft een eigen wettelijk kader dat afwijkt van Europees Nederland.

[25] Het overzicht taakverdeling van 3 november 2009 heeft betrekking op de taakverdeling tussen het Rijk enerzijds en Saba en Sint Eustatius anderzijds. Het overzicht van 22 april 2010 heeft betrekking op de taakverdeling tussen het Rijk en Bonaire.

Op grond van de Slotverklaring van oktober 2006 is het uitgangspunt dat vanaf 10 - 10 - 10 de *Nederlands-Antilliaanse regelgeving,* die tot deze datum op de drie eilanden van kracht was, blijft gelden. De Nederlandse regelgeving zal na de overgang geleidelijk worden ingevoerd. De Invoeringswet BES bepaalt welke bestaande Nederlands - Antilliaanse regelgeving als (nationale) regelgeving voor Bonaire, Sint Eustatius en Saba is overgenomen. De opsomming is limitatief. Als een bepaalde Nederlands - Antilliaanse regeling niet was opgenomen in de lijst, geldt deze vanaf de transitiedatum niet langer voor Bonaire, Sint Eustatius en Saba.

Enkele onderwerpen zijn als prioriteiten benoemd. Het gaat dan om onderwijs, gezondheidszorg en veiligheid. Voor deze onderwerpen is *nieuwe wetgeving* gemaakt. Deze wetgeving is gebaseerd op Europees Nederlandse wetgeving, maar het betreft wel – op een uitzondering na - wetten die alleen voor Caribisch Nederland gelden.
Het gelijkheidsbeginsel van artikel 1 Grondwet is onverkort geldend op de eilanden. Daarnaast is in artikel 1, tweede lid, van het Statuut voor het Koninkrijk bepaald dat voor de eilanden afwijkende regels kunnen gelden ten opzichte van die van Europees Nederland, vanwege de economische en sociale omstandigheden, de grote afstand tot het Europese deel van Nederland, hun insulaire karakter, kleine oppervlakte en bevolkingsomvang, geografische omstandigheden, het klimaat en andere factoren waardoor deze eilanden zich wezenlijk onderscheiden van het Europese deel van Nederland. Deze differentiatiebepaling wijst op de mogelijkheid van een afwijkende behandeling maar vestigt in zoverre geen aanspraken en legt evenmin verplichtingen op aan wetgever en bestuur. Dit betekent dat regelgeving en beleid steeds getoetst moeten worden aan het gelijkheidsbeginsel.

De *"gewone" Nederlandse regelgeving* (dat is de in het Europese deel van het Koninkrijk geldende regelgeving) geldt niet voor de eilanden. Om dit te regelen is in de Invoeringswet geregeld dat Nederlandse wettelijke voorschriften alleen in de openbare lichamen van toepassing zijn, voor zover dat bij wettelijk voorschrift uitdrukkelijk is bepaald of daaruit volgt. Met andere woorden als een bepaalde (gewone Nederlandse) wet wel van toepassing dient te zijn op de drie eilanden, dient dit bij wet geregeld te worden. Is er in de Nederlandse wet niets geregeld over de toepassing ervan ten aanzien van de openbare lichamen, dan is deze regelgeving niet van toepassing. Dat Nederlandse regelgeving uitsluitend van toepassing is als dit expliciet is bepaald of daaruit volgt, geldt zowel voor de op de transitiedatum geldende regelgeving, als de regelgeving die nadien tot stand wordt gebracht.[26]

Naar aanleiding van Kamervragen bij de behandeling van de Invoeringswet BES is *legislatieve terughoudendheid* voor een periode van vijf jaar afgesproken. De regie hierop ligt bij de Minister van BZK.[27] In een brief aan de kamer geeft de Minister nader aan wat legislatieve terughoudendheid betekent.[28] Legislatieve terughoudendheid betekent niet dat er geen nieuwe regelgeving kan worden ingevoerd. Er kan nieuwe regelgeving nodig zijn, omdat bestaande wetgeving moet worden onderhouden, noodzakelijke verbeteringen aangebracht moeten worden en eventuele misstanden moeten worden opgelost. Wel zal de regelgeving in beginsel plaatsvinden vanuit de nu geldende regelgeving voor Caribisch Nederland. Ook dient de nieuwe of gewijzigde regelgeving te worden gemotiveerd. De Raad van State stelt dat wanneer het gaat om grondrechten er een redelijke termijn gesteld moet worden. Ook bij het Verdrag gaat het om

[26] Nota Juridische keuzes regelgeving Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Bijlage 1 bij de brief van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 26 september 2008. Kamerstukken II 2008/09, 31 568, nr. 3.
[27] Nota naar aanleiding van het Verslag, Invoeringswet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba, paragraaf 2. Kamerstukken II 2009/10, 31 957, nr. 6.
[28] Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Aan de Voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, Den Haag, 21 december 2011. Kamerstukken I 2011/12, 33 000-VII, nr. C.

grondrechten. Er dient daarom een redelijke termijn gesteld te worden waarbinnen medegelding van het Verdrag wordt gerealiseerd. De legislatieve terughoudendheid moet in het geval van grondrechten dus minder strikt zijn, zodat de grondrechtelijke bescherming op de eilanden en in het Europese deel van Nederland niet voor langere tijd uiteen loopt.[29]

In 2015 is de staatkundige structuur geëvalueerd. Het wettelijk stelsel en de legislatieve terughoudendheid maken onderdeel uit van de *evaluatie*. Het kabinetsstandpunt over de evaluatie is 12 mei 2016 naar de Staten Generaal gestuurd. In het Kabinetsstandpunt wordt aangegeven dat de legislatieve terughoudendheid op zijn plaats blijft. Dit onder andere omdat de eilanden tijd nodig hebben reeds ingevoerde wetgeving te implementeren. Verder worden met de eilanden afspraken gemaakt welke wetgeving wanneer wordt ingevoerd of aangepast.

3.2 De inwoners van de eilanden

3.2.1 Demografische kenmerken eilanden

In tabel 1 is een overzicht gegeven van de *bevolkingsaantallen* per eiland ingedeeld in drie leeftijdsgroepen en met onderscheid naar geslacht.

Tabel 1 aantal inwoners Bonaire, Sint Eustatius en Saba
1 januari 2015

	Bonaire			
	mannen	**vrouwen**	**totaal**	**percentage**
0-20	2.272	2.145	4.417	23
20-65	6.537	5.873	12.410	66
65 en ouder	1.062	1.016	2.078	11
	9.871	**9.034**	**18.905**	**100**

	Sint Eustatius			
	mannen	**vrouwen**	**totaal**	**percentage**
0-20	446	398	844	22
20-65	1.469	1.162	2.631	68
65 en ouder	215	187	402	10
	2.130	**1.747**	**3.877**	**100**

	Saba			
	mannen	**vrouwen**	**totaal**	**percentage**
0-20	184	170	354	22
20-65	619	626	1.245	69
65 en ouder	103	109	212	12
	906	**903**	**1.811**	**100**

Bron: CBS Statline, februari 2016

[29] Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), nr. 4.

Wat in tabel 1 in vergelijking met Europees Nederland opvalt is dat er op Bonaire en Sint Eustatius meer *mannen* zijn dan *vrouwen* in vrijwel alle leeftijdscategorieën. Dit kantelt bij Bonaire bij de leeftijdscategorie 75 jaar of ouder en bij Sint Eustatius bij 80 jaar of ouder. Op Saba zijn er bij de meeste leeftijdscategorieën meer vrouwen dan mannen, maar is dit verschil niet opvallend groot.

Het tweede wat opvalt is dat er in vergelijking met Europees Nederland relatief weinig mensen zijn van *65 jaar en ouder*. In Europees Nederland is dat percentage 22% en in Caribisch Nederland rond de 10% tot 12%. Het percentage mensen tussen de 20 en 65 jaar is in Europees Nederland 60% en in Caribisch Nederland tussen de 66% en 69%. Het percentage jongeren tussen de 0 en 20 jaar is in Europees Nederland 23% en is dus vergelijkbaar met het percentage in Caribisch Nederland dat rond de 22 á 23% ligt.

Veel officiële gegevens over de demografische kenmerken van de bevolking zijn er niet. Van Bonaire is bekend dat in 2013 58% van de bevolking uit het voormalige land Nederlandse Antillen of Aruba komt, 20% uit Zuid- en Centraal Amerika, 14% uit Europees Nederland en 8% overig.[30] Van de andere eilanden zijn deze gegevens er niet. Ook hier zal de bevolking *gemêleerd* zijn. Dit kan onder andere worden afgeleid van de migratiecijfers van het CBS. In 2014 was de immigratie naar Bonaire 1.235, naar Sint Eustatius 177 en naar Saba 358. De emigratiecijfers voor dat jaar waren: emigratie van Bonaire 829, van Sint Eustatius 313 en van Saba 394. Bonaire had daarmee een positief saldo van 406, Sint Eustatius een negatief saldo van 136 en Saba een klein negatief saldo van 36. Bij Saba dient opgemerkt te worden dat het eiland een relatief grote medical school heeft; circa 400 Amerikaanse studenten studeren aan deze school. Dit leidt tot extra migratiebewegingen.

3.2.2. Inwoners met een handicap

Schatting minimum aantal mensen met een beperking In tabel 2 zijn de mensen met een handicap opgenomen die we in het onderzoek hebben kunnen achterhalen. Gelet op het feit dat mensen met een handicap niet worden geregistreerd is de aanname dat er meer mensen met een handicap zijn dan we hebben kunnen achterhalen.
Voor Bonaire komen we uit op circa 1.300 mensen met een handicap. Dit op basis van tabel 2, met enige correctie voor overlap tussen bijvoorbeeld ouderenzorg en mensen met een motorische of visuele handicap. Voor Sint Eustatius komen we op 229 mensen met een handicap. Dat is zonder mensen met een licht verstandelijke handicap. Voor Saba komen we uit op 250 mensen met een handicap (met correctie voor overlap). Dit is eveneens exclusief mensen met een licht verstandelijke handicap.

Gemiddelde schatting van mensen met een handicap Wereldwijd wordt ervan uitgegaan dat 15% van de bevolking een handicap heeft. Dat zou voor Bonaire een cijfer van 2.835 betekenen. Naar deze schatting zijn dan 1.535 mensen niet in beeld. Het kan zijn dat deze mensen geen praktische problemen hebben. Het kan zijn dat het percentage wat lager is, bijvoorbeeld omdat er relatief weinig mensen boven de 65+ zijn. Het kan ook zijn dat mensen met een handicap niet (voldoende) zichtbaar zijn. Dit laatste wordt bevestigd door het project MIVA 60+. In dit project worden mensen die hulp nodig hebben en niet op een reguliere wijze ondersteuning krijgen geholpen. De mensen worden opgespoord door, door de wijken te lopen en door signalen van buren, de huisarts of andere instanties.

[30] Presentatie ouderengezondheidszorg Bonaire, afdeling publieke gezondheidszorg, Openbaar Lichaam Bonaire, mei 2015.

We gaan daarom uit van een schatting van mensen met een handicap van tussen de 1.300 en 2.835 op Bonaire.
Voor Sint Eustatius is 15% 580 mensen. Voor Saba komt de berekening van 15% uit op 270 mensen. Het aantal mensen met een licht verstandelijke handicap is op beide eilanden niet expliciet in beeld. Dit kan het verschil tussen de minimumaantallen en een gemiddelde ten minste deels verklaren.

Tabel 2 mensen met een handicap (minimumaantallen)

Handicap	Bonaire	Sint Eustatius	Saba
visueel	196	Niet bekend	3
auditief	34 (6 volledig doof)	Niet bekend	4
motorisch	200	Niet bekend	4
psychiatrisch (waarvan uitplaatsingen)	134 (11)	53 (13)	120 (6)
verstandelijk en/of meervoudig	73 (bekend bij FKPD)	Niet bekend	4
medisch (b.v. epilepsie)	2 (allen kinderen)	Niet bekend	1
licht verstandelijk	471 (excl. ouderen)	Niet bekend	Niet bekend
ouderen met intramurale zorg *(somatisch en psychogeriatrisch)*	95	21	13
wijkzorg	230	30 (pilot voor 100 huishoudens wordt opgezet)	80
dagopvang	100 (35 tevens wijkzorg)	25	- (wordt opgezet; de vraag wordt geschat op 32)
langdurige zorg buiten de eilanden	13 (alle drie de eilanden)		

Toelichting aantallen:

- *Mensen met een visuele en auditieve handicap op Bonaire: FKBO. Bij FKBO zijn voor Saba en Sint Eustatius 21 mensen met langdurige visuele of auditieve beperkingen bekend. Deze gegevens zijn afkomstig van de zorginstanties die FKBO op de eilanden heeft gesproken. Er zijn veel mensen met een visuele handicap vanwege diabetes in combinatie met hypertensie.*
- *Mensen met een motorische handicap op Bonaire: schatting op basis van verstrekte rolstoelen. Op Saba zijn de cijfers gebaseerd op inschattingen van de medische wijkverpleegkundige.*
- *Mensen met een psychiatrische handicap: jaarverslag 2014 van SVP-CN.*
- *Gegevens over mensen met een verstandelijke of ernstige meervoudige handicap zijn cijfers van FKPD voor Bonaire. Op Saba zijn de cijfers gebaseerd op inschattingen van de medische wijkverpleegkundige.*
- *Mensen met een medische handicap is gebaseerd op specifieke situaties genoemd tijdens de gesprekken. Het gaat onder andere om epilepsie.*
- *Mensen met een licht verstandelijke handicap is voor Bonaire een schatting op basis van het EOZ. In onderzoek van het EOZ[31] wordt het aantal kinderen tussen de 4 en 24 jaar met een licht verstandelijke handicap geschat op 271 (geschat op basis van gesprekken met vrijwel alle scholen). Voorts wordt het aantal mensen met een licht verstandelijke handicap tussen de 24 en 65 geschat op minimaal 200. Dit is een aantal dat vaak wordt genoemd gebaseerd op mensen met vermoedelijk een licht verstandelijke handicap die regelmatig uitvallen in de arbeidsmarkt. Indien we het*

[31] Expertisecentrum Onderwijs Zorg Bonaire (EOZ), Onderwijs aan licht verstandelijk beperkten op Bonaire, 2016.

percentage van leerlingen met een licht verstandelijke handicapt toepassen op het aantal mensen tussen de 20 en 65 zou het om 810 mensen gaan in plaats van 200.

- *Ouderen:*
  - *Bonaire: Kas di Kuido 75 (1/3 somatisch en 2/3 psychogeriatrisch) en Ka'i Mimina 10 (somatisch), Kalor di Hogar 10. Dit geeft een totaal van 95 ouderen die intramurale zorg krijgen. Thuiszorg 210 mensen, gezinszorg[32] 60 mensen: geschatte overlap tussen thuiszorg en gezinszorg is 2/3. Dit leidt tot 230 ouderen die extramurale zorg krijgen. Dagopvang zijn gegevens van Cocari en Villa Antonia.*
  - *Voor Saba: gegevens van The Home en wijkverpleging.*
  - *Voor Sint Eustatius: gegevens van Auxiliary Home, wijkverpleging en Chapel Piece.*
- *Langdurige zorg buiten de eilanden: gegevens van het zorgverzekeringskantoor.*

[32] Thuiszorg is medisch georiënteerd. Gezinszorg is meer gericht op het huishouden (bijvoorbeeld bij dementie), zie ook hoofdstuk 6.

Hoofdstuk 4 Algemene beginselen van het Verdrag

4.1 Algemene beginselen en inclusie

Het Verdrag kent geen nieuwe rechten. Het Verdrag geeft een verdere toegepaste uitwerking van de rechten en verplichtingen die voortvloeien uit bestaande mensenrechtenverdragen (zie ook hoofdstuk 2). De meerwaarde van het Verdrag is dat het *perspectief van personen* met een handicap wordt ingenomen. Dat doet het Verdrag onder meer door een aantal algemene beginselen als uitgangspunt te nemen. In artikel 3 van het Verdrag zijn deze beginselen opgenomen:

a. Respect voor de inherente waardigheid, persoonlijke autonomie, met inbegrip van de vrijheid zelf keuzes te maken en de onafhankelijkheid van personen;
b. Non-discriminatie;
c. Volledige en daadwerkelijke participatie in, en opname in de samenleving;
d. Respect voor verschillen en aanvaarding dat personen met een handicap deel uitmaken van de mensheid en menselijke diversiteit;
e. Gelijke kansen;
f. Toegankelijkheid;
g. Gelijkheid van man en vrouw;
h. Respect voor de zich ontwikkelende capaciteiten van kinderen met een handicap en eerbiediging van het recht van kinderen met een handicap op het behoud van hun eigen identiteit.

Deze beginselen zijn vervolgens bij alle andere bepalingen in het Verdrag van belang. Op deze beginselen gaan we in dit hoofdstuk in. We gaan daarbij uit van drie niveaus:
Het eerste niveau – het meest overkoepelde niveau - is inclusie.[33] Er zijn diverse definities van inclusie, wij hanteren hier als definitie dat iedereen ongeacht zijn achtergrond of situatie in staat is *deel te nemen* aan alle aspecten van het leven. Daarbij kan wel *ondersteuning* nodig zijn in de vorm van bijvoorbeeld communicatiemiddelen, toegankelijkheid of een begeleider. Ook kan er sprake zijn van bijzondere voorzieningen, bijvoorbeeld in het onderwijs. Inclusie betekent niet dat mensen met een beperking overal aan dezelfde voorzieningen deelnemen. Het betekent dat mensen met een handicap in staat zijn om een *keuze* te maken om deel te nemen aan een algemene voorziening of een bijzondere voorziening. De onderdelen a, c en d van artikel 3 geven de kern van inclusie aan.

Inclusie betekent meer dan integratie van personen met een handicap in de maatschappij. Inclusie gaat ook over de openheid van de maatschappij zelf. Het gaat er dan om de maatschappelijke structuren zo te vormen dat de diversiteit van menselijke situaties – en specifiek ook voor mensen met een handicap - van het begin af aan recht wordt gedaan. Anders gezegd voor inclusie is een tweede niveau nodig; dit niveau bestaat uit:

- participatie (artikel 3, onder c en in artikel 4, derde lid als algemene verplichting);

[33] Voor een nadere uitwerking zie bijvoorbeeld Discrimination Law, Sandra Fredman, 2002.

- gelijkheid en non-discriminatie (artikel 3, onder b en e en in artikel 5 als recht);
- toegankelijkheid (artikel 3, onder f en in artikel 9 als recht).

Op deze beginselen, die een voorwaarde voor inclusie zijn, gaan we in de paragrafen 4.2, 4.3 en 4.4 afzonderlijk in. Gelijkheid en non-discriminatie en toegankelijkheid zijn niet alleen beginselen, maar maken ook onderdeel uit van de rechten (het derde niveau). Daarom hanteren we bij gelijkheid en non-discriminatie en toegankelijkheid de onderzoeksmethode en wijze van rapporteren, die we in hoofdstuk 2 hebben toegelicht. Bij gelijkheid en non-discriminatie dient te worden opgemerkt dat dit recht onder de burgerlijke en politieke rechten valt.
Toegankelijkheid is een recht dat veel andere rechten raakt en dat we in hoofdstuk 7 onder de economische, sociale en culturele rechten bespreken, omdat toegankelijkheid een recht is waarbij verwezenlijking essentieel is en deze verwezenlijking niet voor de ratificatie hoeft te zijn gerealiseerd. In die gevallen waar toegankelijkheid van belang is bij burgerlijke en politieke rechten bespreken we deze specifieke toepassing bij het desbetreffend recht.
Het algemene beginsel participatie is van een andere aard en bespreken we daarom op een aangepaste manier.

Voor inclusie is het ook nodig dat er bewustwording is bij de hele maatschappij. Deze bewustwording is bijvoorbeeld nodig ter voorkoming van stigmatisering en stereotypering en om ervoor te zorgen dat de samenleving open staat voor de rechten van personen met een handicap (artikel 8). Onderwijs en voorlichting is een belangrijk onderdeel van bewustwording. De overheid in het bijzonder heeft een taak bij bewustwording. Daarbij is het ook van belang dat de overheid zelf zich bewust is van de rechten van mensen met een handicap bij het ontwikkelen van nieuw beleid en regelgeving (artikel 4). Op *bewustwording en beleid* gaan we, in paragraaf 4.5, in.

Tot slot, in artikel 4, onder g en h, wordt gewezen op de bijzondere positie van vrouwen en kinderen. In de artikelen 6 en 7 van het Verdrag komt dit terug. Het gaat daarbij om de zogenaamde *intersectionele rechten*: rechten die ook in het VN-Vrouwenverdrag en VN-Kinderrechtenverdrag zijn opgenomen. In dit onderzoeksrapport gaan we beperkt in op deze intersectionele rechten. We hebben, daar waar mogelijk, wel gevraagd naar de verhouding tussen mannen en vrouwen (zie tekstkader 6), maar het was geen afzonderlijk onderdeel van het onderzoek. Hetzelfde geldt voor kinderrechten. Bij enkele rechten, zoals het recht op onderwijs en het recht op vrijwaring van huiselijk geweld, gaat het wel grotendeels over kinderen; in die zin is er wel speciale aandacht voor kinderen. Desalniettemin ligt de focus van dit onderzoek op de rechten van mensen met een handicap in het algemeen en niet op een bijzondere subdoelgroep.

4.2 Participatie

Participatie kan algemeen worden opgevat in de zin van meedoen en invloed uitoefenen. Aanvullend hieraan is het van belang dat er participatie is bij het *betrekken* van mensen met een handicap bij de ontwikkeling en implementatie van wetgeving of beleid voor mensen met een handicap. Dit is met name verwoord in artikel 4, het derde lid van het Verdrag.

Artikel 4, het derde lid luidt: "Bij de ontwikkeling en implementatie van wetgeving en beleid tot uitvoering van dit Verdrag en bij andere besluitvormingsprocessen betreffende aangelegenheden die betrekking hebben op personen met een handicap, plegen de Staten die Partij zijn nauw overleg met personen met een handicap, met inbegrip van kinderen met een handicap, en betrekken hen daar via hun representatieve organisaties actief bij."

In paragraaf 4.5 bij bewustwording en beleid gaan we verder in op het betrekken van mensen met een handicap bij het beleid.

Tot slot, merken we op dat participatie ook betekent dat de implementatie van verbeteringen, met de betrokkenen vorm dient te worden gegeven (zie hoofdstuk 7).

4.3 Gelijkheid en non-discriminatie

Gelijkheid en non-discriminatie is uitdrukkelijk geformuleerd in artikel 3 als algemeen beginsel van het Verdrag, in artikel 4 als algemene verplichting en in artikel 5 als recht. Daarnaast speelt het beginsel een rol bij vrijwel alle overige rechten uit het Verdrag. Zo is bijvoorbeeld in artikel 14 onder meer bepaald dat partijen waarborgen dat personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen het recht op vrijheid en veiligheid van hun persoon kunnen genieten. In artikel 25 wordt bepaald dat partijen erkennen dat personen met een handicap zonder discriminatie op grond van hun handicap recht hebben op het genot van het hoogst haalbare niveau van gezondheid. Voor het beginsel en recht gelijkheid en non-discriminatie stellen wij daarom artikel 5 centraal.

In artikel 5 van het Verdrag is bepaald dat de Staat erkent dat iedereen gelijk is voor de wet en dat personen met een handicap zonder aanziens des persoons recht hebben op dezelfde bescherming door, en hetzelfde voordeel genieten van de wet. Iedere vorm van discriminatie op grond van handicap is verboden en om gelijkheid te bevorderen en discriminatie uit te bannen neemt de Staat passende maatregelen om te waarborgen dat redelijke aanpassingen worden verricht.
Voor de volledige tekst van dit artikel zie bijlage 1.

Zoals gezegd is gelijkheid en non-discriminatie een bijzonder recht, omdat het zowel een zelfstandig recht is als een uitgangspunt bij alle overige rechten. Hier gaan we niet verder in op de specifieke toepassing van het beginsel bij de afzonderlijke rechten uit het Verdrag (dat doen we in de paragrafen die aan die afzonderlijke rechten zijn gewijd), maar focussen we op gelijkheid en non-discriminatie in algemene zin.

4.3.1 Wettelijk kader gelijkheid en non-discriminatie

Gelijkheid en non discriminatie zijn als algemene (rechts)beginselen in Caribisch Nederland in een beperkt aantal wetten verankerd en nader uitgewerkt. De Nederlandse *Grondwet* – die onverkort in Caribisch Nederland van kracht is – stelt dat iedereen (dus ook personen met een handicap) gelijk is voor de wet en dat discriminatie op welke grond dan ook verboden is. In het verlengde daarvan is naar analogie van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht in het Wetboek van Strafrecht BES discriminatie strafbaar gesteld.

Om te waarborgen dat gelijkheid en non discriminatie door de overheid en binnen de maatschappij in acht worden genomen kent *Europees Nederland* een aantal aanvullende wetten en voorzieningen. In de eerste plaats is dat het *College voor de Rechten van de Mens* (hierna: het College). Het College is de eerst aangewezen instantie waar personen met een handicap die vinden dat zij ongelijk worden behandeld - in specifieke gevallen, met name gerelateerd aan arbeid - hun zaak kunnen voorleggen.[34] Volgens de Wet College voor de Rechten van de Mens kan het College klachten op basis van specifieke gelijke behandelingswetten beoordelen en een

[34] Merk overigens op dat het geen algemene bevoegdheid is om individuele zaken te behandelen. Wel kan het College adviseren, al dan niet naar aanleiding van signalen van de doelgroep zelf.

(niet bindend) oordeel geven.[35] Voor het College is voor de beoordeling van klachten van personen met een handicap de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz)* van belang. Deze wet werkt namelijk voor diverse domeinen (arbeid, wonen, openbaar vervoer, onderwijs en goederen en diensten) het rechtsgelijkheidsbeginsel voor personen met een handicap verder uit. In de Wgbh/cz is in artikel 12 het College aangewezen als het onafhankelijke orgaan dat kan onderzoeken of een oneigenlijk onderscheid is gemaakt op grond van een handicap. Overigens kan een rechtzoekende zich ook direct tot de rechter wenden met een vordering op basis van de Wgbh/cz.

Ook van belang voor rechtsgelijkheid en non discriminatie in algemene zin is de *Wet gemeentelijke anti-discriminatievoorzieningen.* Deze wet verplicht gemeenten een anti-discriminatievoorziening te treffen die tot taak heeft bijstand te verlenen aan personen bij de afwikkeling van hun klachten betreffende vermeend onrechtmatig onderscheid. De Wet gemeentelijke anti-discriminatievoorzieningen is niet van toepassing in Caribisch Nederland.

De wetten en voorzieningen die in Europees Nederland een waarborg bieden voor het recht dat is neergelegd in artikel 5 van het Verdrag ontbreken op dit moment grotendeels in *Caribisch Nederland.* Zo is de Wgbh/cz niet van kracht in Caribisch Nederland en is het College op de eilanden niet bevoegd een oordeel te geven over de vraag of er onderscheid is gemaakt als bedoeld in de gelijke behandelingswetgeving (waaronder de Wgbh/cz). Personen met een handicap die van oordeel zijn dat hun rechten geschonden worden kunnen zodoende een gedraging soms alleen door een rechter laten toetsen op strijdigheid met de Grondwet of met civielrechtelijke normen. Omdat de Grondwet – in tegenstelling tot de Wgbh/cz – geen gedetailleerde uitleg geeft van wat de rechtsgelijkheid en non discriminatie betekent in een specifiek domein dat de kans op een succesvolle afhandeling van een dergelijke zaak in Caribisch Nederland klein is.[36] Ook het ontbreken van een (equivalent voor een) gemeentelijke anti-discriminatievoorziening maakt het voor personen met een handicap moeilijk een zaak aanhangig te maken, omdat ze het moeten stellen zonder de bijstand die in Europees Nederland wel vanuit deze anti-discriminatievoorziening aan personen met een handicap kan worden verleend.

4.3.2 Beleid en praktijk gelijkheid en non-discriminatie

Onderzoek op de drie de eilanden laat zien dat het ontbreken van een anti-discriminatievoorziening, een Wgbh/cz en de zaakbehandelingsbevoegdheden van het College geen belangrijke thema's zijn bij de doelgroep.
In dat verband kan worden geconstateerd dat belanghebbenden, politiek en maatschappij vaak beperkt op de hoogte zijn van de rechten, mogelijkheden voor ondersteuning en dergelijke van personen met een handicap. Op Bonaire zijn er enkele organisaties die specifiek mensen met een handicap helpen, zoals FKBO (instelling voor mensen met een auditieve en visuele handicap), FKPD (instelling voor mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap), WFTB (Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire) en MiVaBo (stichting MinderValiden Bonaire).

[35] Artikel 13, eerste lid Wet College voor de Rechten van de Mens, luidt: *"het College kan in rechte vorderen dat een gedraging die in strijd is met de Algemene wet gelijke behandeling, de Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen of artikel 646 van Boek 7 van het Burgerlijk Wetboek onrechtmatig wordt verklaard, dat deze wordt verboden of dat een bevel wordt gegeven om de gevolgen van die gedraging ongedaan te maken."*

[36] De Wgbh/cz handelt over specifieke maatschappelijke terreinen en richt zich op maatschappelijke actoren. De overheid is daarin alleen een partij voor zover die op gelijke wijze als private persoon deelneemt aan verkeer, dus bijvoorbeeld als werkgever. Overheidstaken in de enge betekenis van het woord vallen niet onder werking van de wet.

Op de Bovenwinden is geen organisatie aanwezig die specifiek opkomt voor de belangen van personen met een handicap.
Ook een (juridisch) steunpunt, zoals dat in Europees Nederland georganiseerd wordt vanuit de koepelorganisatie Ieder(in), ontbreekt en zou een belangrijke voorziening voor de eilanden kunnen zijn. Dit steunpunt zou overigens naast juridisch advies ook aan voorlichting en ondersteuning kunnen doen. Op de eilanden ontbreekt echter een dergelijke voorziening; bewustwording en beleid zijn daarom van belang is. In paragraaf 4.5 gaan we hier verder op in.

4.4 Toegankelijkheid

Om het Verdrag en de verschillende rechten te verwezenlijken is *toegankelijkheid* cruciaal. Bij toegankelijkheid gaat het om toegankelijkheid in alle facetten. Het Verdrag (artikel 9, eerste lid) draagt Staten op passende maatregelen te treffen om *"personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen de toegang te garanderen tot de fysieke omgeving, tot vervoer, informatie en communicatie, met inbegrip van informatie- en communicatietechnologieën en –systemen, en tot andere voorzieningen en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek, in zowel stedelijke als landelijke gebieden".* Het gaat dan bijvoorbeeld om gebouwen, wegen, vervoer en andere voorzieningen in gebouwen. Ook worden informatie, communicatie en andere diensten, met inbegrip van elektronische diensten en nooddiensten genoemd als onderwerpen waarbinnen de toegankelijkheid moet worden bevorderd. Hierbij gaat het om toegankelijkheid voor alle verschillende handicaps. Het betreft overigens niet alleen de toegankelijkheid binnen diensten en voorzieningen in het openbaar bestuur maar ook faciliteiten en diensten die door private instellingen worden opengesteld of verleend aan het publiek. Het Verdrag bepaalt dat de Staten passende maatregelen nemen om te waarborgen dat deze instellingen zich rekenschap geven van alle aspecten van de toegankelijkheid voor personen met een handicap.

Bij toegankelijkheid betrekken we ook artikel 20 *persoonlijke mobiliteit*. Toegankelijkheid en mobiliteit kunnen theoretisch worden onderscheiden. Zo kan iemand die niet of niet goed kan lopen bijvoorbeeld een rolstoel of scootmobiel nodig hebben om zich te verplaatsen. Om daadwerkelijk ergens naartoe te gaan is het vervolgens nodig dat bijvoorbeeld trottoirs toegankelijk zijn, evenals de gebouwen die men wil bezoeken. Er zijn alternatieven voor een rolstoel of scootmobiel, zoals een rolstoelbus, waardoor de toegankelijkheid van wegen minder zwaar weegt, maar ook dan is het voor de onafhankelijkheid van mensen met een mobiliteitsbeperking van belang dat een gebouw rolstoeltoegankelijk is wat betreft in- en uitgang en wat betreft het verplaatsen in het gebouw zelf. Gezien de samenhang tussen persoonlijke mobiliteit en toegankelijkheid betrekken we persoonlijke mobiliteit bij toegankelijkheid.

De artikelen 9 toegankelijkheid en artikel 20 persoonlijke mobiliteit zijn de kernartikelen voor toegankelijkheid en nemen we hier als uitgangspunt.

De essentie van de artikelen is:

a. *toegankelijkheid fysiek en mobiliteit:*
   - *gebouwen, wegen, vervoer, voorzieningen toegankelijk bij de overheid en stimulering hiervoor van private partijen*
   - *vervoer beschikbaar*
   - *hulpmiddelen beschikbaar*
   - *vaardigheden kunnen leren*
   - *stimulering derden tot aanpassing*
b. *toegang tot informatie en communicatie:*

- *bewegwijzering in braille en eenvoudig*
- *toegang faciliteren door voorlezen of doventolken*
- *toegang tot ICT bevorderen*
- *hulp en ondersteuning bieden bij het toegankelijk maken van informatie*
- *derden trainen*
- *kosten beperkt houden*

Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

Toegankelijkheid ziet op het wegnemen van obstakels en bestrijkt een groot gebied. Het gaat niet alleen over toegankelijkheid van de fysieke omgeving, maar ook over toegang tot vervoer, informatie en communicatie en tot andere voorzieningen en diensten die openstaan of verleend worden aan het publiek. Zo betekent toegankelijkheid van bijvoorbeeld een gebouw dat dit gebouw voor iedereen, zonder hulp, op ieder moment toegankelijk is. Zowel bij betreding van een gebouw, als bij gebruikmaking van het gebouw. Het Verdrag verplicht niet om preventief, los van de behoefte van een persoon in een concrete situatie, aanpassingen te treffen of voorzieningen te leveren.[37]

Indien er geen sprake is van toegankelijkheid kan artikel 2 van het Verdrag relevant zijn. Dat artikel verplicht tot het treffen van *redelijke aanpassingen* in een concreet geval, tenzij deze een onevenredige belasting vormen (artikel 2 van het Verdrag).
Onder redelijke aanpassingen worden aanpassingen verstaan die ervoor zorgen dat mensen met een handicap in gelijke mate als anderen hun recht uit kunnen oefenen. Bij diverse rechten wordt in het Verdrag de Staat opgedragen te waarborgen dat personen met een handicap deze aanpassingen mogen en kunnen vorderen. Hierbij dient overigens wel rekening te worden gehouden met onder andere de kosten voor bijvoorbeeld de ondernemer.
Mogelijke aanpassingen zijn bijvoorbeeld een hellingbaan, een (trap)lift of een plank. Een ingewikkelde afweging is of het wel of niet in overeenstemming is met het Verdrag om mensen naar binnen of naar buiten te *tillen.* In het algemeen is het tillen van mensen niet wenselijk, omdat dit als vernederend wordt ervaren, soms niet goed mogelijk is vanwege de gezondheidssituatie van mensen en soms kan het ook gevaarlijk zijn. Ook betekent tillen dat mensen met een handicap afhankelijk zijn van anderen. Of tillen een redelijke aanpassing is die geen disproportionele of onevenredige, of onnodige last oplegt verschilt per situatie. Indien het Verdrag geratificeerd is, is het aan de rechter om te bepalen of de aanpassing (waaronder ook tillen) in een specifiek geval redelijk is.

Hieronder gaan we in op de toegankelijkheid, zoals opgenomen in de wetgeving en in het beleid en praktijk van de drie eilanden. Dit doen we aan de hand van: wegen, vervoer, gebouwen (waaronder ook goederen en diensten in die gebouwen), niet-fysieke toegankelijkheid en hulpmiddelen.

4.4.1 Wettelijk kader toegankelijkheid

Wegen Er is geen wet die het verkeer of wegen regelt. De eilanden kunnen op basis van de Invoeringswet een eigen Wegenverkeersverordening maken. De verordeningen van de eilanden kennen enkele bepalingen specifiek voor voertuigen voor invaliden. Het gaat dan om bepalingen waar deze voertuigen aan dienen te voldoen.

[37] Nota naar aanleiding van het nader verslag, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169 en Trb. 2014, 113). Kamerstuknummer II 2014/15, 33 992, (R2034), no. 8.

Bonaire bereidt een nieuwe wegenverkeersverordening voor met hierin onder nadere invalidenparkeerplaatsen en de handhaving hiervan. Ook zijn bepalingen opgenomen waardoor het verplicht is te stoppen voor zebrapaden en zijn er bepalingen over markeringen voor mensen met een visuele beperking. Daarnaast worden andere bepalingen ingevoerd, zoals het verbod op rijden met alcohol op, het verbod op mobiel telefoneren (niet hands free) tijdens het rijden en de verplichting tot het dragen van een gordel. De conceptverordening is in ambtelijke voorbereiding.

Vervoer Er is geen openbaar vervoer op de eilanden. Er is wel vervoer tussen eilanden, met name via vliegtuigen. De Luchtvaartwet BES en Vaartuigenwet BES en onderliggende Algemene Maatregelen van Bestuur of regelingen kennen geen bepalingen over toegankelijkheid. Voor de luchtvaart van Caribisch Nederland gelden de internationale regels van de International Civil Aviation Organization (ICAO). Wat betreft de toegankelijkheid geldt Annex 9, facilitation. Ook de ICAO gaat, net als het Verdrag, uit van algemene toegankelijkheid. Tillen heeft niet de voorkeur, maar kan wel als er geen alternatief is. Ook binnen de Europese Unie zijn er regels, maar die zijn formeel niet van toepassing op Caribisch Nederland.
Er is geen wet die groepsvervoer regelt of persoonlijke mobiliteit in het algemeen.

Gebouwen Het Bouwbesluit BES kent de volgende bepaling (artikel 4.1): *"Een voor publiek toegankelijk bouwwerk heeft, afhankelijk van de bestemming en voor zover dit technisch en economisch haalbaar is, voorzieningen waarmee het voor publiek toegankelijke deel van dit bouwwerk toegankelijk is voor mindervaliden."*[38] Het doel is dat deze bepaling de eilanden de ruimte geeft eigen regels te stellen die bijvoorbeeld verplicht kunnen worden gesteld bij het afgeven van bouwvergunningen. De bepaling is nog niet in werking getreden. Het streven is dat de bepaling begin 2017 in werking treedt.
De rijksoverheid houdt voor gebouwen, die in opdracht van departementen worden gebouwd in het algemeen de Europees Nederlandse wetgeving als leidraad aan. Dit betekent onder andere dat gebouwen gebouwd na 10-10-10 veelal toegankelijk zijn, dat er een toilet is voor mensen in een rolstoel, dat de goederen en diensten toegankelijk zijn, bijvoorbeeld dat er een lift is indien nodig. Bij een verbouwing geldt hetzelfde met de kanttekening dat het afhankelijk is van de ingrijpendheid van en aanleiding voor de verbouwing of de toegankelijkheid ook wordt aangepakt.
Het Bouwbesluit BES kent ook bepalingen over brandveilig gebruik. Deze bepalingen gaan niet expliciet over mensen met een handicap, maar geven wel ruimte rekening te houden met specifieke behoeften.

Niet-fysieke toegankelijkheid Er zijn geen webrichtlijnen voor de overheid noch andere partijen. Ook zijn er geen andere regels die in relatie kunnen worden gebracht met niet-fysieke toegankelijkheid. Zo zijn er geen richtlijnen voor begrijpelijke communicatie voor bijvoorbeeld mensen met een licht verstandelijke handicap of voor bejegening van mensen met psychiatrische aandoeningen (zie verder paragraaf 4.5).

Hulpmiddelen De Regeling aanspraken zorgverzekering bepaalt dat hulpmiddelen kunnen worden vergoed voor onder andere mensen met een gezichtsbeperking, gehoorbeperking of andere fysieke beperking. Ook worden rolstoelen vergoed. Scootmobielen zijn niet in de Regeling aanspraken zorgverzekering geregeld, omdat de regeling niet de persoonlijke mobiliteit betreft. Wel kunnen scootmobielen worden vertrekt op basis van individuele omstandigheden.

[38] Wij gaan er hierbij vanuit dat dit een brede definitie is van mindervalide, namelijk iedereen die een fysieke handicap heeft. Ook mensen met een visuele of auditieve handicap vallen hier dus onder.

Concluderend Er is weinig wet- en regelgeving wat betreft toegankelijkheid. Het bevorderen van toegankelijkheid van vervoer, gebouwen en informatie is niet geborgd in de wet of anderszins. Daarnaast is er ook geen recht op bijvoorbeeld een redelijke aanpassing. Indien bijvoorbeeld een winkel niet toegankelijk is voor mensen in een rolstoel, is er geen recht op een redelijke aanpassing, zoals een plank of naar binnen tillen. In de praktijk wordt er vaak naar oplossingen gezocht, maar deze zijn juridisch niet afdwingbaar.

4.4.2 Beleid en praktijk toegankelijkheid

Toegankelijkheid Bonaire

Bonaire is grotendeels niet toegankelijk voor mensen met een mobiliteits- of visuele handicap. Niet qua wegen en niet qua gebouwen. De afgelopen jaren is er wel meer aandacht voor gekomen en zijn er diverse ontwikkelingen. Toegankelijkheid is voor Bonaire van belang, omdat er minimaal 400 mensen zijn die een visuele of mobiliteitshandicap hebben. Ook is toegankelijkheid op het grotendeels vlakke Bonaire in principe mogelijk (dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Saba met zijn steile hellingen). Tot slot, kent Bonaire relatief veel toerisme. Hieronder zijn ook mensen met een handicap. Zij gaan met een cruise mee of komen om te duiken.
Er is een Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire (WFTB). Deze wordt getrokken door het Openbaar Lichaam. Aan de werkgroep nemen deel: vertegenwoordigers van MiVaBo (stichting MinderValiden Bonaire), FKBO (stichting voor mensen met een visuele en auditieve handicap) en de thuiszorg. Andere instellingen kunnen aanhaken bij de werkgroep. De werkgroep heeft diverse ontwikkelingen in gang gezet.

Wegen De meeste wegen zijn niet toegankelijk voor mensen in een rolstoel of scootmobiel of mensen met een visuele beperking. Veel wegen verkeren in een slechte staat of zijn onverhard. Trottoirs ontbreken vaak. In het centrum van Kralendijk en Rincon zijn wel trottoirs. Deze zijn soms in principe toegankelijk, maar worden regelmatig versperd door bijvoorbeeld de horeca die een plantenbak of bord op het trottoir gezet, waardoor mensen met een rolstoel of scootmobiel er alsnog niet langs kunnen. Het betreft de openbare weg. Het openbaar lichaam heeft de mogelijkheid te gaan handhaven. Het toegankelijk houden van de openbare weg, dat wil zeggen het niet dusdanig versperren van de openbare weg dat de toegankelijkheid wordt beperkt, kan onderdeel van handhaving uitmaken. Een ander aandachtspunt is dat sommige trottoirs deels toegankelijk zijn, maar niet volledig (bijvoorbeeld dat er niet bij alle kruispunten een helling is om het trottoir op of af te gaan in een rolstoel).
Wat betreft wegen zijn de volgende ontwikkelingen in gang gezet:

- Bij aanleg van nieuwe wegen wordt aandacht gegeven aan rolstoeltoegankelijkheid (de trottoirs bij de nieuwe rotondes zijn toegankelijk voor rolstoelen).
- Invalidenparkeerplaatsen (deze zijn er wel, maar kunnen nog niet worden gehandhaafd, omdat de wegenverkeersverordening nog moet worden aangepast).
- Enkele hellingbanen bij horeca (terrasjes).

Gebouwen Van oudsher zijn gebouwen niet toegankelijk. De gebouwen van de rijksoverheid zijn beperkt toegankelijk. Dat wil zeggen bij recentere verbouwing wordt er veelal rekening gehouden met toegankelijkheid, maar de oudere gebouwen zijn nog niet toegankelijk. Hetzelfde geldt voor de gebouwen van het openbaar lichaam. Het openbaar lichaam heeft in samenwerking met MiVaBO in 2012 een toets gedaan op de toegankelijkheid van een aantal

overheidsgebouwen.[39] Vervolgens is een aantal gebouwen aangepast, waaronder de bario's (buurthuizen). Inmiddels is ook de Pasanggrahan (gebouw van de eilandsraad) toegankelijk (voor rolstoelen en is er een ringleiding voor mensen met een auditieve beperking). Deze verbetering laat onverlet dat veel gebouwen nog ontoegankelijk zijn.
Wat betreft private gebouwen kan de toegankelijkheid worden vereist in de bouwvergunning. Hiervoor is van belang dat artikel 4.1 van het Bouwbesluit in werking treedt. Ambtelijk is hier op Bonaire reeds aandacht voor. In de praktijk wordt er wel steeds vaker over gesproken, maar rust het nog met name op vrijblijvendheid.
Behalve het naar binnen en buiten kunnen gaan van gebouwen. Is ook het toegankelijk maken van goederen en diensten in de gebouwen relevant, als ook goede noodvoorzieningen bij calamiteiten (bijvoorbeeld een brandalarm). Ook deze aanpassingen berusten veelal op bereidheid van bijvoorbeeld ondernemers bij nieuwsbouw of verbouwing. Zo zijn er restaurants die bij verbouwing ook het toilet hebben laten aanpassen. Ook is er een openbaar toilet aangepast aan mindervaliden in het uitgaansgebied van Bonaire.

Vliegtuigen Mensen worden in en uit het vliegtuig geholpen door ze van de trap af te tillen in een speciale stoel. Voor de mindervaliden van Bonaire is het in en uit het vliegtuig gedragen worden een pijnpunt; het wordt als vernederend ervaren. Ook kan het gevaarlijk zijn, met name bij de grotere vliegtuigen, waar het een lange trap betreft. WFTB heeft een plan ontwikkeld voor twee aviramps (een voor kleinere en een voor grotere vliegtuigen). Er wordt overlegd met het vliegveld over de toegankelijkheid van het vliegveld.

Hulpmiddelen/vervoer Rolstoelen worden vergoed door het zorgverzekeringskantoor (ZVK). Er zijn ook enkele mensen met een scootmobiel. Probleem is dat weinig wegen een trottoir hebben of anderszins geschikt zijn voor rolstoelen of scootmobielen. De gesteldheid van de weg is vaak onveilig. Ook zorgt de gesteldheid van de wegen voor een grote slijtage aan de rolstoel/scootmobiel.
Instellingen hebben hun eigen vervoer (Mariadal, FKPD, FKBO, Cocari); dat ondervangt een deel van het mobiliteitsprobleem. Ziekenvervoer (zoals voor nierdialyse) wordt verzorgd door een taxibedrijf (RORO services). Hiervoor zijn 40 indicaties afgegeven door het ZVK. RORO services kan ook door mensen zelf worden ingeschakeld (tegen betaling).
De diverse geïnterviewden met een visuele handicap of mobiliteitsbeperking vinden het gebrek aan persoonlijke mobiliteit het grootste probleem. Ze zijn aan huis gebonden. Ze zijn volledig afhankelijk van anderen die hen helpen bij het ergens naartoe gaan. Het enige uitstapje is veelal het af en toe deelnemen aan dagactiviteiten.

Niet-fysieke toegankelijkheid Niet fysieke toegankelijkheid is relevant voor mensen met een auditieve of visuele beperking en voor mensen met een verstandelijke handicap. Wat betreft mensen met een auditieve of visuele beperking gaan we in tekstkader 3 in op de communicatiemogelijkheden van deze mensen.

[39] Openbaar Lichaam Bonaire, Directie Samenleving en Zorg in samenwerking met MiVaBo (MinderValidenBonaire), *Toegankelijkheid Onderzoek Gouvernementsgebouwen Bonaire*, 2012.

Tekstkader 3 Communicatiemogelijkheden voor mensen met een auditieve of visuele handicap op de eilanden

Mensen met een visuele handicap Op Bonaire zijn een kleine 200 mensen met een visuele handicap en op Sint Eustatius en Saba gaat het om circa 15 mensen. Op Bonaire kan FKBO brailleles geven. Op Sint Eustatius en Saba is deze voorziening er niet. Sinds 2015 heeft FKBO wel de taak ook deze eilanden te ondersteunen.
Tot nu toe heeft nog niemand op de drie eilanden braille geleerd. Veel mensen met een visuele beperking hebben nog een beperkt zicht (10-15%) en lezen daarom veelal via een loep en/of software op bijvoorbeeld een computer. Ouderen kunnen vaak geen braille leren, omdat hun vingertoppen er niet geschikt voor zijn. Veel ouderen worden slechtziend door diabetes; bij diabetes zijn de vingertoppen niet geschikt voor braille.

Mensen met een auditieve handicap Er zijn zes volledig dove jonge volwassenen op Bonaire. Er is één scholier (VO) met een implantaat. Mensen met een auditieve handicap leren gebarentaal bij FKBO. Ook familieleden kunnen het leren. De meeste mensen leren (indien relevant) eerst Papiaments en vervolgens Nederlands.
Op Sint Eustatius en Saba is een zeer beperkt aantal mensen met een auditieve handicap en is niemand volledig doof. De meeste auditieve beperkingen kunnen met een gehoorapparaat worden opgelost. Er is geen voorziening waar gebarentaal kan worden geleerd op de Bovenwinden. Wel heeft FKBO sinds 2015 de taak ook mensen met een auditieve handicap op Sint Eustatius en Saba te ondersteunen.

Veel overheidscommunicatie gaat via de radio. Er zijn ook TV - zenders, deze kennen geen ondertiteling. Dit is gezien de schaal vermoedelijk onvermijdelijk. Bij individueel contact met de overheid dient bereidheid te zijn om op een aangepaste manier met mensen met een auditieve beperking te communiceren, bijvoorbeeld schriftelijk. In de praktijk wordt er nog niet altijd rekening gehouden met mensen met een handicap. Uit een interview komt bijvoorbeeld naar voren dat bij individueel contact overheidsmedewerkers niet altijd bereid zijn zich aan te passen aan iemand met een auditieve beperking, bijvoorbeeld door schriftelijk te communiceren. In de praktijk moet er dan iemand van FKBO mee om via gebarentaal te ondersteunen. Ook bij het afnemen van rij - examens ondervinden de mensen met een auditieve beperking weinig ondersteuning van de overheid. Via FKBO heeft recent iemand die doof is het rijbewijs gehaald. Dit is als moeizaam ervaren. Een reden is dat er nog geen formele tolk is op het eiland. FKBO wil iemand opleiden daartoe.

Ook voor mensen met een licht verstandelijke handicap is aangepaste communicatie nodig. Er is echter geen inzicht in de problematiek (de omvang en indicatie) van de mensen met een verstandelijke handicap. Zie hiervoor tekstkader 4 (in paragraaf 4.5). Een basisvoorwaarde voor het kunnen aanpassen van de communicatie is het in beeld zijn van de doelgroep.

Toegankelijkheid Sint Eustatius

Toegankelijkheid staat niet hoog op de lokale politieke agenda. Dat lijkt ook begrijpelijk gelet op het zeer geringe aantal mensen met een fysieke handicap en het grote aantal overige urgente dossiers.

Wegen De meeste wegen zijn niet toegankelijk voor rolstoelen of mensen met een visuele beperking. Zo ontbreekt het structureel aan trottoirs en verkeren de wegen in een naar Europees Nederlandse maatstaven slechte staat

van onderhoud. In het nieuwe wegenplan zijn trottoirs opgenomen, evenals de toegankelijkheid ervan.

Gebouwen Slechts één winkel heeft een hellingbaan. Één school is rolstoel toegankelijk.

Vliegtuigen Mensen worden in en uit het vliegtuig geholpen door ze van de trap af te tillen. WinAIR vliegt uitsluitend met één type vliegtuig op Sint Eustatius. Dit type heeft alleen zeer kleine stoelen en geen ruimte voor aangepaste stoelen. Voor medisch transport kan gebruik gemaakt worden van de medische helikopter die voor Saba en Sint Eustatius beschikbaar is. Voor niet spoed behandelingen (nierdialyse) wordt gebruik gemaakt van vliegtuigen. Het in- en uit een vliegtuig gaan kan dan betekenen dat er moet worden getild.

Hulpmiddelen/vervoer Rolstoelen worden vergoed door het ZVK. Scootmobielen worden alleen incidenteel vergoed. Probleem is dat trottoirs op het eiland ontbreken en de wegen in slechte staat van onderhoud verkeren. Een geïnterviewde vrouw met scootmobiel vertelde dat de politie haar – uit veiligheidsoverwegingen – afraadde alleen op pad te gaan met de scootmobiel. Een geïnterviewde met een visuele handicap vertelde dat hij niet meer 's avonds over straat durft met zijn blindenstok. Ook overdag voelt hij zich zeer onveilig; hij is al een keer aangereden. Het verzorgingstehuis heeft vervoer voor mensen met een fysieke handicap waaronder rolstoelgebruikers. Het ziekenhuis kan zo nodig met de ambulance en de stretcher ook mindervaliden vervoeren. Chapel Piece – die dagopvang voor ouderen en mensen met een licht verstandelijke handicap verzorgt - krijgt binnenkort een eigen rolstoelbus.

Niet-fysieke toegankelijkheid Hier wordt geen aandacht aan besteed. Voor een indicatie van het aantal mensen zie tabel 2 en tekstkader 3 en 4.

Toegankelijkheid Saba

Ook op Saba staat toegankelijkheid niet hoog op de lokale politieke agenda. Dat lijkt ook begrijpelijk gelet op het zeer geringe aantal mensen met een fysieke handicap, de inherente ontoegankelijkheid van het eiland voor mensen met een mobiliteitsbeperking en het grote aantal overige urgente dossiers.

Wegen De meeste gebouwen en wegen zijn niet toegankelijk voor rolstoelen of mensen met een visuele beperking. Zo ontbreekt het structureel aan trottoirs; wel zijn de wegen over het algemeen goed onderhouden.

Gebouwen Er is geen winkel die rolstoel toegankelijk is. Ook de school is niet rolstoel toegankelijk.

Vliegtuigen Mensen worden in en uit het vliegtuig geholpen door ze van de trap af te tillen. WinAIR vliegt uitsluitend met één type vliegtuig op Saba. Dit type heeft alleen zeer kleine stoelen en geen ruimte voor aangepaste stoelen. Voor medisch transport kan gebruik gemaakt worden van de medische helikopter die voor Saba en Sint Eustatius beschikbaar is. Ook op Saba wordt voor niet spoed behandelingen (nierdialyse) gebruik gemaakt van de reguliere vliegtuigen. Het in- en uit een vliegtuig gaan kan dan betekenen dat er moet worden getild.

Hulpmiddelen/vervoer Rolstoelen worden vergoed door het ZVK. Scootmobielen wordt alleen incidenteel vergoed. Probleem is dat trottoirs op het eiland ontbreken. Ook is de steilheid van de berg een probleem. Een geïnterviewde vertelde overigens dat zijn scootmobiel wel voldoende vermogen heeft om heen en terug te reizen van The Bottom naar Hell's Gate.
Alleen het verzorgingstehuis heeft een bus waarmee rolstoelen kunnen worden vervoerd. Na de beoogde fusie van besturen van het verzorgingstehuis en het ziekenhuis kan ook het ziekenhuis daarvan gebruik maken.
De wijkzorg (zorg die door het ziekenhuis aan huishoudens wordt geboden) brengt zo nodig in niet spoedeisende gevallen ook personen van en naar het ziekenhuis.

Niet-fysieke toegankelijkheid Hier wordt geen aandacht aan besteed. Voor een indicatie van het aantal mensen zie tabel 2 en tekstkader 3 en 4.

Concluderend Er is een start gemaakt met het verwezenlijken van toegankelijkheid en persoonlijke mobiliteit op de eilanden. Dit staat nog in de kinderschoenen. Helemaal voor wat betreft de Bovenwinden.
De groep mensen met een auditieve, visuele of mobiliteitsbeperking op Bonaire is substantieel. Verdere ontwikkeling van het beleid en praktijk is daarom nodig. Op Saba en Sint Eustatius is het aantal mensen met een fysieke, visuele of auditieve handicap zeer gering als de groep 65+ buiten beschouwing blijft. Verdere ontwikkeling van het beleid en praktijk heeft daarom minder prioriteit. Dat neemt overigens niet weg dat bij nieuw beleid de belangen van mensen met een handicap wel meegewogen kunnen worden.
Minimaal zou op alle drie de eilanden de persoonlijke mobiliteit kunnen worden vergroot. Deze is nu afhankelijk van instellingen en familie. Enige vorm van vervoer is wenselijk; zeker zolang de wegen niet toegankelijk zijn.

4.5 Bewustwording en beleid

Bewustwording is geen algemeen beginsel. Bewustwording is belangrijk voor inclusie, bijvoorbeeld ter voorkoming van stigmatisering en stereotypering en om ervoor te zorgen dat de samenleving open staat voor de rechten van personen met een handicap. Bewustwording moet door de Staat worden gestimuleerd volgens het Verdrag (zie artikel 8 Bevordering van bewustwording). Het gaat er onder meer om dat de samenleving openstaat voor de rechten van personen met een handicap en dat positieve beeldvorming plaatsvindt. Dit wordt in artikel 8 nadrukkelijk aangegeven. In dit artikel richt het Verdrag zich dus vooral op de rol van de overheid bij bewustwording van partijen buiten de overheid. Daarnaast roept het Verdrag op om bij beleid en regelgeving van overheden rekening te houden met mensen met een handicap (artikel 4).

Artikel 4) algemene verplichtingen geeft onder andere aan dat:
1. De Staten die Partij zijn verplichten zich te waarborgen en bevorderen dat alle personen met een handicap zonder enige vorm van discriminatie op grond van hun handicap ten volle alle mensenrechten en fundamentele vrijheden kunnen uitoefenen. Hiertoe verplichten de Staten die Partij zijn zich:
a. tot het aannemen van alle relevante wetgevende, bestuurlijke en andere maatregelen voor de implementatie van de rechten die in dit Verdrag erkend worden;
b. tot het nemen van alle relevante maatregelen, met inbegrip van wetgeving, teneinde bestaande wetten, voorschriften, gebruiken en praktijken aan te passen, of af te schaffen die discriminatie vormen van personen met een handicap;
c. bij al hun beleid en programma's rekenschap te geven van de bescherming en bevordering

van de mensenrechten van personen met een handicap.

Artikel 8) Bevordering van bewustwording
1. De Staten die Partij zijn verplichten zich onmiddellijke, doeltreffende en passende maatregelen te nemen:
a. teneinde binnen de gehele maatschappij, waaronder ook op gezinsniveau, de bewustwording te bevorderen ten aanzien van personen met een handicap, en de eerbiediging van de rechten en waardigheid van personen met een handicap te stimuleren;
b. om op alle terreinen van het leven stigmatisering, vooroordelen en schadelijke praktijken ten opzichte van personen met een handicap te bestrijden, met inbegrip van die gebaseerd op grond van sekse en leeftijd;
c. om de bewustwording van de capaciteiten en bijdragen van personen met een handicap te bevorderen.

2. Maatregelen daartoe omvatten:
a. het initiëren en handhaven van effectieve bewustwordingscampagnes om:
i ervoor zorg te dragen dat de samenleving openstaat voor de rechten van personen met een handicap;
ii een positieve beeldvorming van, en grotere sociale bewustwording ten opzichte van personen met een handicap te bevorderen;
iii de erkenning van de vaardigheden, verdiensten en talenten van personen met een handicap en van hun bijdragen op de werkplek en arbeidsmarkt te bevorderen;
b. het op alle niveaus van het onderwijssysteem, dus ook onder jonge kinderen, bevorderen van een respectvolle houding ten opzichte van de rechten van personen met een handicap;
c. het aanmoedigen van alle onderdelen van de media, personen met een handicap te portretteren op een wijze die verenigbaar is met het doel van dit Verdrag;
d. het aanmoedigen van het organiseren van programma's voor bewustwordingstrainingen met betrekking tot personen met een handicap en de rechten van personen met een handicap.
Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

Hieronder gaan we in op bewustwording van het belang van mensen met een handicap bij nieuw beleid en regelgeving, bij diensten door de overheid en bij activiteiten van bedrijven en burgers.

Bewustwording en beleid en regelgeving Het Verdrag geeft aan dat overheden verplicht zijn om voor het Verdrag relevante wetgevende, bestuurlijke en andere maatregelen voor de implementatie van de rechten van dit Verdrag aan te nemen. Ook dienen overheden bij al hun beleid en programma's rekenschap te geven van de bescherming en bevordering van de mensenrechten van personen met een handicap.
De eilanden zijn sinds 10 – 10 - 10 in een proces van hervormingen. Er is veel veranderd op de eilanden en er zijn nog steeds grote vraagstukken op diverse terreinen. Dit maakt enerzijds dat de problemen van mensen met een handicap in het gedrang kunnen komen. Anderzijds biedt het ook een kans. Bij veel veranderingen is het – mits daar bij aanvang rekening mee wordt gehouden – relatief weinig moeite rekening te houden met bijvoorbeeld de toegankelijkheid voor mensen met een handicap. Ideaal gesproken wordt al het beleid getoetst op relevantie voor mensen met een handicap. Is bij een gebouw met een publieke voorziening rekening gehouden met mensen in een rolstoel? Met mensen met een auditieve of visuele beperking? Maken mensen met een licht verstandelijke handicap deel uit van bijvoorbeeld een overheidscampagne tegen alcohol- of drugsverslaving of seksuele voorlichting? Is de campagne dan voldoende afgestemd op deze doelgroep? Dit geldt uiteraard voor zowel de rijksoverheid als de lokale overheden.
Om rekening met de doelgroep te kunnen houden is direct contact met de betrokkenen en/of met belangenbehartigers relevant. Gezien de kleinschaligheid en de soms geringe aantallen mensen met een bepaalde handicap kan direct contact voldoende zijn. Voor andere handicaps

kan enige organisatie in een netwerk of andere organisatievorm relevant zijn, zeker op Bonaire. Zie verder het laatste onderdeel van deze paragraaf.

Bewustwording en kennis van de doelgroep Een aspect van bewustwording is het in beeld hebben van verschillende groepen mensen. Het niet in beeld hebben van een bepaalde groep kan betekenen dat deze groep niet wordt bereikt. Dit is met name relevant, omdat het hebben van een handicap niet altijd werd of wordt geaccepteerd. Ook zijn bepaalde doelgroepen niet benoemd en/of niet expliciet bekend. Er werd en wordt op de eilanden niet of nauwelijks een diagnose gesteld van bijvoorbeeld een licht verstandelijke handicap of een psychiatrisch probleem. De diagnose is wel relevant om goed op een handicap in te kunnen spelen. Zo heeft niet iedereen met bijvoorbeeld een achterstand op de arbeidsmarkt hetzelfde probleem. Er zijn daarom verschillende benaderingswijzen nodig. In tekstkader 4 gaan we in op mensen met een licht verstandelijke handicap of een psychiatrische aandoening.

Tekstkader 4 Mensen met een licht verstandelijke en/of psychiatrische handicap

Mensen met een licht verstandelijke handicap Het aantal mensen met een licht verstandelijke handicap is niet in beeld op de eilanden. De kinderen komen wel steeds meer in beeld. Onder kinderen met een licht verstandelijke beperking vallen kinderen met een IQ tussen 50 en 80 en beperkingen in het (sociaal) aanpassingsvermogen. Hun zorgbehoefte en vaak ook die van de ouders is groot en soms moeilijk herkenbaar. Op Bonaire is een onderzoek gedaan naar deze doelgroep op scholen. Op basis van interviews met de scholen is de groep kinderen (van 4 tot 24 jaar) met een licht verstandelijke beperking geschat op 271 leerlingen (EOZ, Onderwijs aan licht verstandelijk beperkten op Bonaire, 2016).
Voor deze doelgroep is dit het enige cijfer op alle drie de eilanden. Als we ervan uitgaan dat dit een gemiddelde is dan heeft afgerond 6% van de mensen een licht verstandelijke beperking. Als we dit voor de drie eilanden als uitgangspunt nemen dan betreft het op Bonaire afgerond 1.135 mensen, op Sint Eustatius 235 en op Saba 110 mensen. Deze schatting geven wij om te laten zien dat het aannemelijk is dat deze groep groot genoeg is om er rekening mee te houden. Deze groep wordt gemakkelijk over het hoofd gezien, omdat het vaak niet zichtbaar is dat mensen een licht verstandelijke beperking hebben. Gevolg hiervan is dat ze vaak niet goed ingeschat worden. Kenmerken van mensen met een licht verstandelijk beperking zijn onder andere dat het taalgebruik en taalbegrip achter kan blijven. Ook sociaal-emotionele vaardigheden kunnen achterblijven. Het gaat dan om empathie, geweten en seksualiteit. Daarnaast kan de sociale informatieverwerking afwijken; mensen met een licht verstandelijke beperking kunnen anders reageren. Dit betekent dat het van belang is rekening te houden met deze groep. In de eerste plaats door communicatie aan te passen, zodat deze begrepen kan worden. In de tweede plaats door meer en gerichte voorlichting te geven voor onderwerpen waar deze doelgroep extra kwetsbaar is, zoals seksualiteit, eet- en drinkgedrag (EOZ, Onderwijs aan licht verstandelijk beperkten op Bonaire, 2016).

Mensen met een psychiatrische aandoening Het aantal mensen met een psychiatrische aandoening is beter in beeld, met name omdat SVP-CN werkzaam is op het eiland voor mensen met deze beperking. Zoals in tabel 2 aangegeven gaat het om 134 mensen op Bonaire, 53 op Sint Eustatius en 64 mensen op Saba (Jaarverslag 2014, SVP-CN). Ten minste een deel van de psychiatrische beperkingen kan worden behandeld waardoor de beperking hetzij geen handicap meer vormt (niet belemmerend werkt) hetzij wordt opgeheven. De beperkingen kunnen echter ook op diverse leeftijden ontstaan. Het aantal mensen met een psychiatrische aandoening fluctueert dus, evenals de samenstelling van deze doelgroep.
SVP-CN heeft in ieder geval op Bonaire nog niet de volledige doelgroep in beeld. Zo is het zicht op Rincon nog beperkt en zijn niet alle aandoeningen nog in beeld. Het in contact komen met mensen met een depressie, ADHD of autisme is nog in ontwikkeling.
De kenmerken en behoeften van mensen met psychiatrische aandoeningen zijn zeer divers en kunnen niet kort worden samengevat. Het is van belang op te merken dat ook deze doelgroep extra kwetsbaar is wat betreft seksualiteit, eet- en drinkgedrag en verslaving aan alcohol of andere genotsmiddelen, waardoor gerichte voorlichting van belang is.

Zoals in tekstkader 4 aangegeven zijn in ieder geval mensen met een licht verstandelijke handicap en mensen met een psychiatrische aandoening niet goed in beeld. Mensen met een fysieke beperking zijn redelijk in beeld (zie tabel 2). Daarentegen zijn ouderen met een beperking niet altijd bekend bij de relevante instanties. Zo geeft Bonaire (GGD, MIVA 60+, Cocari) aan dat ouderen met een beperking en vooral ouderen met een niet – Caribische achtergrond niet altijd in beeld zijn. Er wordt aan gewerkt om de diverse doelgroepen in beeld te brengen. Dit gebeurt door de instellingen waar dit direct onderdeel uitmaakt van hun taak (zoals MIVA 60+). Er is echter ook alertheid gevraagd van andere instanties. Zo is alertheid van instanties nodig voor bijvoorbeeld kinderen die niet op het consultatiebureau komen of niet op school zijn of van ouderen die plotseling niet meer langs komen.

Tot slot, merken we hier op dat artikel 31 van het Verdrag de Staten die partij zijn verplicht om *"relevante informatie te verzamelen, met inbegrip van statistische en onderzoeksgegevens, teneinde hen in staat te stellen beleid te formuleren en te implementeren ter uitvoering van dit Verdrag…" (eerste lid, artikel 31).* Dit is tot nu toe niet het geval voor Caribisch Nederland.

Bewustwording en overheidsdiensten Behalve bij nieuw beleid en nieuwe wet- en regelgeving kan ook bij de uitvoering van bepaalde diensten meer rekening worden gehouden met mensen met een handicap. Dat kan door ambtenaren er bewust van te maken dat mensen die niet horen wel op andere wijzen kunnen communiceren, bijvoorbeeld schriftelijk. Ze moeten ook weten, indien nodig, waar en hoe iemand die gebarentaal kan, kan worden ingezet. Een voorbeeld hiervan is dat pas recent iemand die volledig doof is het rijbewijs heeft gehaald op Bonaire. Doof zijn staat los van de rijvaardigheden en dient daarom niet het halen van een rijbewijs te belemmeren. Het accepteren van een andere dan de gebruikelijke manier van communiceren met iemand die doof is, is cruciaal. Een belevingsdag, zoals georganiseerd door WFTB op Bonaire kan een middel zijn om de bewustwording te vergroten. Op deze dag in 2014 zijn ambtenaren en bestuurders in een rolstoel geplaatst of geblinddoekt en hebben ze de toegankelijkheid van Kralendijk ervaren.

Bewustwording bedrijven en inwoners Ook bij bedrijven en inwoners kan de bewustwording worden vergroot. Dit kan bijvoorbeeld door specifieke maatregelen, zoals de toegankelijkheid bij bouwvergunningen na te gaan. Kennis en ervaring speelt daarbij ook een rol. Soms is er bereidheid tot het maken van een hellingbaan of een invalidentoilet, maar strandt de poging omdat er niet voldoende kennis is van normen (zoals de steilheid van een hellingbaan, de draaicirkel die nodig is in een toilet of de hoogte van kranen). Bundeling van kennis is daarom cruciaal: aannemers moeten weten waar ze terecht kunnen, evenals mensen die hun buren of familie willen helpen met het toegankelijker maken van een woning. Dit vergt actieve informatieverstrekking.
Bewustwording van bedrijven en inwoners kan ook worden vergroot door voorlichting en scholing. In bijvoorbeeld het onderwijs kan er aandacht worden gegeven aan mensen met een handicap, de problemen waar ze tegenaan lopen en hoe die verholpen kunnen worden. Ook kan dan aandacht worden gegeven aan het bestrijden van vooroordelen en stigmatisering. Behalve in het onderwijs kan dat ook in algemene campagnes, door als overheid (openbaar lichaam of rijksdienst) een voorbeeldfunctie te vervullen bij beleid en als werkgever.

Bewustwording doelgroep zelf en belangenbehartiging Tot slot, is ook bewustwording van de mensen met een handicap zelf en hun familie van belang. In de eerste plaats gaat het dan om het zoveel mogelijk mee kunnen doen aan bijvoorbeeld onderwijs, werk, sociale activiteiten, maar ook dagelijkse activiteiten, zoals boodschappen doen. Daarvoor is bijvoorbeeld toegankelijkheid van belang. Echter ook bewustwording in de zin van het recht hebben om mee te doen is van belang. Evenals het zichtbaar mogen zijn; het niet hoeven schamen voor een handicap. Ook voor de doelgroep zelf kan voorlichting nodig zijn. Zoals eerder geconstateerd, ontbreekt een loketfunctie voor juridische vragen, informatie en advies. Ook een instantie, netwerk of anderszins een organisatie die zorgt voor empowerment van de doelgroep ontbreekt op de eilanden.
In de tweede plaats zijn belangenorganisaties of –netwerken van belang. Op Bonaire is een belangenorganisaties: MiVaBo (stichting MinderValiden Bonaire). Daarnaast is er de Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire. (Zoals eerder aangegeven wordt deze werkgroep getrokken door het Openbaar Lichaam. Aan de werkgroep nemen deel: vertegenwoordigers van MiVaBo, FKBO en de thuiszorg). Het plan is deze werkgroep uit te breiden tot een platform. Dit platform heeft volgens plan het doel om de belangen van alle mensen met een handicap te behartigen. Met dit platform kan op Bonaire de belangen van mensen met een handicap worden behartigd. Ook kan verdere emancipatie van de mensen met een handicap worden gestimuleerd. Tot slot, kan dan de rol van gesprekspartner voor het Openbaar Lichaam en de rijksdienst worden vervuld; in het algemeen, maar ook bij het plan van aanpak voor dit Verdrag (zie verder hoofdstuk 7).
Op Saba en Sint Eustatius is deze ontwikkeling nog niet in gang gezet. Gezien het aantal mensen dat het betreft is dat niet zo verwonderlijk. Het aantal mensen is voor sommige handicaps zo gering dat individuele raadpleging bij vraagstukken mogelijk is. Ook individuele oplossingen zijn soms mogelijk. Voor sommige beperkingen is ook op de Bovenwinden de doelgroep groter. Raadpleging via netwerken, betrokken instellingen kan dan perspectief bieden.

Concluderend
Bewustwording en beleid waarbij rekening wordt gehouden met mensen met een handicap staat in de kinderschoenen. Er is nog weinig bekend van de doelgroep, met name wat betreft mensen met een licht verstandelijke of psychiatrische handicap. Inzicht in de aantallen is beperkt. Bij beleid wordt er soms rekening gehouden met mensen met een mobiliteitshandicap, maar informatie gericht op mensen met een verstandelijke handicap ontbreekt. Ook is er weinig voorlichting over en voor de doelgroep. Belangenbehartiging door de doelgroep is eveneens in een beginstadium van ontwikkeling.

Hoofdstuk 5 De burgerlijke en politieke rechten

Zoals uiteengezet in hoofdstuk 2 kent het Verdrag zowel de burgerlijke en politieke rechten als de economische, sociale en culturele rechten. In dit hoofdstuk gaan we in op de *burgerlijke en politieke rechten*.[40] In het Verdrag komen de volgende aan bod:

- Gelijkheid en non-discriminatie (artikel 5)
- Recht op leven (artikel 10)
- Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties (artikel 11)[41]
- Gelijkheid voor de wet (artikel 12)
- Toegang tot de rechter (artikel 13)
- Vrijheid en veiligheid van de persoon (artikel 14)
- Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15)
- Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik (artikel 16)
- Bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17)
- Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit (artikel 18)
- Vrijheid van mening en meningsuiting (en toegang tot informatie) (artikel 21)
- Eerbiediging van de privacy (artikel 22)
- Eerbiediging van de woning en het gezinsleven (artikel 23)
- Participatie in het politieke en openbare leven (artikel 29)

De bovengenoemde rechten liggen deels in elkaars verlengde in de wijze waarop ze gerespecteerd en beschermd worden. Om herhaling in de beschrijvingen te voorkomen en de leesbaarheid te bevorderen beschrijven we de rechten *geclusterd* (zie ook bijlage 2). Daarbij onderscheiden we de volgende clusters:

- Gelijkheid en non discriminatie
- Vrijwaring van geweld en uitbuiting
- Gedwongen zorg en bescherming persoonlijke integriteit
- Recht op gezin en gezinsleven
- Gelijkheid voor de wet
- Toegang tot justitie en nooddiensten
- Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit
- Vrijheid van mening en meningsuiting
- Eerbiedingen van de privacy
- Participatie in het politieke en openbare leven

[40] De burgerlijke en politieke rechten hebben hun basis in het Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten van de Verenigde Naties, Het Verdrag kwam tot stand op 16 december 1966 en werd van kracht op 23 maart 1976.
[41] Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties is een recht dat niet in het Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten is opgenomen. Het recht is specifiek voor mensen met een handicap. Omdat het recht gaat over (fysieke) veiligheid hebben we het recht in dit hoofdstuk opgenomen.

Gelijkheid en non-discriminatie is anders dan de andere rechten omdat het ook een algemeen beginsel is binnen het Verdrag. Gelijkheid en non-discriminatie vormt steeds het uitgangspunt van alle overige rechten. Dit recht is daarom in hoofdstuk 4 bij de uitgangspunten opgenomen.

In de volgende *paragrafen* bespreken we per cluster van de burgerlijke en politieke rechten hoe het wettelijk geregeld is, welke beleidsvoorzieningen nadere invulling geven aan het betreffende recht en wat de praktijkervaring is. Daarbij wordt Europees Nederland als uitgangspunt genomen omdat daar het wettelijk kader en het beleidskader als afdoende worden beschouwd om de bedoelde rechten te respecteren en te beschermen. Voor zo ver het wettelijk kader en het beleidskader van Caribisch Nederland vergelijkbaar is met Europees Nederland mag zodoende worden aangenomen dat de burgerlijke en politieke rechten die in het Verdrag worden genoemd afdoende gerespecteerd en gewaarborgd zijn. Bij de bespreking van de burgerlijke en politieke rechten is de interpretatie van deze rechten in Europees Nederland in de "Memorie van Toelichting van de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap" als uitgangspunt genomen.[42] Indien het wettelijk kader niet of beperkt vergelijkbaar is met Europees Nederland kijken we of er andere beschermende maatregelen zijn of dat deze ontbreken (zie verder hoofdstuk 2 voor het beoordelingskader).
De conclusies over de mate waarin aan de rechten van het Verdrag is voldaan - dus of de rechten gerespecteerd en beschermd - zijn opgenomen in hoofdstuk 7, waarin we per recht ingaan op het al dan niet aanwezig zijn van hiaten. Dit doen we in hoofdstuk 7, omdat we daar voor alle rechten (besproken in de hoofdstukken 4, 5 en 6) op een rij zetten of ze worden gerespecteerd en beschermd en wat eventuele punten zijn voor verwezenlijking van de rechten.

5.1 Vrijwaring van geweld en uitbuiting

Twee rechten uit het Verdrag beogen personen met een handicap te vrijwaren van geweld en uitbuiting. Het betreft het recht Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15) en het recht op vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik (artikel 16). De rechten laten zich als volgt samenvatten.

In artikel 15 van het Verdrag is vastgelegd dat niemand zal worden onderworpen aan folteringen of aan wrede, onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen. In het bijzonder zal niemand zonder zijn of haar in vrijheid gegeven toestemming worden onderworpen aan medische of wetenschappelijke experimenten. De Staat treft maatregelen (bestuurlijke, juridische of andere) die moeten borgen dat op gelijke wijze als voor anderen wordt voorkomen dat personen met een handicap worden onderworpen aan folteringen of aan wrede, onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen.

In artikel 16 is de vrijwaring tegen uitbuiting, geweld en misbruik verwoord:

- *a. Het eerste lid verplicht partijen alle passende maatregelen te nemen om personen met een handicap te beschermen tegen alle vormen van uitbuiting, geweld en misbruik.*
- *b. Het tweede en derde lid richten zich op het voorkomen van alle vormen van uitbuiting, geweld en misbruik door onder andere passende vormen van hulp en ondersteuning te waarborgen en door het monitoren van ontwikkelde faciliteiten en programma's.*
- *c. Het vierde lid betreft het herstel, de rehabilitatie en de terugkeer in de maatschappij*

[42] Memorie van Toelichting van de Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169) Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), Nr. 3.

van degenen die slachtoffer zijn.

d. Het vijfde lid verplicht tot het implementeren van wetgeving en beleid om te waarborgen dat gevallen van uitbuiting, geweld en misbruik worden geïdentificeerd, onderzocht en, waar aangewezen, strafrechtelijk worden vervolgd.

Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

Daarnaast kent ook artikel 27 (werk en werkgelegenheid), het tweede lid, een bepaling die hiermee samenhangt. Die bepaling verplicht te waarborgen dat personen met een handicap niet in slavernij worden gehouden of anderszins worden gedwongen tot het verrichten van arbeid en op voet van gelijkheid met anderen worden beschermd tegen gedwongen of verplichte arbeid. Deze bepaling bespreken wij hier in samenhang met artikel 16. De overige bepalingen van artikel 27 zijn opgenomen in hoofdstuk 6.

5.1.1 Wettelijk kader vrijwaring geweld en uitbuiting

De Uitvoeringswet folteringsverdrag en de Wet internationale misdrijven verbieden zowel in Europees als in Caribisch Nederland *foltering*.[43] Naar analogie van Europees Nederland kent het Wetboek van Strafrecht BES diverse verbodsbepalingen voor handelingen die moeten worden aangemerkt als foltering. Ook het recht op Vrijwaring voor andere vormen van *geweld* wordt in Caribisch Nederland gerespecteerd en beschermd door diverse bepalingen in het Wetboek van strafrecht BES. Daarin zijn dezelfde relevante feiten als in het Europees Nederlandse wetboek van strafrecht strafbaar gesteld.

Als we specifiek kijken naar *huiselijk geweld* dan valt op dat voor de openbare lichamen – in tegenstelling tot gemeenten - de plicht ontbreekt een opvangvoorziening te treffen voor slachtoffers van huiselijk geweld. Evenmin kan de gezaghebber een tijdelijk huisverbod opleggen aan de plegers van huiselijk geweld.[44] Als alternatief worden deze plegers nu soms in hechtenis genomen en wordt – bijvoorbeeld als bijzondere voorwaarde voor een voorwaardelijke schorsing - een training “omgaan met agressiviteit” opgelegd. Zo nodig wordt ook een straatverbod opgelegd door de rechter. Deze maatregelen zijn echter hoogdrempelig en kunnen niet direct worden opgelegd.

Het recht op vrijwaring van *arbeidsuitbuiting* krijgt in Caribisch Nederland grotendeels op dezelfde wijze vorm als in Europees Nederland. De Wet arbeid vreemdelingen BES en het daarbij behorende Besluit uitvoering Wet arbeid vreemdelingen BES verschaffen een lokaal equivalent voor het in Europees Nederland geldende Wet arbeid vreemdelingen. In Caribisch Nederland is de Wet minimumlonen BES van kracht die net als de Wet minimumlonen in Europees Nederland bescherming biedt tegen onderbetaling. Ook de Arbowet kent met de Arbeidswet 2000 BES en de Arbeidsveiligheidswet BES een gecombineerde lokale variant. Er is dus wel wetgeving, maar minder dan in Europees Nederland en vooral gericht op vreemdelingen, de hoogte van de lonen en de arbeidstijden.

[43] Foltering is kort gezegd - het toebrengen van ernstige psychische of lichamelijke pijn door een ambtenaar (of met toestemming van een ambtenaar.). De dader moet een specifiek doel hebben, bijvoorbeeld het verkrijgen van een bekentenis, het discrimineren van het slachtoffer of het aanjagen van vrees. Het verschil tussen foltering en marteling is de rol van de overheid. Het verbod op foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing is nader gecodificeerd in het strafrecht en het gezondheidsrecht. Daarnaast kent het wettelijke stelsel van Europees Nederland enkele voorzieningen die burgers tegen foltering moeten beschermen in die gevallen dat de wet het gebruik van fysiek geweld of dwangmiddelen toestaat.

[44] Er is een Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld. Dit verdrag is voor Europees Nederland geratificeerd in november 2015 en in werking getreden op 1 maart 2016.

Voor de bescherming van personen met een handicap is het relevant op te merken dat de bepaling in artikel 3 lid 1 van de Europees Nederlandse Arbowet niet is overgenomen in wetgeving voor Caribisch Nederland. De bepaling luidt. *"De werkgever zorgt voor de veiligheid en de gezondheid van de werknemers inzake alle met de arbeid verbonden aspecten en voert daartoe een beleid dat is gericht op zo goed mogelijke arbeidsomstandigheden […]".* Bovendien draagt de wet de werkgever op om psychosociale arbeidsbelasting te beperken, de arbeid zodanig te organiseren dat daarvan geen nadelige invloed uitgaat op de veiligheid en de gezondheid van de werknemer en draagt de wet de werkgever op *"de inrichting van de arbeidsplaatsen, de werkmethoden en de bij de arbeid gebruikte arbeidsmiddelen alsmede de arbeidsinhoud zoveel als redelijkerwijs kan worden gevergd aan de persoonlijke eigenschappen van werknemers" [aan te passen]*. Zie verder ook paragraaf 6.5 werk en werkgelegenheid.

De Wet allocatie arbeidskrachten door intermediairs (Waai) kent geen Caribisch Nederlandse variant. Wel is de Wet ter beschikking stellen arbeidskrachten BES in Caribisch Nederland van kracht. Deze wet ken wel een toezichtbepaling voor de diverse bepalingen in deze wet. Echter een *toezichtinstrumentarium* waarmee uitbuiting kan worden opgespoord (zoals hoofdstuk 4 Waai) en kan worden tegengegaan (zoals hoofdstuk 5 Waai) ontbreekt daarin.

5.1.2 Beleid en praktijk vrijwaring geweld en uitbuiting

In Caribisch Nederland zijn *geen voorvallen van marteling of foltering* bekend.[45] Dat ligt anders bij huiselijk geweld. Deze vorm van geweld komt veel voor en is hardnekkig. Onderzoek uit 2012 van Regioplan laat zien dat huiselijk geweld in Caribisch Nederland nauw gerelateerd is aan de armoedeproblematiek. Huiselijk geweld op de eilanden bestaat, in vergelijking tot Europees Nederland, relatief vaak uit zwaardere vormen van fysiek geweld.

Het ontbreekt op de eilanden aan een sluitende *zorgstructuur* rondom de opvang en nazorg van slachtoffers van huiselijk geweld. Gezien de beperkte personele capaciteit bij de openbare lichamen heeft het ministerie van VWS de Jeugd en Gezinsvoogdij in Caribisch Nederland (JGCN) gevraagd om in overleg met de openbare lichamen en de andere relevante stakeholders op de drie eilanden een businesscase op te stellen voor de aanpak van huiselijk geweld. Dit moet resulteren in:

1. Een laagdrempelige meldstructuur huiselijk geweld en kindermishandeling in Caribisch Nederland;
2. Veilige opvang voor slachtoffers van huiselijk geweld, kindermishandeling , seksueel geweld en aan kinderen die in een onveilige thuissituatie verblijven; en
3. Permanente voorlichting via de media.

Op Bonaire en Saba is beleidscapaciteit vrij gemaakt voor de *aanpak van huiselijk geweld*. Huiselijk geweld maakt op Bonaire onderdeel uit van het actieplan kinderrechten. De uitvoering van het actieplan is onderdeel van het integraal jeugdbeleid. Op Saba zijn voor drie jaar middelen (door het ministerie van VWS en het ministerie van BZK) ter beschikking gesteld voor de aanstelling van een beleidscoördinator kinderrechten en huiselijk geweld. Voor Sint Eustatius zijn er vanuit het Rijk middelen gereserveerd voor het actieplan kinderrechten van Sint Eustatius.

Personen met een handicap worden niet als aparte categorie genoemd binnen de wetgeving en het beleid dat zich richt op de aanpak van huiselijk geweld. Verschillende geïnterviewden zien

[45] Het Europees Comité inzake de voorkoming van folteringen en onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen (CPT) heeft in mei 2014 onder meer Bonaire bezocht en uitgebreid verslag gedaan van zijn bevindingen.

op de eilanden een relatie tussen verstandelijke beperking en/of psychiatrische problematiek en huiselijk geweld.

De arbeidsinspectie van SZW heeft *arbeidsuitbuiting* als aandachtspunt bij het toezicht vanuit de Wet arbeid vreemdelingen BES, maar niet in het bijzonder op mensen met een handicap. Arbeidsuitbuiting van personen met een handicap lijkt overigens geen issue op de eilanden. De doelgroep heeft over het algemeen relatief veel moeite met het vinden en behouden van werk. Dit probleem is vooralsnog belangrijker dan mogelijke arbeidsuitbuiting (zie verder paragraaf 6.5 werk en werkgelegenheid).

Het Verdrag roept in het derde lid van artikel 16 de Staten op om alle faciliteiten en programma's, die zijn ontwikkeld om personen met een handicap te dienen, effectief te *monitoren* door onafhankelijke autoriteiten. Op dit moment vindt geen systematische onafhankelijke monitoring plaats. Het is onduidelijk of met de businesscase en met de vrij gemaakte beleidscapaciteit in die situatie verandering komt.

5.2 Gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit

Soms kan het nodig zijn – vanuit het oogmerk de veiligheid van de persoon of van diens omgeving te waarborgen – gedwongen zorg te verlenen of dwangbehandeling te geven. Dat betreft naar de aard van de maatregel overwegend personen met een verstandelijke of psychiatrische beperking. Gedwongen zorg en dwangbehandeling raken (al dan niet tijdelijk) aan de uitoefening van basale mensenrechten. Het is daarom dat alleen om zwaarwegende redenen en na grondige afweging van de diverse belangen overgegaan wordt tot deze maatregelen. Het belang van die grondige afweging is zo mogelijk nog groter voor personen met een handicap. Zo wijst de Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment er in zijn rapport van 1 februari 2013 op dat gedwongen zorg en dwangbehandeling risico's met zich meebrengen specifiek voor deze doelgroep omdat de impact van dergelijke maatregelen juist vanwege de beperkingen onevenredig zwaar kunnen worden beleefd.[46] Het Verdrag kent een aantal rechten dat moet waarborgen dat dwangbehandeling en gedwongen zorg alleen dan worden toegepast wanneer geen alternatieven voor handen zijn, en nooit langer duren dan nodig. De volgende rechten uit het Verdrag dienen (deels) ter bescherming van de uitgangspunten:

- Vrijheid en veiligheid van de persoon (artikel 14)
- Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15)
- Bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17)

In artikel 14 wordt het recht uitgewerkt dat personen met een handicap niet onrechtmatig of willekeurig van hun vrijheid worden beroofd, en dat iedere vorm van vrijheidsontneming geschiedt in overeenstemming met de wet. En voor zo ver rechtmatig van hun vrijheid worden beroofd, zij op voet van gelijkheid met anderen recht hebben op de waarborgen in overeenstemming met internationale mensenrechtenverdragen en in overeenstemming met de doelstellingen en beginselen van dit Verdrag.

[46] Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Juan E. Méndez. A/HRC/22/53, 1 februari 2013.

In artikel 15 (vrijwaring van foltering) is de bepaling van belang dat de Staat maatregelen treft (bestuurlijke, juridische of andere) die borgen dat op gelijke wijze als voor anderen wordt voorkomen dat personen met een handicap worden onderworpen aan folteringen of aan wrede, onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen.

Artikel 17 van het Verdrag stelt dat elke persoon met een handicap op voet van gelijkheid met anderen recht heeft op eerbiediging van zijn lichamelijke en geestelijke integriteit.
Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

5.2.1 Wettelijk kader gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit

In artikel 10 van de Grondwet is het recht vastgelegd op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer. Artikel 11 van de Grondwet gaat specifiek over het recht op onaantastbaarheid van het lichaam. In artikel 15 van de Grondwet is bepaald dat buiten de gevallen bij of krachtens de wet bepaald niemand zijn *vrijheid* mag worden ontnomen. Dat recht geldt onverkort voor personen met een handicap en wordt beschermd door diverse anti-discriminatie bepalingen en het gelijkheidsbeginsel in de Grondwet. Wederrechtelijke vrijheidsberoving is – naar analogie van het Europees Nederlandse recht - ook in Caribisch Nederland strafbaar. Het een en ander is geregeld in de artikelen 295ao en 295a van het Wetboek van Strafrecht BES.

In Caribisch Nederland wordt de *gedwongen opname* in het civielrechtelijke kader geregeld in de Wet toezicht op krankzinnigen BES en het Besluit tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES. In deze wet- en regelgeving wordt aangegeven op welke wijze (onvrijwillige) opname in een door de wet aangewezen inrichting dient plaatsvinden. Opname is echter laagdrempelig. Zo wordt in artikel 14 van de Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES bepaald dat *"de Gezaghebber, of krachtens opdracht van de Gezaghebber, de ambtenaar van politie die is aangesteld voor de uitvoering van de politietaak, […] bij ontstentenis van de in artikel 13*[47] *vermelde personen de voorlopige plaatsing in een gesticht ambtshalve bij bevelschrift kan gelasten."* Daarbij ontbreekt in Caribisch Nederland de in Europees Nederland geldende eis dat de plaatsing in "een krankzinnigengesticht" niet eerder geschiedt dan nadat een arts een schriftelijke verklaring over de noodzaak voor de deze plaatsing heeft afgelegd. Het aantal gronden waarop plaatsing kan geschieden is ook groter dan in de Wet bijzondere opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen: *"in het belang der openbare orde of ter voorkoming van ongelukken, […] of wanneer het hem gebleken is, dat een krankzinnige verwaarloosd wordt."*[48] Bovendien krijgt de patiënt – niet zoals in Europees Nederland wel het geval is – binnen 24 uur door de Raad voor Rechtsbijstand een advocaat toegewezen die hem kan bijstaan.

De opname in het forensische kader vindt plaats in de Wet beginselen gevangeniswezen BES. Dit betreft in beide gevallen omgezette oude Antilliaanse wetgeving die naar Europees Nederlandse maatstaven minder waarborgen kennen voor de persoon die dwangopname ondergaat. Dat wil zeggen in de Wet beginselen gevangeniswezen BES zijn geen voorbehouden voor dwangbehandeling of geneeskundige handeling verwoord zoals dat in de Europees Nederlandse beginselenwetten wel het geval is. Met andere woorden als de arts de noodzaak tot behandeling of medische handeling vaststelt kan deze plaatsvinden daar waar in Europees Nederland

[47] Artikel 13 luidt: *"Ieder meerderjarig bloedverwant of aangehuwde in de rechte linie onbepaald en in de zijlinie tot den derden graad ingesloten, alsmede de echtgenoot, voogd of curator van een krankzinnige, zijn bevoegd om aan den Gezaghebber van het openbaar lichaam waar de krankzinnige woont, machtiging te verzoeken om den krankzinnige voorlopig in een gesticht te doen plaatsen in het belang der openbare orde of in dat van den lijder."*
[48] In Europees Nederland kan uitsluitend een inbewaringstelling worden opgelegd als voldaan is aan de volgende drie eisen: Is er sprake van acuut gevaar? Bestaat er een vermoeden dat het gevaar door een psychische stoornis wordt veroorzaakt? en is een opname in een psychiatrisch ziekenhuis de enige mogelijkheid om het gevaar af te wenden?

uitsluitend kan geschieden wanneer dat volstrekt noodzakelijk is ter afwending van gevaar voor de gezondheid of veiligheid van de betrokkene of anderen.

Er is daarom een risico dat een persoon die gedwongen opgenomen moet worden, blootgesteld wordt aan onwenselijk wrede behandeling. Relevant daarbij is te vermelden dat het strafrecht in Caribisch Nederland geen equivalent kent voor terbeschikkingstelling (TBS) met dwangverpleging. Justitiabelen zijn dus op een andere strafrechtelijke titel aangewezen om forensische zorg te kunnen krijgen.[49]

Medische-wetenschappelijk onderzoek met personen die vanwege hun handicap niet in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen is in Europees Nederland geregeld met de Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen. Deze wet verbindt strikte voorwaarden aan de deelname van deze personen aan medisch-wetenschappelijk onderzoek. Deze wet is niet van kracht in Caribisch Nederland en er ontbreekt een lokaal equivalent voor de wet. Dat deze wet niet geldt in Caribisch Nederland betekent echter niet dat er geen kader is voor het uitvoeren van medisch-wetenschappelijk onderzoek. In de eerste plaats gelden de verklaring van Helsinki en de ICH Guideline for good clinical practice (ICH-GCP) ook in Caribisch Nederland. In de ICH-GCP staan verschillende waarborgen, zoals de verplichting van toetsing door een onafhankelijke ethische commissie en een goede "informed consent procedure". Hier zal dus ook in Caribisch Nederland aan moeten worden voldaan. Daarnaast is de Wet op de geneeskundige behandelovereenkomst (Wgbo) relevant. Deze biedt ook waarborgen onder meer voor wat betreft goed geïnformeerde toestemming van de patiënt. Artikel 7:464 van het Burgerlijk Wetboek BES bepaalt dat die regulering ook van toepassing is *op handelingen op het gebied van de geneeskunst die in de uitoefening van een geneeskundig beroep of bedrijf worden verricht anders dan krachtens een behandelingsovereenkomst*. Hieronder moeten ook klinische proeven worden geschaard.

De Wet *toetsing levensbeëindiging* op verzoek en hulp bij zelfdoding is ook in Caribisch Nederland van kracht en staat euthanasie toe onder een aantal zeer strikte voorwaarden, los van het feit of het al dan niet om een persoon met een handicap gaat. Het gaat in deze wet om dezelfde voorwaarden als in Europees Nederland.

5.2.2 Beleid en praktijk gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit

Er is geen specifiek *beleid* gericht op het respecteren en beschermen van de rechten van personen met een handicap ten tijde van dwangverpleging of dwangbehandeling. Ook de bescherming van de persoonlijke integriteit krijgt geen expliciete beleidsaandacht voor personen met een handicap. Tijdens ons veldwerk vingen we geen signalen op dat de persoonlijke integriteit van personen met een handicap in deze situaties zou worden aangetast. Ook de European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment komt in zijn rapport van 7 november 2014 tot hetzelfde oordeel.[50]

Wel werden tijdens het veldwerk enkele aandachtspunten benoemd bij de gedwongen zorg. Voor wat betreft gedwongen opname of dwangbehandeling in het civiel-rechterlijke kader werd erop gewezen dat op het moment van het onderzoek op geen van de drie eilanden voorzieningen

[49] Het College voor de Rechten van de Mens roept in het Advies Ten behoeve van de evaluatie van de staatkundige structuur van Bonaire, Sint Eustatius en Saba (maart 2014) onder andere op tot een verhoogde inzet voor forensische zorg, invoeren van TBS regelgeving, opleggen van een PIJ maatregel en het invoeren van jeugdstrafrecht.
[50] Report To The Government Of The Kingdom Of The Netherlands On The Visit To The Caribbean Part Of The Kingdom Of The Netherlands Carried Out By The European Committee For The Prevention Of Torture And Inhuman Or Degrading Treatment Or Punishment (Cpt) From 12 To 22 May 2014. CPT (2014) 61.

beschikbaar zijn waar personen in een acute psychiatrische crisis veilig kunnen worden opgevangen of worden behandeld. In noodsituaties moet zodoende worden uitgeweken naar Sint Maarten of Curaçao alwaar wordt samengewerkt met psychiatrische instellingen. Begin 2016 verbleven circa 30 patiënten buiten de eilanden (waaronder ook Europees Nederland).

Het uitreizen van een patiënt die in hevige psychische nood verkeert, kan als zeer belastend worden ervaren, temeer omdat de reis vaak lang duurt en de transportmiddelen (boot of vliegtuig) minder ingericht zijn op de specifieke omstandigheden dan bijvoorbeeld een ambulance. Voor Bonaire verbetert in 2016 de situatie mogelijk omdat dan de *PAAZ-afdeling* van het ziekenhuis de beschikking krijgt over zes bedden waar psychiatrische hulp verleend kan worden. De Bovenwinden hebben minder baat bij de zes bedden. Hoewel deze voorziening ook bedoeld is voor personen met een (psychiatrische) handicap woonachtig op Saba en Sint Eustatius, is de reis naar Bonaire voor crisisopvang lang.

Gedetineerden met een psychiatrische handicap zijn aangewezen op een kleine zorgafdeling binnen de gevangenis op Bonaire. De mogelijkheden zijn beperkt en in geval meer zorg vereist is, dan wordt de gedetineerde overgebracht naar de Foba (Forensische Observatie- en BegeleidingsAfdeling) op Curaçao. De Foba kan vaak de juiste zorg bieden maar het overbrengen van de gedetineerde betekent dat eerst overeenstemming moet komen tussen de Nederlandse minister van Justitie en die van Curaçao. De bedden op de nieuwe PAAZ - afdeling van het ziekenhuis op Bonaire bieden ook mogelijkheden voor gebruik door de gevangenis.

Zoals hiervoor onder wetgeving opgemerkt, kent het strafrecht in Caribisch Nederland geen equivalent voor het Europees Nederlandse *TBS met dwangverpleging*.
Wel wordt in de praktijk gewerkt met voorwaardelijke straffen waarbij de voorwaarden bijvoorbeeld bestaan uit het laten behandelen van de psychiatrische stoornis. Bij het opleggen van dergelijke voorwaarden worden dezelfde richtlijnen gehanteerd als in Europees Nederland. Voor dwangverpleging in een gesloten forensisch psychiatrisch centrum (de norm van TBS met dwangverpleging in Europees Nederland) ontbreekt echter een equivalent. Nog afgezien van het feit dat de eilanden niet over een forensisch psychiatrisch centrum in de Europees Nederlandse betekenis van het woord beschikken.

Wat betreft het nemen van *medische beslissingen* ligt de beslissing primair bij de mensen met de handicap zelf. Dat dit, zover mogelijk, ook kan, vergt een aangepaste communicatie in de gezondheidszorg (zie ook paragraaf 6.2). Indien iemand met een handicap zelf niet in staat is tot het nemen van beslissingen, neemt de curator (zie onder 5.4) deze. In de praktijk wordt niet vaak een curator aangesteld. Het gebeurt echter wel dat aan de rechter gevraagd wordt een curator aan te stellen vanuit de medische zorg. Daarnaast hebben de instellingen in de praktijk hun eigen procedures wat betreft het nemen van medische beslissingen. Zo heeft op Bonaire Kas di Kuido (verpleeghuis) de procedure dat iedereen die bij hen komt wonen twee vertegenwoordigers aanwijst. Alle gesprekken en beslissingen zijn zoveel mogelijk met de patiënt en de twee vertegenwoordigers. FKPD (instelling voor mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap) gaat er bij medische beslissingen vanuit dat de mening van de cliënt wordt gehonoreerd. Tevens wordt de familie uitgelegd wat de ingreep inhoudt en waar nodig wordt de behandeld arts of specialist gevraagd om informatie te geven. Als er sprake is

van een curator wordt hij/zij samen met familieleden geïnformeerd. Als de cliënt een curator heeft dan wordt de beslissing door hem of haar genomen, waarbij hij/zij rekening houdt met de wens van de cliënt. Soms doet zich de situatie voor dat de cliënt de ingreep voorstaat en de familie bezwaren heeft. FKPD probeert dan tot een consensus te komen, al dan niet met ondersteuning van een medicus. Ook op Saba stemt het ziekenhuis medische beslissing bij personen met een verstandelijke handicap met de naaste familie af.

Euthanasie komt in de praktijk nauwelijks voor. In het jaarverslag van de toetsingscommissies euthanasie is aangegeven dat in 2012 één melding is ontvangen van euthanasie op één van de eilanden. Deze melding is als zorgvuldig beoordeeld. Op de Bovenwinden zijn sinds de introductie van de Wet Toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding geen gevallen bekend. De ziekenhuizen en verpleeghuizen hebben geen uitgeschreven protocol dat kan worden toegepast in geval sprake is van een wens tot euthanasie.

5.3 Recht op gezin en gezinsleven

Artikel 23 voorziet in het gelijke recht op het hebben van een huwelijk, gezinsleven, ouderschap en relaties. Ook kinderen met een handicap hebben gelijke rechten op het gebied van het familieleven. De Staat moet alles in het werk stellen om, indien de naaste familieleden niet in staat zijn voor een kind met een handicap te zorgen, alternatieve zorg te bewerkstelligen binnen de ruimere familiekring en bij ontbreken daarvan in een gezinsvervangend verband binnen de gemeenschap.
Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

5.3.1 Wettelijk kader recht op gezin en gezinsleven

Voor wat betreft de verplichting om discriminatie van personen met een handicap uit te bannen op het gebied van huwelijk, gezinsleven, ouderschap en relaties moet worden verwezen naar het *Burgerlijk Wetboek* BES. Daarin wordt naar analogie van het Europees Nederlandse Burgerlijk Wetboek zonder onderscheid des persoons het recht gerespecteerd en gewaarborgd. In het eerste boek zijn net als in het Europees Nederlandse Burgerlijk Wetboek de maatregelen van kinderbescherming opgenomen.
De uitvoering van de *jeugdzorg en (gezins-)voogdij in Caribisch Nederland* ontbeert op dit moment nog een uitgewerkt wettelijk kader. Zo is de Jeugdwet die in Europees Nederland de jeugdzorg regelt niet van kracht op de eilanden en ontbreekt een lokaal equivalent. Er is wel een Besluit voogdijraad BES.

5.3.2 Beleid en praktijk recht op gezin en gezinsleven

Het recht op een *gezin en gezinsleven* voor personen met een handicap wordt niet beleidsmatig ingekaderd of van overheidswege ondersteund. Dat staat in contrast met Europees Nederland waar vanuit het Rijk specifiek beleid gevoerd wordt ten aanzien van de kinder- en ouderschapswens van personen met een verstandelijke handicap.[51] Wel werden tijdens het onderzoek twee voorbeelden aangehaald waarbij vrouwen met een verstandelijke handicap op sterk aandringen van de artsen en familie een sterilisatie hebben ondergaan. Die medische

[51] De zogenaamde MEE-organisaties werken met de Richtlijn kinderwens en ouderschap van mensen met een verstandelijke beperking. Uitgangspunt bij ouderschap is, dat ongeacht door wie, het belang van het kind een eerste overweging is. Het kan zo zijn dat sommige mensen vanwege hun handicap niet goed in staat zijn voor een kind te zorgen. In dat geval zal het belang van het (toekomstige) kind het zwaarste wegen (Kamerstukken II 2003/04, 29 200 XVI, nr. 228). Dit beleid is overigens niet geheel onomstreden. Steeds vaker wordt de nadruk gelegd op “assisted parenthood”.

ingreep vond, bij in ieder geval één van de beide vrouwen, plaats nadat vier van haar kinderen door de rechter uit huis waren geplaatst.

Tijdens het veldwerk werd verteld dat ouders op de eilanden vaak heel anders denken over de opvoeding dan ouders in Europees Nederland. Naar Europees Nederlandse maatstaven is vaak sprake van een problematisch pedagogisch klimaat. Dat geldt overigens niet alleen voor gezinnen waarin één of beide ouders een licht verstandelijke handicap of een psychiatrische stoornis hebben.

De uitvoering en organisatie van de *jeugdzorg* inclusief de kinderbeschermingsmaatregelen zijn in tegenstelling tot Europees Nederland geen lokale verantwoordelijkheid maar een wettelijke taak van de Voogdijraad en Jeugd en Gezin Caribisch Nederland (JGCN). In het Besluit voogdijraad BES is bepaald dat de Voogdijraad onder verantwoordelijkheid van de minister van V&J valt. De taken en bevoegdheden van de Raad zijn geregeld in het Burgerlijk Wetboek BES en moeten waarborgen dat kinderen daar waar nodig beschermd kunnen worden. JGCN is belast met de uitvoering van de ondertoezichtstelling en de voogdij in Caribisch Nederland en biedt daarnaast de volgende vormen van jeugdzorg: ambulante jeugdzorg, pleegzorg, residentiële zorg.

Preventieve ondersteuning op het terrein van opvoeden en opgroeien voor de bewoners valt onder de verantwoordelijkheid van het Centrum voor Jeugd en Gezin op de eilanden. Deze ondersteuning is gebaseerd op de Wet publieke gezondheid. Preventieve ondersteuning is van een andere aard dan de hiervoor besproken jeugdzorg en wordt verder in paragraaf 6.2 (gezondheid) besproken.

Het recht op eerbiediging van de woning en het gezinsleven kent in de praktijk een aantal grote uitdagingen. Zoals beschreven in paragraaf 5.1 is huiselijk geweld, op de eilanden een groot probleem. Ook tienerzwangerschappen en incest zijn een probleem. Het Unicefrapport kinderrechten (2013) spreekt over 600 *multi – probleemgezinnen* op Bonaire. Mensen met een lichte verstandelijke handicap vormen daarbinnen de meest kwetsbare groep. De Voogdijraad laat overigens een onderzoek uitvoeren om een beter zicht te krijgen op de multi - probleemgezinnen.

Het *zorgnetwerk* rond gezinnen met zorgvragen is op de eilanden niet sluitend. Vaak lukt het nog wel om een diagnose te stellen maar ontbreekt het aan gedragsdeskundigen en therapeuten om de noodzakelijk geachte begeleiding te bieden. Huiselijk geweld en incest wordt niet met voorrang opgepakt, omdat er simpelweg onvoldoende oplossingen zijn in de vorm van opvang en begeleiding, zo werd ons tijdens het veldwerk door verschillende personen verteld. Bovendien werd naar voren gebracht dat de zorgpartijen lang niet altijd goed op elkaar aangesloten zijn waardoor behandelingsdiscontinuïteit optreedt en essentiële patiëntinformatie tussen zorgpartijen niet gedeeld wordt.[52] Ook wezen zorgpartijen naar elkaar bij de vraag wie de eindverantwoordelijkheid had in bepaalde dossiers. Tot slot, is er soms wel ondersteuning mogelijk. Zo kunnen gezinnen worden ondersteund, maar is de maximum termijn hiervoor circa

[52] Wij hebben niet onderzocht of de wet het delen van patiëntinformatie belet of dat hier sprake is van onuitgewerkte samenwerkingsafspraken.

1,5 jaar. Dit terwijl de behoefte aan ondersteuning veel langer is, bijvoorbeeld de hele periode dat er kinderen zijn.

Helemaal lastig is het wanneer de rechter een *uithuisplaatsing* noodzakelijk acht. In dat geval moet een beroep worden gedaan op pleeggezinnen of residentieel onderkomen. Er is vanwege de kleinschaligheid geen *residentiële zorg* op Saba en Sint Eustatius. Er wordt hierbij een beroep gedaan op instellingen in de regio. Ook gaan kinderen naar Europees Nederland. Dit brengt met zich mee dat ze niet door de ouders bezocht kunnen worden.
Op Bonaire zijn wel voorzieningen:

- een huis voor kinderen onder de 12- jaar (8 kinderen)
- een huis voor lang verblijf voor kinderen ouder dan 12 jaar (8 kinderen)
- een huis voor meisjes (ouder dan 12 jaar) met gedragsproblemen (8 kinderen)
- 65 actieve pleeggezinnen
- een gezinshuis met vier kinderen in Rincon

De op Bonaire gelegen residentiële jeugdzorgorganisaties worden door het ministerie van VWS bekostigd.

Hoewel de problematiek van het zorgkader in principe alle gezinnen en kinderen kan raken is in diverse onderzoeken aangegeven dat er vaak sprake is van een samenhang tussen verstandelijke of psychiatrische handicap en gezins- en opvoedproblematiek.

5.4 Gelijkheid voor de wet

Het recht op gelijkheid voor de wet is opgenomen in artikel 12 van het Verdrag. Dit artikel bepaalt in essentie dat personen met een handicap handelingsbekwaam zijn in alle aspecten van het leven en dat de Staat voorzieningen moet treffen om dat recht te verwezenlijken. Voor zo ver de persoon beperkt moet worden in zijn handelingsbekwaamheid is de Staat opgedragen te waarborgen dat de belangen van de persoon voorop staan en misbruik wordt voorkomen. Daarbij geldt dat iemand ondersteund moet worden bij het nemen van beslissingen (supported decision making) als die daartoe niet zelf in staat is
Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

5.4.1 Wettelijk kader gelijkheid voor de wet

Het recht dat personen met een handicap overal als persoon erkend worden voor de wet en op voet van gelijkheid met anderen in alle aspecten van het leven handelingsbekwaam zijn, wordt in Caribisch Nederland op overeenkomstige wijze als in Europees Nederland gerespecteerd en beschermd. De Grondwet verbiedt namelijk discriminatie op welke grond dan ook. Net als in Europees Nederland kan dit recht worden ingeperkt wanneer de rechter besluit dat een *beschermende maatregel* aangewezen is. De wet kent drie van dergelijke maatregelen. Het mentorschap (geregeld in titel 19 Burgerlijk Wetboek BES), de bewindvoering (geregeld in titel 20 Burgerlijk Wetboek BES) en de curatele (geregeld in titel 16 Burgerlijk Wetboek BES). De gronden en wijze waarop de maatregelen kunnen worden aangevraagd en opgelegd verschillen niet van Europees Nederland.

De curatele is de verstrekkendste maatregel.[53] In tegenstelling tot Europees Nederland voorziet het Burgerlijk Wetboek BES niet in de *wettelijke waarborg* dat de curator (en de mentor dan wel

[53] Van de drie maatregelen is curatele de verstrekkendste. Een curandus is handelingsonbekwaam en mag dus over bijna niets meer zelfstandig beslissen. De maatregel is nodig als iemand de gevolgen van zijn handelen in het geheel

de bewindvoerder) ten minste iedere vijf jaar aan de rechter verslag uitbrengt over het verloop van de maatregel. Ook ontbreekt in het Burgerlijk Wetboek BES de verplichting dat de curator jaarlijks financiële verantwoording aflegt aan de kantonrechter. Ook zijn er voor het overige geen andere financiële verplichtingen waaraan de curator moet voldoen, zoals een doelmatig beheer van de middelen. Door het ontbreken van deze vereisten is het risico op misbruik van het curatorschap in Caribisch Nederland groter dan in Europees Nederland.

Het recht op *eigendom*, op het erven van vermogen en het mogen behartigen van financiële zaken zoals neergelegd in het vijfde lid van artikel 12 van het Verdrag kan in Caribisch Nederland op vergelijkbare wijze worden genoten als in Europees Nederland. Personen met een handicap kunnen zodoende goederen in eigendom hebben of door vererving verkrijgen. Eveneens hebben zij – voor zo ver niet sprake is van mentorschap, bewindvoering of onder curatelestelling - het beheer over hun eigen financiële aangelegenheden en hebben zij op de voet van gelijkheid toegang tot bankleningen, geldleningen onder hypothecair verband en andere vormen van financieel krediet.

De *toegang* tot financiële producten kan bemoeilijkt worden doordat de banken op de eilanden anders opereren dan in Europees Nederland, waardoor er sprake is van geringere toegankelijkheid. Zo is het gebruik van digitale betalingsmogelijkheden beperkter en vinden er veel vaker dan in Europees Nederland contante betalingen en stortingen plaats. Voor een persoon met een fysieke handicap kan deze situatie – zeker gelet op de beperkte fysieke toegankelijkheid van gebouwen - extra moeilijkheden met zich meebrengen. Daar staat overigens tegenover dat het gebruik maken van digitale betalingsmogelijkheden voor mensen met, met name een verstandelijke handicap, te complex kan zijn.

5.4.2 Beleid en praktijk gelijkheid voor de wet

Uit het veldwerk blijkt dat er *geen specifiek beleid* wordt gevoerd om de gelijkheid voor de wet te respecteren, te beschermen of te verwezenlijken. Wel blijkt dat beschermingsmaatregelen (mentorschap, bewindvoering en curatorschap) ook in Caribisch Nederland worden opgelegd, met name op Bonaire. Volgens de vertegenwoordiger van de rechtbank op Bonaire is de drempel voor het aanvragen van een dergelijke beschikking niet hoog. Is eenmaal de curator aangewezen dan vraagt de rechtbank niet om periodieke (financiële) verantwoording af te leggen. Er is dus geen controle op mogelijk financieel misbruik.

Tijdens het onderzoek werd op alle drie de eilanden naar voren gebracht dat vaak bij personen met een verstandelijke handicap *zaakbehartiging* plaatsvindt door familieleden zonder dat daarvoor een formele beschikking van de rechtbank is afgegeven. Bij medische ingrepen wordt niet strikt toegezien op het formele curatorschap.

Overigens bestaat wel een verschil tussen mensen die met een verstandelijk handicap zijn geboren en mensen die op latere leeftijd worden geconfronteerd met een handicap. Mensen met een verstandelijke handicap die in Europees Nederland bekend zijn gaan vrijwel “automatisch” een procedure in voor het aanvragen van beschermende maatregel omdat de instellingen of oudervereniging de ouders erop attenderen als het kind 18 jaar wordt. In Caribisch Nederland

niet (meer) overziet. Bij een bewind of een mentorschap blijft de persoon om wie het gaat handelingsbekwaam. De betrokkene mag bijvoorbeeld zelf, zonder toestemming van de bewindvoerders of kantonrechter, een testament maken. Het bewind is een financiële maatregel. Gaat het om financiële handelingen die iemand niet (meer) kan overzien, dan is een bewind in beginsel een voldoende maatregel. Als iemand alleen niet (meer) over persoonlijke aangelegenheden kan beslissen, ligt een mentorschap meer voor de hand. De betrokkene kan dan zelf de financiële zaken blijven behartigen, of dat door familieleden laten doen.

ontbreekt dat automatisme, vermoedelijk omdat er minder instellingen zijn en mede daardoor minder vaak professionele begeleiding plaatsvindt. In de enige zorginstelling in Caribisch Nederland (FKPD) voor mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap worden informatiesessies gegeven voor familieleden, verwanten en belangenbehartigers. Hier wordt algemene informatie gegeven over het curatorschap. Daarnaast is een deel van de cliënten – vanwege verwaarlozing – weggehaald uit het ouderlijk huis. Om die reden bestaat gerede twijfel over het vermogen van de ouders het curatorschap uit te oefenen en ligt het niet voor de hand dat de instelling de ouders attendeert op het curatorschap.
Op de Bovenwinden is er geen afzonderlijke instelling voor mensen met een verstandelijke handicap.

Ook werd er door verschillende respondenten op gewezen dat *(financieel) misbruik* van personen met een verstandelijke handicap voorkomt. Dat kan dan gaan om oneigenlijk gebruik van bijvoorbeeld de onderstand of de AOV (Algemene Ouderdomsverzekering) door familie of andere mensen in de omgeving. De zorginstellingen op de eilanden werken sinds kort aan de uitvoering van de (wettelijk geregelde) procedure dat zij de uitkeringen namens de cliënten ontvangen en na aftrek van kosten het restant als zakgeld uitkeren, hetgeen overigens ook in Europees Nederland de gangbare procedure is. Op Bonaire – waar wijkmaatschappelijk werk wordt aangeboden – bestaan informele afspraken tussen MIVA 60+ (sociaal wijkteam) en de banken dat de banken alert zijn op het opnemen van grote bedragen door zelfstandig wonende mensen met een verstandelijke handicap. Volgens MIVA 60+ is deze maatregel onvoldoende om financieel misbruik tegen te gaan. Dit omdat het berust op informele afspraken. Ook SVP-CN geeft aan dat bewindvoering en/of maatschappelijk werk soms ontbreekt waardoor bijvoorbeeld schuldhulpverlening lastig kan zijn en problemen niet volledig kunnen worden opgepakt. SVP-CN komt hier bijvoorbeeld mee in aanraking als cliënten depressief zijn geraakt, mede door *financiële problemen*.

5.5 Toegang tot justitie en nooddiensten

Personen met een handicap kunnen partij zijn in een gerechtelijke procedure of moeten zich toegang verschaffen tot justitie of nooddiensten. Deze toegang is in dit cluster van rechten letterlijk de toegang. Gelijke behandeling door de rechter is in paragraaf 5.4 gelijkheid voor de wet (artikel 12) besproken en maakt ook onderdeel uit van paragraaf 4.3 waar gelijke behandeling en non-discriminatie (artikel 5) is besproken.
Omdat het hier om toegang in de letterlijke zin gaat (dus gerelateerd aan toegankelijkheid in artikel 9) kent dit artikel ook een element van verwezenlijking. Waar de grens tussen beschermen en verwezenlijken precies ligt voor deze rechten is niet eenduidig aan te geven.

Het Verdrag kent een tweetal rechten die van belang zijn voor toegang tot justitie en nooddiensten:

In artikel 13 wordt bepaald dat:
1. De Staten die Partij zijn waarborgen personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen de toegang tot een rechterlijke instantie, met inbegrip van procedurele en leeftijdsconforme voorzieningen, teneinde hun effectieve rol als directe en indirecte partij, waaronder als getuige, in alle juridische procedures, met inbegrip van de onderzoeksfase en andere voorbereidende fasen, te faciliteren.
2. Teneinde effectieve toegang tot rechterlijke instanties voor personen met een handicap te helpen waarborgen, bevorderen de Staten die Partij zijn passende training voor diegenen die werkzaam zijn in de rechtsbedeling, met inbegrip van medewerkers van politie en het gevangeniswezen.

In artikel 11 van het Verdrag is bepaald: "De Staten die Partij zijn nemen in overeenstemming met hun verplichtingen uit hoofde van het internationale recht, met inbegrip van het internationale humanitaire recht en internationale mensenrechten Verdragen alle nodige maatregelen om de bescherming en veiligheid van personen met een handicap in risicovolle situaties, met inbegrip van gewapende conflicten, humanitaire noodsituaties en natuurrampen, te waarborgen."
Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

5.5.1 Wettelijk kader toegang tot justitie en nooddiensten

De *toegang* voor personen met een handicap tot justitie en nooddiensten wordt in algemene zin gereguleerd in het strafprocesrecht, burgerlijk procesrecht, bestuursprocesrecht en de veiligheidswetgeving maar kent weinig bepalingen die specifiek van toepassing zijn op personen met een handicap. Zo ontbreekt het recht – in Europees Nederland neergelegd in de Wet bijzondere opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen – dat een persoon op zijn verblijfplaats mag worden gehoord wanneer de rechter zich moet uitspreken over een rechterlijke machtiging en hij/zij niet in staat is zich naar de rechtbank te begeven. Ook de directe toegankelijkheid van de gerechtsgebouwen kent minder wettelijke waarborgen. In Europees Nederland moet voor de waarborging van de toegankelijkheid (openbaarheid) van de Rechtspraak een gerechtsgebouw integraal toegankelijk zijn voor personen met een handicap en daarvoor voldoen aan de desbetreffende eisen van het Bouwbesluit 2012 en aan de NEN 1814. Die verplichting ontbreekt in Carbisch Nederland.

In de Veiligheidswet BES wordt in artikel 65 bepaald dat een convenant gesloten moet worden tussen de bestuurscolleges, de korpsbeheerder politie en de korpsbeheerder brandweer met het oog op de samenwerking bij de handhaving van de openbare orde en bij branden, rampen en crises. Dit convenant heeft in ieder geval betrekking op de *meldkamerfunctie* (lid 2). In de wet ontbreekt het echter - net als in Europees Nederland overigens – binnen de meldkamerfunctie voorzieningen te treffen voor mensen met een auditieve beperking.

5.5.2 Beleid en praktijk toegang tot justitie en nooddiensten

Er is geen specifiek beleid van toepassing op de toegang tot justitie en nooddiensten voor personen met een handicap.
In de praktijk voldoen de *gerechtsgebouwen* van Sint Eustatius en Saba niet aan de hedendaagse toegankelijkheidseisen, zoals bijvoorbeeld neergelegd in het "Handboek Toegankelijkheid" dat binnen de Europees Nederlandse rechtspraak wordt gebruikt. Op zowel Saba als Sint Eustatius (zie foto) is de courtroom uitsluitend per (steile) trap te bereiken en ontbreekt een (rolstoel)lift. Zo nodig kunnen mensen wel naar binnen en naar buiten worden getild maar daar zijn geen afspraken over.

Er is thans geen officiële (beëdigde) *doventolk* in Caribisch Nederland. Dat zou een probleem op kunnen leveren voor mensen met een auditieve beperking die procespartij zijn in een gerechtelijke procedure. Wel zijn er op Bonaire diverse mensen die gebarentaal kennen. Er komt vermoedelijk een doventolk (FKBO wil een van haar medewerkers daartoe laten opleiden). Overigens wordt de huidige situatie niet als een probleem ervaren te meer omdat altijd via een videoconferentie een beroep kan worden gedaan op doventolken in het buitenland, bijvoorbeeld Curaçao.

Het gemeenschappelijk hof heeft geen specifiek beleid ten aanzien van het *taalniveau* waarin zij extern communiceert en de website http://www.gemhofvanjustitie.org is niet ontworpen voor personen met een handicap.

Het Verdrag verplicht Staten die partij zijn passende *trainingen* te bevorderen voor degenen die werkzaam zijn in de justitiële keten, met inbegrip van medewerkers van politie en het gevangeniswezen. De rechters en officieren van justitie werkzaam bij het parket de rechtbank en het Hof zijn in Nederland opgeleid en zijn zodoende op het zelfde niveau getraind als hun ambtsgenoten in Europees Nederland. Personeel van Korps Politie Caribisch Nederland (KPCN) en Justitiële Inrichting Caribisch Nederland (JICN) worden getraind in klantgericht communiceren, de-escalerend optreden en het mentoraat. Specifieke aandacht voor personen met een (verstandelijke of psychiatrische) handicap is er niet.

Uit het veldwerkonderzoek blijkt dat in Caribisch Nederland geen visuele *alarmeringsvormen* toegepast worden in geval van een calamiteit. (in Europees Nederland wordt NL-Alert gebruikt om ook mensen met een auditieve beperking te alarmeren). Ook het alarmnummer is voor mensen met een auditieve beperking niet bereikbaar. De gemeenschappelijk meldkamer van Caribisch Nederland - die organisatorisch is ondergebracht bij KPCN en die feitelijk alleen operationeel is voor Bonaire– is namelijk uitsluitend telefonisch te bereiken en niet, zoals in Europees Nederland, via speciale software op computer, tablet en smartphone.[54]

Ook de toegankelijkheid van de reguliere *transportvoorzieningen* op de eilanden is niet aangepast op mensen met een handicap (zie verder ook paragraaf 4.4). Bij evacuaties waarbij de reguliere transportvoorzieningen ingezet moeten worden kan dat tot moeilijkheden leiden. Wel hebben de meeste intramurale instellingen ontruimingsplannen waarbinnen rekening wordt gehouden met de beperkingen van de cliënten. De nooddiensten hebben echter niet specifiek getraind op het evacueren van personen met een handicap.

5.6 Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit

In artikel 18 van het Verdrag is bepaald dat de Staat het recht erkent van personen met een handicap, op voet van gelijkheid met anderen, zich vrijelijk te verplaatsen, vrijelijk hun verblijfplaats te kiezen en het recht op een nationaliteit, onder andere door te waarborgen dat personen met een handicap:
a. het recht hebben een nationaliteit te verwerven en daarvan te veranderen en dat hun nationaliteit hen niet op willekeurige gronden of op grond van hun handicap wordt ontnomen;
b. niet op grond van hun handicap beroofd worden van de mogelijkheid om documenten inzake hun nationaliteit of identiteit te verwerven, bezitten en gebruiken, of om gebruik te maken van procedures dienaangaande, zoals immigratieprocedures die nodig kunnen zijn om de uitoefening van het recht zich vrijelijk te verplaatsen, te faciliteren;
c. vrij zijn welk land ook, met inbegrip van het eigen land, te verlaten;
d. niet willekeurig of op grond van hun handicap het recht wordt onthouden hun eigen land binnen

[54] Merk overigens op dat de nooddiensten en rampenbestrijding nog sterk in ontwikkeling zijn en voor geheel Caribisch Nederland achterlopen bij Europees Nederland. In het nieuwsbericht van 5 februari 2016 schrijft de inspectie V&J naar aanleiding van de publicatie van zijn rapporten (per eiland) Nulmeting organisatie rampenbestrijding Bonaire, Sint Eustatius en Saba: *"De rampenbestrijdingsorganisaties op de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba zijn nog beperkt voorbereid op het bestrijden van een ramp of crisis. Dit wordt mede veroorzaakt door dat de eilanden niet zo'n grote hulpverleningscapaciteit hebben. Daarnaast blijkt dat de implementatie van de Veiligheidswet BES nog niet is afgerond. […] Hoewel de eilanden verschillen in omvang en populatie is de mate van voorbereiding op rampen en crisis grotendeels vergelijkbaar."*

te komen.
2. Kinderen met een handicap worden onverwijld na hun geboorte ingeschreven en hebben vanaf hun geboorte recht op een naam, het recht een nationaliteit te verwerven en, voor zover mogelijk, het recht hun ouders te kennen en door hen te worden verzorgd.

5.6.1 Wettelijk kader vrijheid van verplaatsing en nationaliteit

In het Koninkrijk regelt de wet wie Nederlander is. Het *Nederlanderschap* wordt van rechtswege verkregen door afstamming, door bevestiging van een optie of op verzoek door naturalisatie. Dit staat voor een ieder open die aan bij of krachtens de wet geregelde voorwaarden voldoet. Voor naturalisatie is het afleggen van een naturalisatie- of een inburgeringstoets vereist. Ontheffingen van de verplichting om een inburgeringsprogramma te volgen kunnen om psychische of lichamelijke redenen worden gegeven.

Bij verkrijging noch bij verlies van het Nederlanderschap wordt onderscheid gemaakt tussen personen met of zonder handicap. De enige uitzondering hierop is de voor personen met een handicap begunstigende uitzondering op het voldoen aan de naturalisatietoets.

Iedere Nederlander – met of zonder handicap – heeft recht op een *Nederlands reisdocument*. De Paspoortwetgeving houdt uitdrukkelijk rekening met personen van wie om zwaarwegende redenen niet kan worden gevergd dat zij in persoon verschijnen. Indien van iemand met een handicap niet kan worden gevergd dat hij in persoon verschijnt, is de uitgevende instantie op grond van de Paspoortwet verplicht een ambtenaar naar de persoon te sturen om de aanvraag in behandeling te nemen. In dat geval hoeft de aanvrager zijn aangevraagde reisdocument ook niet in persoon bij de uitgevende instantie in ontvangst te nemen. Het vrij zijn om elk land, met inbegrip van het eigen land, te verlaten (eerste lid, onder c), is voor “een ieder” al neergelegd in artikel 12, tweede lid, van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten. Tevens is dit recht neergelegd in artikel 2, vierde lid, van de Grondwet: *“Ieder heeft het recht het land te verlaten, behoudens in gevallen, bij de wet bepaald”.*

Ook in het Europees Verdrag inzake Nationaliteit (Trb. 1998, 10), waarbij het Koninkrijk partij is, is bepaald dat iedereen recht heeft op *nationaliteit* en dat Staten die partij zijn bij dit Verdrag zich laten leiden door het beginsel van non-discriminatie van zijn onderdanen (artikelen 4 en 5). In artikel 12, vierde lid, van het IVBPR is vastgelegd dat het binnen komen van eigen land niet willekeurig kan worden onthouden op grond van een handicap (eerste lid, onder d). Het tweede lid van artikel 18 bepaalt dat ieder kind onmiddellijk na de geboorte wordt ingeschreven en een naam krijgt.

Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek BES bepaalt dat een ieder de *voornamen* heeft die hem in zijn geboorteakte zijn gegeven (artikel 4, eerste lid). Het kind heeft de *geslachtsnaam* van de moeder of de vader, al naar gelang de keuze die bij de aangifte wordt gemaakt (artikel 5). De ambtenaar van de burgerlijke stand maakt de geboorteakte op (artikel 19). De moeder is tot aangifte bevoegd, de vader tot aangifte verplicht (artikel 19e).

In Nederland wordt aangenomen dat dit recht – zoals neergelegd in artikel 18 van het Verdrag – voor personen met een handicap zonder belemmeringen in Europees Nederland kan worden uitgeoefend. Omdat - blijkens het Statuut - het Nederlanderschap een onderwerp is die door de rijksministerraad voor het Koninkrijk als geheel wordt behartigd mag zodoende worden verondersteld dat situatie in Caribisch Nederland in formele zin *afdoende* gerespecteerd, gewaarborgd en verwezenlijkt wordt.

5.6.2 Beleid en praktijk vrijheid van verplaatsing en nationaliteit

Tijdens het veldwerk ontvingen wij geen signalen dat de uitoefening van dit recht door personen met een handicap op de eilanden belemmerd wordt. Wel is bekend dat de *Basisadministratie persoonsgegevens* en het register burgerlijke stand op alle drie de openbare lichamen vervuild is waardoor registratiefouten kunnen optreden die gevolgen hebben voor bijvoorbeeld de aanvraag van een paspoort. Dit probleem geldt voor iedereen; niet alleen voor personen met een handicap.

5.7 Vrijheid van mening en meningsuiting

In artikel 21 van het Verdrag is bepaald dat De Staten die Partij zijn […] alle passende maatregelen [nemen] om te waarborgen dat personen met een handicap het recht op vrijheid van mening en meningsuiting kunnen uitoefenen, met inbegrip van de vrijheid om op voet van gelijkheid met anderen informatie en denkbeelden te vergaren, te ontvangen en te verstrekken middels elk communicatiemiddel van hun keuze, zoals omschreven in artikel 2 van dit Verdrag, onder meer door:
a. personen met een handicap tijdig en zonder extra kosten voor het publiek bedoelde informatie te verschaffen in toegankelijke vormen en technologieën, geschikt voor de verschillende soorten handicaps;
b. het aanvaarden en faciliteren van het gebruik van gebarentalen, braille, ondersteunende communicatie en alternatieve vormen van communicatie en alle andere toegankelijke middelen, communicatiemogelijkheden en –formats naar keuze van personen met een handicap in officiële contacten;
c. private instellingen die diensten verlenen aan het publiek, ook via het internet, aan te sporen informatie en diensten ook in voor personen met een handicap toegankelijke en bruikbare vorm te verlenen;
d. de massamedia, met inbegrip van informatieverstrekkers via het internet, aan te moedigen hun diensten toegankelijk te maken voor personen met een handicap;
e. het gebruik van gebarentalen te erkennen en te bevorderen.

Het recht op vrijheid van meningsuiting zoals neergelegd in artikel 21, omvat ook het recht tot toegang van informatie; zie hiervoor paragraaf 4.4 over toegankelijkheid (onderdeel niet-fysieke toegankelijkheid).

5.7.1 Wettelijk kader vrijheid van mening en meningsuiting

Het recht op vrijheid van meningsuiting is neergelegd in de *Grondwet* artikel 7 en is dus in Europees en in Caribisch Nederland van kracht. Het eerste lid verbiedt preventieve censuur op uitingen via de drukpers en, zoals in de rechtspraak is erkend, via daarmee op één lijn te stellen middelen om je mening te uiten. Voor radio en televisie bevat het tweede lid van artikel 7 een zelfstandige regeling. Een vergunningenstelsel voor de omroep is wel toegestaan, maar preventieve censuur op de uitzendingen niet. De uitwerking van het tweede lid is vorm gegeven in de Mediawet. Het derde lid legt voor alle andere middelen tot meningsuiting (film, toneel, enzovoorts) het recht vast, in vrijheid de inhoud van een meningsuiting te bepalen. Daartoe verbiedt dit lid preventieve censuur. Een uitzondering wordt gemaakt voor het geven van vertoningen toegankelijk voor personen jonger dan 16 jaar.

5.7.2 Beleid en praktijk vrijheid van mening en meningsuiting

Tijdens het veldwerk werden geen signalen opgevangen dat het recht op vrijheid van meningsuiting voor personen met een handicap beperkt wordt. Niet alle mensen met een handicap zijn in staat zelf voor hun mening op te komen.
Het Verdrag heeft als uitgangspunt dat mensen soms ondersteuning nodig kunnen hebben om hun rechten te kunnen realiseren. Dit maakt dat bijvoorbeeld belangenbehartiging ook relevant kan zijn. In de praktijk zijn er nauwelijks *belangengroeperingen* die de mening en behoeftes van de personen met een handicap kunnen verwoorden. Feitelijk is alleen MiVaBo (stichting MinderValiden Bonaire) aan te merken als een belangenvertegenwoordiger. Deze groepering heeft echter alleen Bonaire als werkgebied en richt zich primair op mensen met een fysieke handicap. Wel zijn er organisaties op Bonaire die een taak hebben ten aanzien van mensen met een handicap. Het gaat dan om FKBO (instelling voor mensen met een auditieve en visuele handicap), FKPD (instelling voor mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap) en WFTB (Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire). Tot slot, hebben alle drie de eilanden een verpleeghuis dat in wezen een belangrijke positie inneemt in de belangenbehartiging.

5.8 Eerbiediging van de privacy

In artikel 22 van het Verdrag is bepaald dat:
1. Geen enkele persoon met een handicap, ongeacht zijn of haar woonplaats of woonsituatie, zal worden blootgesteld aan willekeurige of onrechtmatige inmenging in zijn of haar privéleven, gezinsleven, woning of correspondentie, of andere vormen van communicatie, of aan onrechtmatige aantasting van zijn of haar eer en reputatie. Personen met een handicap hebben recht op wettelijke bescherming tegen dergelijke vormen van inmenging of aantasting.
2. De Staten die Partij zijn beschermen de privacy van personen met een handicap met betrekking tot persoonsgegevens en informatie omtrent hun gezondheid en revalidatie op voet van gelijkheid met anderen.

5.8.1 Wettelijk kader eerbiedigen privacy

Het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer is in Europees en Caribisch Nederland in algemene zin neergelegd in artikel 10 van de Grondwet. De artikelen 11 tot en met 13 van de Grondwet vormen daarvan een uitwerking voor specifieke aspecten (lichaam, woning, brief-, telefoon- en telegraafgeheim). In het Wetboek van Strafrecht BES wordt in artikel 144 – naar analogie van het Europees Nederlandse strafrecht – huisvredebreuk strafbaar gesteld. In de Wet inzake bevolen of toegelaten vrijheidsbeneming BES wordt dit recht herbevestigd specifiek voor de strafvordering. De Wet bescherming persoonsgegevens BES – eveneens vormgegeven naar diens Europees Nederlandse equivalent – biedt de garantie dat zorgvuldig met persoonsgegevens wordt omgesprongen waaronder medische gegevens. Alleen de meldplicht datalekken zoals opgenomen in de Europees Nederlandse Wet bescherming persoonsgegevens is uitgezonderd voor Caribisch Nederland.

5.8.2 Beleid en praktijk eerbiedigen privacy

Net als in Europees Nederland wijst de wet in Caribisch Nederland een Commissie aan die toezicht houdt op de juiste toepassing van de wet. Uit het veldwerk blijkt echter dat de Commissie toezicht bescherming persoonsgegevens BES nog niet operationeel is en tot op heden geen zaakbehandeling heeft uitgevoerd.

Voorts constateren wij dat personen met een handicap niet altijd in gelijke mate als in Europees Nederland het recht op privacy kunnen genieten. Vanwege het ontbreken van specifieke voorzieningen zijn bijvoorbeeld personen met een lichamelijke handicap aangewezen op het verpleeghuis waar ze slechts in beperkte mate privacy genieten. Personen in een verpleeghuis verblijven veelal met meerdere personen op één kamer (zie foto). We merken hierbij op dat het bij een verpleeghuis veelal gaat om wonen en niet om tijdelijk verblijven (zie ook paragraaf 6.3).

5.9 Participatie in het politieke en openbare leven

Samenvatting: In artikel 29 is het recht neergelegd dat personen met een handicap het actieve en passieve kiesrecht op voet van gelijkheid met anderen kunnen uitoefenen. Ook wordt onder dit recht begrepen het recht dat de Staat bevordert dat een omgeving aanwezig is waarin personen met een handicap effectief en ten volle kunnen participeren in de uitoefening van openbare functies.
Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

Het recht op participatie in functies bij de overheid wordt beschreven onder het recht op werk in paragraaf 6.5. In deze paragraaf wordt gefocust op de uitoefening van het passieve en actieve *kiesrecht* door personen met een handicap.

5.9.1 Wettelijk kader participatie in het politieke en openbare leven

Vooraf zij opgemerkt dat het kiesrecht in Caribisch Nederland beperkter kan worden uitgeoefend dan in Europees Nederland. Op dit moment hebben inwoners van Caribisch Nederland nog geen invloed op de samenstelling van de Eerste Kamer, omdat de leden van de Senaat door de Provinciale Staten gekozen worden en Caribisch Nederland geen deel uitmaakt van een provincie. Er ligt een Grondwetswijzing voor bij het parlement die erin voorziet dat de Nederlanders op de eilanden kiesrecht krijgen voor een speciaal kiescollege voor de Eerste Kamer.[55]

[55] Deze oplossing is uiteindelijk na veel wikken en wegen voorgesteld. Leontine Weesing-Loeber schrijft hierover: Het probleem was namelijk dat – naar analogie van Nederlandse gemeenten – niet-Nederlanders maar wel ingezetenen van Caribisch Nederland onder bepaalde voorwaarden stemrecht genoten voor de eilandsraad. Zou echter de eilandsraad worden aangewezen als de partij die mocht stemmen voor de Senaat dan zouden niet - Nederlanders invloed hebben op de samenstelling van de Eerste Kamer. Bij de behandeling van het wijzigingsvoorstel van de Grondwet viel de Eerste Kamer hierover. De minister vond eveneens *"dat niet-Nederlanders geen invloed moeten krijgen op het op nationaal niveau gevoerde beleid, waaronder het buitenlands- en defensiebeleid. Daarom deelt het kabinet het standpunt dat niet-Nederlandse ingezetenen direct noch indirect invloed zouden moeten hebben op de samenstelling van de beide Kamers der Staten Generaal"* (TK II, 2013 – 2014, 33.99200, nr. 3). De eenvoudigste oplossing om niet-Nederlanders geen kiesrecht voor de eilandraden te geven viel op grond van het gelijkheidsbeginsel af. Er ontstond dus een patstelling: aan de ene kant moesten in verband met het gelijkheidsbeginsel niet-Nederlanders kiesrecht hebben voor de eilandsraad, aan de andere kant zou dit betekenen dat niet - ingezetenen invloed hebben op de samenstelling van de Eerste Kamer. Na lang wikken en wegen – ook in overleg met de beide Kamers en met de eilanden – kwam de minister met een oplossing: naast de eilandraden komt er in het Caribisch gebied op elk eiland een apart kiescollege voor de Eerste Kamer (Leontine Weesing-Loeber, Het kiesrecht voor de eilandsraden en de Eerste Kamer op de BES; een lastige afweging? De Hofvijver 52, 23 februari 2015.).

Wat betreft het *actief kiesrecht* is voor personen met een handicap de relevante passage uit de Kieswet (artikel J 4 lid 2) op dezelfde wijze van kracht in Caribisch Nederland als in Europees Nederland. Dat wil zeggen dat de bepaling van kracht is dat zoveel mogelijk, maar ten minste 25% van de stemlokalen zodanig gelegen en ingericht zijn dat kiezers met een lichamelijke handicap zoveel mogelijk hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen.[56]
Er zijn op geen van de eilanden specifieke verordeningen van kracht die het *passief kiesrecht* voor personen met een handicap beogen te bevorderen.

5.9.2 Beleid en praktijk participatie in het politieke en openbare leven

Op verzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (BZK) zijn toegankelijkheidscriteria opgesteld specifiek voor stemlokalen in zowel Europees als Caribisch Nederland. Deze criteria zijn van 22 juni 2012 en worden voorafgaand aan elke verkiezing en aan elk referendum aan alle gemeenten en de openbare lichamen verspreid. Ook zijn er posters ontwikkeld waarmee het gedrag van de kiezer in het stemlokaal wordt uitgebeeld. Het betreft een Ministeriële Regeling (model jJ 16) naar aanleiding van artikel jJ 16, derde lid Kieswet. Ook deze posters worden verspreid in Caribisch Nederland. Ieder jaar is er voor elke verkiezing en elk referendum in dat jaar een website met informatie over het stemmen voor de betreffende verkiezing of het betreffende referendum. Ook worden de landelijke verkiezingen en referenda op deze website aangekondigd (In 2016 is de URL van de site www.verkiezingen2016.nl). De site voldoet volgens het ministerie van BZK aan de toegankelijkheidseisen en beschikt over een voorleesfunctie. Op de site wordt tot op heden echter geen informatie gegeven in het Papiaments of het Engels. Evenmin wordt aandacht besteed aan de verkiezingen van de eilandsraden van de openbare lichamen. Van de zijde van het ministerie van BZK wordt aangegeven dat bij de eerstvolgende eilandsraadverkiezingen in 2019 in die situatie verandering zal komen.

Er is op geen van de eilanden specifiek *beleid* van kracht dat het passief kiesrecht voor personen met een handicap beoogt te bevorderen.

Uit het veldwerk blijkt dat de *stemlokalen* op alle drie de eilanden rolstoeltoegankelijk zijn. Zo nodig krijg de kiezer een plank op schoot gelegd waarop het stembiljet ingevuld kan worden. In de kieslokalen wordt soms bij mensen met een licht verstandelijk handicap toegestaan dat hun ouder(s)/verzorgers mee het stemhokje ingaan. Dit is ingevolge de Kieswet overigens niet toegestaan. Alleen kiezers die vanwege een *lichamelijke* beperking niet zelfstandig kunnen stemmen, mogen hulp in het stemhokje krijgen (artikel J 28 van de Kieswet). Voor mensen met een visuele beperking is een vergrootglas aanwezig.

In Bonaire en Saba worden in de verpleeghuizen maatregelen getroffen *tegen misbruik* van stempassen. Op Bonaire gaat de kiesgerechtigde zelf stemmen of wordt de kaart vernietigd. Op Saba beoordeelt de directeur in hoeverre de kiesgerechtigde als wilsonbekwaam moet worden aangemerkt. Zij die wel willen stemmen maar dat niet kunnen of dat te veel moeite vinden wordt gevraagd wie ze willen dat voor hen stemt. Aan die persoon wordt de volmacht en de stemvoorkeur afgegeven. Op Sint Eustatius wordt niet gecontroleerd op misbruik van machtigingen. Wel wordt vanuit het verzorgingstehuis vervoer aangeboden naar het stemlokaal.

In artikel 29 van het Verdrag wordt ook aandacht besteed aan het recht van mensen met een handicap op het deelnemen aan openbare functies bij non-gouvernementele organisaties,

[56] Er is inmiddels een wetswijziging aangenomen, die erin voorziet dat niet 25%, maar alle stemlokalen toegankelijk moeten zijn. De wijziging zal op een nader te bepalen tijdstip in werking treden.

verenigingen en organisaties die mensen met een handicap *vertegenwoordigen* op internationaal, nationaal, regionaal en lokaal niveau. In theorie kan iedereen op de eilanden, dus ook mensen met een handicap, deelnemen aan deze functies. In de praktijk is het voor de eilanden vaak moeilijk de lokale functies überhaupt goed in te vullen met inwoners van de eilanden. De kleinschaligheid heeft hierbij beperkingen. Deelnemen aan nationale of internationale organisaties wordt vaak wel belangrijk gevonden – met name om te leren – maar is in de praktijk vaak complex, omdat bijna alle organisaties op grote fysieke afstand zijn. Samenwerking met enkele Europees Nederlandse organisaties, zoals de VNG of specifieke gemeenten (twinning) komt voor, maar staat nog in de kinderschoenen

Hoofdstuk 6 Economische, sociale en culturele rechten

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 maken economische, sociale en culturele rechten deel uit van het Verdrag.[57] Het gaat dan om de artikelen:

- zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij (artikel 19)
- persoonlijke mobiliteit (artikel 20)
- onderwijs (artikel 24)
- gezondheid (artikel 25)
- habilitatie en revalidatie (artikel 26)
- werk en werkgelegenheid (artikel 27) [58]
- behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming (artikel 28)
- deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport (artikel 30)

Deze rechten hebben we als volgt geclusterd:

- Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming
- Gezondheid (inclusief habilitatie en revalidatie, exclusief langdurige zorg)
- Wonen (inclusief intramurale instellingen en ondersteuning bij thuis wonen)
- Onderwijs
- Werken en werkgelegenheid
- Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport.

Bij deze *clustering* hebben we een onderscheid gemaakt tussen “de kwaliteit van het leven” en “de kwaliteit van het bestaan”.[59] De term “kwaliteit van leven” wordt vooral medisch geïnterpreteerd; het gaat er dan om dat er een vrij basaal niveau van voeding, persoonlijke hygiëne, verzorging enzovoorts is. Dit niveau stellen we centraal bij behoorlijke levensstandaard, gezondheid en wonen. De “kwaliteit van bestaan” als term verwijst naar de algemene beginselen van het Verdrag, zoals volwaardig burgerschap, volwaardige participatiekansen in de samenleving en de juiste ondersteuning daarbij en keuzevrijheid op verschillende niveaus. Dit hebben we wat betreft de economische, sociale en culturele rechten vooral meegenomen onder deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport. In bijlage 2 geven we een overzicht van de clustering en bijbehorende artikelen uit het Verdrag.

---

[57] De economische, sociale en culturele rechten hebben hun basis in het Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van de Verenigde Naties. Het Verdrag kwam tot stand op 19 december 1966 en werd van kracht op 3 januari 1976.

[58] Het tweede lid van dit artikel verplicht Staten te waarborgen dat personen niet in slavernij worden gehouden of anderszins worden gedwongen tot het verrichten van arbeid en op voet van gelijkheid met anderen worden beschermd tegen gedwongen of verplichte arbeid. Deze bepaling hebben we meegenomen in paragraaf 5.1. In dit hoofdstuk beperken we ons tot het eerste lid van dit artikel.

[59] Deze indeling is gebaseerd op het rapport: *Mensenrechten en handicap, Schaduwrapport 2011 Vlaanderen* (België) van Gelijke Rechten voor Iedere Persoon met een handicap (GRIP) i.s.m. projectgroep schaduwrapport.

Persoonlijke mobiliteit en toegankelijkheid vallen ook onder de economisch, sociale en culturele rechten. We gaan daar hier niet afzonderlijk op in, omdat we daar in hoofdstuk 4 reeds op ingegaan zijn vanwege het brede, overkoepelend, belang van dit recht (zie verder hoofdstuk 4).

In de volgende *paragrafen* bespreken we per cluster hoe de rechten wettelijk zijn geregeld en wat het beleid en de praktijk op de eilanden is. Het uitgangspunt daarbij is dat in Caribisch Nederland, onafhankelijk van een vergelijking met Europees Nederland, aan het Verdrag voldaan moet worden.
We gaan per recht na of het recht wordt gerespecteerd, beschermd en verwezenlijkt. Voor respecteren en beschermen is het wettelijk kader bepalend. Bij verwezenlijken is het van belang of de rechten beschikbaar, aanvaardbaar, aanpasbaar en toegankelijk zijn; beleid en praktijk zijn dan van belang. Ook gaan we na of er sprake is van een kernverplichting of niet (zie hoofdstuk 2). Indien er sprake is van een kernverplichting wordt nagegaan of hieraan wordt voldaan. Gezien de uitgebreide beschrijvingen van de rechten en de diverse aspecten (naast respecteren en beschermen gaat het ook over verwezenlijken en kernverplichtingen) sluiten we in dit hoofdstuk een onderdeel telkens af met een korte conclusie. In hoofdstuk 7 gaan we daar vervolgens verder op in samen met de conclusies die we uit de hoofdstukken 4 en 5 trekken.

6.1 Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming

De kern van artikel 28: een behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming luidt als volgt:

a. recht op inkomen en inkomensondersteuning, zoals toegang tot pensioen
b. recht op voeding, kleding en schoon water
c. beschikbaarheid van aan handicap gerelateerde voorzieningen

Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.[60]

6.1.1 Wettelijk kader levensstandaard

Inkomen en inkomensondersteuning, zoals toegang tot pensioen Het uitgangspunt is dat zoveel mogelijk mensen – en dus ook mensen met een handicap – werken en daarmee rond kunnen komen. Er is een Wet minimumlonen BES. Deze wet regelt dat er een *minimumloon* is en hoe hoog het is. Ook is er toezicht op deze wet door de arbeidsinspectie.
Het is wel mogelijk dat iemand met een handicap een lager bedrag krijgt. In artikel 12a van de Wet minimumlonen BES is opgenomen dat "*Indien ten aanzien van een werknemer, die door*

[60] Voor dit artikel van het Verdrag zijn de uitleg van het artikel 9 (social security) en 11 (adequate standard of living) van het Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van belang. Wat social securty betreft legt general comment 19, aangenomen 23 November 2007, de bedoeling uit. Onder 22 in de general comment is bijvoorbeeld opgenomen dat *"Benefits, whether in cash or in kind, must be adequate in amount and duration in order that everyone may realize his or her rights to family protection and assistance, an adequate standard of living and adequate access to health care, as contained in articles 10, 11 and 12 of the Covenant."* Kort samengevat: social security moet voldoende zijn voor bijvoorbeeld de standard of living (artikel 11).
In general comment No. 15 (2002) wordt ingegaan op het recht op water. Onder 2 is opgenomen: *"The legal bases of the right to water: The human right to water entitles everyone to sufficient, safe, acceptable, physically accessible and affordable water for personal and domestic uses. An adequate amount of safe water is necessary to prevent death from dehydration, to reduce the risk of water-related disease and to provide for consumption, cooking, personal and domestic hygienic requirements."*
General comment 12 (Twentieth session, 1999) betreft: The right to adequate food (artikel 11). Onder 1 is opgenomen: *"The human right to adequate food is of crucial importance for the enjoyment of all rights. It applies to everyone; thus the reference in Article 11.1 to "himself and his family" does not imply any limitation upon the applicability of this right to individuals or to female-headed households."* Onder 6 staat: "*... The right to adequate food shall therefore not be interpreted in a narrow or restrictive sense which equates it with a minimum package of calories, proteins and other specific nutrients. The right to adequate food will have to be realized progressively.*"

ziekte of gebreken niet ten volle geschikt is voor de door hem te verrichten arbeid dan wel op grond van een leer- of opleidingsovereenkomst werkzaam is, toekenning van het bedrag, dat krachtens de artikelen 8 tot en met 12 voor hem als minimumloon geldt, in verband met zijn arbeidsprestatie redelijkerwijs niet kan worden gevergd, stelt Onze Minister op verzoek van de betrokken werkgever of werknemer danwel ambtshalve voor een daarbij aan te geven periode een lager bedrag als minimumloon voor die werknemer vast."

Er zijn enkele inkomensmaatregelen voor de situaties waarin iemand met een handicap niet voldoende in staat is om te werken. Het belangrijkste algemene vangnet is de *onderstand* (gebaseerd op het Besluit onderstand BES). De onderstand kent een basisbedrag en diverse *toeslagen*, bijvoorbeeld voor kinderen, maar ook een voor *volledige en duurzame arbeidsongeschiktheid*. Per 31 december 2015 krijgen 463 mensen onderstand. Hiervan zijn er 175 arbeidsongeschikt (alle drie de eilanden samen).

Van belang bij de onderstand is dat:

- er pas recht is op onderstand als iemand vijf jaar op het eiland woont. Voor mensen die van het eiland komen, tijdelijk in Nederland hebben gewoond, en weer teruggaan, is er een uitzonderingsclausule. Dit geldt ook voor mensen die de openbare lichamen wegens studie verlaten en weer terug willen.
- voor de toeslag voor volledige en duurzame arbeidsongeschiktheid geldt dat rechtstreeks en objectief medisch vast te stellen moet zijn dat de persoon als gevolg van ziekte of gebrek volledig en duurzaam niet in staat is om algemeen geaccepteerde arbeid te verrichten. Van duurzame arbeidsongeschiktheid is sprake indien herstel is uitgesloten. Re-integratie is dus in beginsel niet aan de orde. Sommige mensen ervaren dit als belemmerend, omdat iemand niet kan proberen bijvoorbeeld vier uur per week te werken; dan raakt hij de toeslag kwijt. Proberen te werken is sowieso een risico, omdat als het niet lukt het niet goed mogelijk is de toeslag weer terug te krijgen.

Indien iemand een ongeval krijgt ten gevolge van werk wordt een uitkering op basis van de *Wet ongevallenverzekering BES* uitgekeerd. Het aantal lopende uitkeringen Ongevallenverzekering BES bedraagt begin 2016 ongeveer 90, waarvan circa 40 langer dan 52 weken (alle drie de eilanden samen).
Indien iemand werkzaam is en ziek wordt of een ongeval krijgt niet ten gevolge van werk, maar anderszins dan wordt maximaal twee jaar een uitkering gedaan op basis van de *Wet ziekteverzekering BES*.
De eilanden kennen de algemene ouderdomsverzekering (AOV). Een basisuitkering op basis van de *Wet Algemene Ouderdomsverzekering BES*.

Ook de *Wet kinderbijslagvoorziening BES* is relevant. Deze wet regelt een inkomensonafhankelijke toelage voor een kind jonger dan 18 jaar dat ingezetene is en tot het huishouden van de rechthebbende behoort. De wet kent een specifieke bepaling voor kinderen met een ziekte of handicap. De eis ingezetene te zijn en tot het huishouden van de rechthebbende te behoren geldt niet indien het kind in verband met ziekte of handicap geen ingezetene is en niet tot het huishouden van de rechthebbende behoort (waarbij het kind ten minste vijf jaar ingezetene moet zijn geweest, behoudens uitzonderingen).
De wet voorziet niet in een extra toelage voor kinderen met een handicap. Wel kunnen er op basis van de *Wet inkomstenbelasting BES* bepaalde kosten in verband met een beperking van de belasting worden afgetrokken. Het gaat dan om buitengewone lasten (artikel 16a), waaronder ook die voor kinderen.

De Wet algemene weduwen- en wezenverzekering BES geeft weduwen (tot de AOV) en wezen (tot 15 jaar) recht op een uitkering. Deze wet kent een toeslag voor als de weduwe invalide is.

Daarnaast is er een bijzondere bepaling voor invalide wezen. Het wezenpensioen is tot de leeftijd van 15 jaar, maar voor wezen die *"ten gevolge van ziekte of gebreken blijvend buiten staat zijn om met arbeid, die voor hun krachten is berekend één derde te verdienen van hetgeen lichamelijk en geestelijk gezonde kinderen van gelijke leeftijd en van soortgelijke bekwaamheid in staat zijn met arbeid te verdienen"* (artikel 9, vijfde lid, onder b) loopt het recht tot de leeftijd van 25 jaar wordt bereikt.

Hoogte bedragen In de kabinetsreactie op het rapport van de Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland (12 mei 2016) wordt voor een aantal uitkeringen een verandering van de hoogte van de bedragen aangekondigd. Hier gaan we onder 6.1.2 op in.

Voeding / kleding Artikel 20 van het Besluit bijzondere onderstand kent de mogelijkheid dat er bijzondere onderstand wordt toegekend voor uit bijzondere omstandigheden voortvloeiende noodzakelijke kosten van het bestaan. In beleidsregels wordt bepaald wat er onder valt. Concrete mogelijkheden relevant voor mensen met een handicap of chronische zieken in de bijzondere onderstand zijn bijvoorbeeld: kostenvergoeding medisch dieet, kostenvergoeding ventilator, kosten watervoorziening (incidenteel).
Daarnaast is de openbare lichamen toegestaan om armoede-instrumenten te gebruiken, zolang het geen generiek inkomensbeleid is (zoals het verstrekken van een toeslag aan alle huishoudens met een bepaald inkomen). Kosten voor kwetsbare groepen mogen worden vergoed, maar na individuele beoordeling en telkens voor één jaar. Periodieke verstrekking mogen geen betrekking hebben op kosten ten behoeve van voedsel, kleding, water, elektriciteit en gas, maar een incidentele vergoeding voor deze doeleinden is wel toegestaan. Wel mag bijvoorbeeld een voedselbank worden gesubsidieerd. De concrete invulling van het eilandelijk armoedebeleid verschilt per openbaar lichaam.

Schoon water Drinkwater en vooral de prijs ervan is een probleem op de eilanden. Met ingang van 23 maart 2016 is daarom de Wet elektriciteit en drinkwater BES in werking getreden. Deze wet bevat nieuwe taken, eisen en verplichtingen voor water- en elektriciteitsbedrijven in Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Hiermee wordt de kwaliteit, de betrouwbaarheid en betaalbaarheid van de productie en distributie van elektriciteit en drinkwater verbeterd. Met deze wet worden de tarieven voor de productie en distributie gereguleerd. Ook komt er een subsidieregeling om de water- en elektriciteitsvoorziening, voor met name consumenten, betaalbaar te houden.

Concluderend Voor alle uitkeringen en ondersteunende maatregelen komen ook mensen met een handicap in aanmerking. Alles geldt voor iedereen en soms is er een toeslag voor langdurige ziekte en dergelijke. Er is een arbeidsinspectie voor onder andere de Wet minimumlonen BES. Hierdoor is geborgd dat iedereen daadwerkelijk het minimumloon krijgt, behalve als er een formele uitzondering is gemaakt. In de zin van gelijke rechten wordt het recht op een behoorlijke levensstandaard gerespecteerd en beschermd.

6.1.2 Beleid en praktijk levensstandaard

Wat betreft de levenstandaard dient te worden opgemerkt dat er veel studies zijn die hier onderzoek naar hebben gedaan; veelal als deel van een breder onderzoek. Voorbeelden zijn de studies: armoede in Caribisch Nederland (2012), Unicef (2013), College voor de Rechten van de Mens (2014, 2016), Evaluatie staatkundige structuur (2015), The Youth Health study Bonaire 2013 en achtergronden van de detentieratio in Caribisch Nederland (2016).

Al deze studies wijzen eenzelfde kant op, namelijk dat *armoede* een groot probleem is voor de bevolking in het algemeen. De wijze waarop dit zich uit is, onder andere:

- slecht eten; dat wil zeggen vet en met weinig voedingswaarde. Dit omdat dit eten het minst duur is. Hierbij speelt ook een gebrek aan kennis over voeding een rol.
- overslaan van maaltijden: veel kinderen hebben geen ontbijt gehad als ze naar school komen.
- slechte woningen: onderhoud vindt regelmatig niet plaats. Diverse huizen hebben geen elektriciteit of zijn aangesloten op drinkwater als dit wel zou kunnen (Bonaire).

Inmiddels zijn er diverse activiteiten om verbetering aan te brengen. Zo verstrekken diverse scholen een schoolontbijt en/of fruit en wordt achterstallig onderhoud aangepakt via bijvoorbeeld projecten vanuit de integrale middelen (zie verder de beschrijving per eiland). Desalniettemin wordt armoede als een probleem ervaren, zoals bijvoorbeeld aangegeven in het rapport van de Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland (2015).

In de hiervoor genoemde studies over armoede is veelal geen specifiek onderzoek gedaan naar mensen met een *handicap*. Wel zijn er diverse opmerkingen dat mensen met een handicap een onevenredig groot deel uitmaken van de mensen die leven in armoede. Een voorbeeld hiervan is het rapport van de Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland. In dit rapport wordt gesteld: *"dat de hoogte van het minimumloon en de hoogte van de uitkeringen het voor een grote groep inwoners lastig en zelfs onmogelijk maakt de eindjes financieel aan elkaar te knopen"* (p. 71). Dit geldt ook voor mensen met een handicap of chronische ziekte. De Commissie merkt een aantal groepen als kwetsbaar aan, dat wil zeggen dat zij een hoog risico hebben op een leven in armoede. Het gaat dan om ouderen met alleen AOV, mensen met een arbeidshandicap en (alleenstaande) vrouwen met kinderen. Het College voor de Rechten van de Mens merkt op dat het doel van het beleid is dat mensen worden geacht te werken. De onderstand is daarom laag; de onderstand is niet bedoeld om in het levensonderhoud te voorzien, omdat men verondersteld wordt naast de onderstand te werken. Bijverdienen in de onderstand is toegestaan (tot het minimumloon). Mensen die niet deel kunnen nemen aan de arbeidsmarkt, zoals arbeidsongeschikten en ouderen, kunnen niet bij verdienen. Ze krijgen wel een toeslag op de onderstand. Het College voor de Rechten van de Mens geeft aan dat ook voor hen de uitkeringen niet voldoende zijn om in het levensonderhoud te voorzien (College voor de Rechten van de Mens, 2016, p. 16).

In de *kabinetsreactie* op de Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland is een aantal veranderingen aangekondigd dat relevant is voor het recht op een behoorlijke levensstandaard. Het gaat om de volgende punten:

- Het kabinet is voornemens een van het wettelijk minimumloon afgeleid sociaal minimum vast te stellen, waar de onderstand volgens een nader te bepalen tijdpad naar toe zal groeien. Dit omdat voor mensen in de onderstand de bestaanszekerheid in het geding is. Bij de uitwerking wordt rekening gehouden met de prikkel tot werken.
- De evaluatiecommissie constateert dat er onvoldoende oog is geweest voor groepen die niet door middel van arbeid in hun inkomen kunnen voorzien en waar de prikkel om te werken niet aan de orde is (door ouderdom of arbeidsongeschiktheid). In reactie hierop is in de kabinetsreactie opgenomen, dat:
    - de toeslag voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten blijft bestaan.
    - het nabestaandenpensioen in de AWW voor een weduwe of weduwnaar die arbeidsongeschikt is met het vorige punt in overeenstemming wordt gebracht.
    - de verhoging van het wettelijk minimumloon (resultante van overleg tussen sociale partners) doorwerkt in de verhoging van de AOV
    - in samenspraak met de openbare lichamen de mogelijkheden van ruimere toepassing van het eilandelijke armoede-instrumentarium en de bijzondere onderstand worden bezien.

Levensstandaard op Bonaire

Armoede wordt in het algemeen als een groot probleem ervaren op het eiland. De onderstandsuitkering van een zelfstandig wonende alleenstaande duurzaam en volledig arbeidsongeschikte man of vrouw is $ 542 per vier weken. De AOV op Bonaire is $ 586 per maand voor één persoon. Hierbij dient te worden opgemerkt dat er indicaties zijn dat het prijsniveau in Caribisch Nederland niet lager ligt dan in Europees Nederland (College voor de Rechten van de Mens, 2016, p. 15).

Voeding / kleding / schoon water Door geïnterviewden genoemde problemen zijn dat er diverse huizen zijn zonder elektriciteit en /of niet zijn aangesloten op drinkwater (Er wordt dan bijvoorbeeld gebruik gemaakt van water in een watertank, zoals te zien op de foto hiernaast). Ook zijn huizen vaak slecht of niet onderhouden. De huizen hebbend dan bijvoorbeeld geen vloer en zijn niet waterdicht. Deze situatie komt in het algemeen voor, maar wordt vaak nog problematischer als iemand een handicap heeft of krijgt, bijvoorbeeld indien iemand afhankelijk wordt van een rolstoel of wonden heeft die schoon moeten blijven.
Naast wonen is eten een ander veel genoemd probleem. Veel mensen eten zeer ongezond. De keuze is vaak die tussen zeer duur gezond (groente, fruit) eten en goedkoop klaar eten. Diabetes en obesitas zijn grote problemen op het eiland (zie verder ook onder paragraaf 6.2 gezondheid). In een onderzoek geeft ongeveer de helft van de jongeren aan dagelijks fast food te eten, 2% van de jongeren geeft aan meestal hongerig te zijn gedurende de afgelopen maand, omdat er niet genoeg eten is. 24% Geeft aan dat ze minder aten dan ze dachten dat zou moeten gedurende ten minste 1x in de afgelopen maand.[61]

Gevolg van deze problemen is dat alle instanties waar mensen terecht komen voor *ondersteuning* (dagopvang ouderen, mensen met een handicap, verslaafden) maaltijden verstrekken. Scholen dragen bij door bijvoorbeeld schoolfruit. Ook instanties als gezinszorg en jeugdvoogdij hebben een pot voor het opvangen van de ergste noden als ze hulp verlenen. Tot slot zijn er projecten als MIVA 60+, wijkenprojecten en projecten gesponsord door de samenwerkende fondsen die zich richten op verbetering van huizen en vergroting van de leefbaarheid. Er is dus veel inspanning om mensen een basis te geven. Veel van deze ondersteuning is echter niet structureel.

Levensstandaard op Sint Eustatius

Ook op Sint Eustatius wordt *armoede* in het algemeen als een groot probleem ervaren op het eiland. De onderstandsuitkering van een alleenstaande zelfstandig wonende duurzaam en volledig arbeidsongeschikte man of vrouw is: $ 614 per vier weken. De AOV op Sint Eustatius is $ 663 per maand voor één persoon. Ook voor Sint Eustatius dient te worden opgemerkt dat er indicaties zijn dat het prijsniveau in Caribisch Nederland niet lager ligt dan in Europees Nederland.

[61] Openbaar Lichaam Bonaire (2015) The youth health study Bonaire 2013, March 2015.

Voeding / kleding Voor Sint Eustatius gelden dezelfde opmerkingen als voor Bonaire: de huizen zijn vaak slecht of niet onderhouden. Zodra iemand ziek wordt, is de situatie van het huis extra problematisch, bijvoorbeeld als iemand afhankelijk wordt van een rolstoel.
Het (betaalbare) eten is zeer ongezond. Er is een drinkwaterleiding (sinds enkele jaren). Niet iedereen gebruikt dit water vanwege de kosten. Inwoners en bedrijven gebruiken ook water uit cisternen. Het ministerie van IenM geeft een structurele subsidie aan het drinkwaterbedrijf om de tarieven af te toppen. Het openbaar lichaam begroot jaarlijks een bedrag voor distributie van het water. Burgers betalen $ 30 per maand voor de aansluiting op het drinkwaterbedrijf. Ze krijgen daarvoor dan tevens 3 m^3. Het aantal aansluitingen steeg in het begin, maar neemt nu weer af. Dit vanwege de prijs. Er wordt gewerkt aan uitbreiding van het netwerk om zo meer mensen aan te kunnen sluiten en op die manier de kosten te kunnen drukken.

Ook op Sint Eustatius *ondersteunen* diverse organisaties de mensen. Chapel Piece verstrekt maaltijden. De allerarmsten op het eiland kunnen bij het openbaar lichaam voedselbonnen vragen. Een alleenstaande komt in aanmerking voor $ 75 en een familie voor $ 130 per maand. De bonnen mogen worden besteed in de supermarkt. Verschillende producten – zoals alcohol en tabak - zijn uitgesloten.
De bonnen worden overigens aangevraagd bij de dienst arbeidszaken zodat ook contact kan plaatsvinden in het kader van toeleiden naar werk via bijvoorbeeld de jobprogramma's (zie paragraaf 6.5).

Levensstandaard op Saba

Ook op Saba wordt *armoede* in het algemeen als een groot probleem ervaren. De onderstandsuitkering van een zelfstandig wonende alleenstaande duurzaam en volledig arbeidsongeschikte man of vrouw is: $ 618 per vier weken. De AOV op Saba is $ 670 per maand voor één persoon. Ook voor Saba dient te worden opgemerkt dat er indicaties zijn dat het prijsniveau in Caribisch Nederland niet lager ligt dan in Europees Nederland.

Voeding / kleding Voor Saba gelden dezelfde opmerkingen als voor Bonaire en Sint Eustatius. Zodra iemand ziek wordt, is de situatie van het huis extra problematisch, bijvoorbeeld als iemand afhankelijk wordt van een rolstoel. De gemiddelde staat van de huizen is op Saba overigens regelmatig beter dan op de andere twee eilanden.
Het (betaalbare) eten is zeer ongezond. Een drinkwaterleiding is op Saba niet mogelijk. Inwoners en bedrijven gebruiken water uit cisternen. Indien er te weinig water is wordt drinkwater gekocht van een van de twee private bedrijven. Ter verbetering van de drinkwaterkwaliteit en –kwantiteit worden diverse verbeteringen uitgevoerd, zoals filters voor de cisternen van huishoudens en investeringen ter reductie van de prijs van het water van de private bedrijven (investeringen voor het transport van het water).

Ook op Saba *ondersteunen* diverse organisaties de mensen. Van belang is meals on wheels die voor de maaltijden van de meest kwetsbare groepen zorgen. Maar ook op Saba ondersteunen andere instanties mensen met voeding. Zo worden er ook maaltijden verstrekt door de Saba Reach Foundation.

Concluderend Armoede is een probleem op de eilanden: het minimumloon en de onderstand zijn laag vergeleken met de prijzen van voeding, drinken en dergelijke. Dit geldt voor inwoners in het algemeen, maar treft mensen met een handicap in het bijzonder, met name als ze niet in staat zijn te werken. Het grootste probleem ontstaat indien mensen met een handicap of chronische ziekte niet kunnen werken en niet in een intramurale instelling verblijven (zie paragraaf 6.3 voor het onderwerp wonen).

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt daarom niet verwezenlijkt op het minimumniveau.[62] De nadruk ligt hierbij op het *zelfstandig* kunnen leven. Mensen met een handicap leven vaak bij familie en zijn daarvan afhankelijk. Het is dan dus afhankelijk van de omstandigheden van de familie of en in welke mate het minimumniveau voor wat betreft levensstandaard wordt gehaald.[63]
In de kabinetsreactie op de Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland zijn enkele maatregelen aangekondigd. Omdat de maatregelen nog niet concreet zijn ingevuld en doorgevoerd kunnen deze maatregelen in dit onderzoek niet worden meegenomen.

6.2 Gezondheid

Onder gezondheid hebben we twee artikelen gebundeld, namelijk artikel 25 gezondheid en artikel 26 habilitatie en revalidatie. De essentie van deze artikelen is als volgt:

- *a) Geen discriminatie bij ziektekostenverzekering en levensverzekering*
- *b) Toegang tot de gezondheidszorg (zonder discriminatie) met dezelfde kwaliteit en normen*
- c) *De uitvoering van de revalidatiezorg is in handen van mensen die daarvoor zijn opgeleid en dit wordt ondersteund door instrumenten en technologieën.*
- *d) Voorlichting en programma's moeten ook beschikbaar zijn (ook op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid) Vakspecialisten moeten in staat zijn mensen met een handicap dezelfde kwaliteit van zorg te geven (op correcte wijze toestemming verkrijgen e.d.)*

Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

Onder gezondheid valt niet de langdurige zorg, zoals zorg van intramurale instellingen; zie hiervoor wonen (paragraaf 6.3).

6.2.1 Wettelijk kader gezondheid

Verzekering voor toegang tot de gezondheidszorg De zorgverzekering is geregeld in het Besluit zorgverzekering BES. Er is een algemene zorgverzekering voor de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Het is een uniforme verzekering voor alle rechtmatige inwoners. Deze verzekering omvat zowel geneeskundige als langdurige zorg. In de *Regeling aanspraken zorgverzekering BES* wordt vervolgens verder uitgewerkt wat er onder de diverse typen zorg valt.
In Caribisch Nederland is geen aanvullende verzekering en tandartsverzekering mogelijk; er zijn geen verzekeraars gevonden die hiertoe bereid zijn en de rijksoverheid vindt dit deel van de verzekeringen niet aan de overheid.

Revalidatie Revalidatie is opgenomen in de *Regeling aanspraken zorgverzekering BES*. Artikel 1.4.1 geeft aan dat onder paramedische zorg valt: *"door een huisarts of specialist voorgeschreven fysiotherapie en oefentherapie, te verlenen door fysiotherapeuten en oefentherapeuten Caesar en Mensendieck, met als doel genezing, verbetering, vermindering van pijn dan wel behoud van een zo*

[62] Zie ook het Advies van het College voor de Rechten van de Mens, 2016, p. 16, waar aangegeven wordt dat de uitkeringen voor mensen die niet kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt te laag is om in hun levensonderhoud te voorzien.
[63] Regelmatig (bijvoorbeeld Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland) wordt opgemerkt dat mensen moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen. Of dan wel of niet aan een bestaansminimum wordt voldaan voor deze mensen is niet duidelijk. In het Verdrag wordt uitgegaan van het zelfstandig kunnen leven van mensen met een handicap. Hierdoor is het bestaansminimum in dit onderzoek gericht op het zelfstandig kunnen leven van mensen met een handicap. Dit is dus een explicieter criterium dan de Commissie heeft gehanteerd.

goed mogelijke lichamelijke toestand; door een huisarts, specialist of verpleeghuisarts voorgeschreven advisering, instructie, training of behandeling gedurende maximaal tien uren per kalenderjaar, te verlenen door een ergotherapeut in zijn behandelruimte of ten huize van de verzekerde, met als doel de zelfzorg en zelfredzaamheid van de verzekerde te bevorderen of te herstellen." Voorwaarde is wel dat het gaat om bepaalde specifieke aandoeningen; het gaat in ieder geval om chronische aandoeningen. Fysiotherapie, wordt net als in Europees Nederland pas vergoed vanaf de 21ste behandeling.

Vakspecialisten moeten in staat zijn mensen met een handicap dezelfde kwaliteit van zorg te geven
Voor artsen golden geen specifieke kwaliteitseisen voor 10-10-10. Het huidige doel is dat artsen uiterlijk 2020 voldoen aan de eisen van de nieuwe uitvoeringsrichtlijn van het Besluit uitoefenen medisch beroep BES. Sinds 1 januari 2015 is dit Besluit van kracht. De bevoegdheidsbesluiten voor arts, tandarts, verloskundige en of apotheker op Bonaire, Sint Eustatius en Saba stellen Nederlandse/ Europese opleidingseisen. Het streven is om iedereen in 2020 op het niveau van die bevoegdheidsbesluiten te hebben. In 2016 wordt een nieuwe uitvoeringsrichtlijn bij het Besluit uitoefenen medisch beroep BES van kracht en zal de ontheffingsverlening van het verbod op medische beroepsarbeid in Caribisch Nederland verder worden geprofessionaliseerd (brief van de Minister van VWS aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, 22 december 2015). Wie dan niet voldoet raakt zijn vergunning kwijt.
In de opleiding, om te voldoen aan de eisen van het kwaliteitsbesluit, wordt ook aandacht besteed aan communicatie in het algemeen. Er zijn geen specifieke bepalingen wat betreft personen met een handicap. Het vergroten van het bewustzijn van het personeel van de mensenrechten, waardigheid, autonomie en behoeften van personen met een handicap door middel van training en het vaststellen van ethische normen via de verschillende beroepsgroepen is soms lastig, omdat het om internationale artsen gaat (in Bonaire veel uit Latijns America) met verschillende opleidingen. Daarnaast zijn er regelmatig artsen uit Europees Nederland op de eilanden voor een kortere periode, veelal in het kader van hun opleiding. De aansluiting met de opleidingseisen is dan eenvoudiger. Ook is er een samenwerking van het VU en het AMC ziekenhuis voor het geven van trainingen.
Tot slot, zijn er uitzendingen, waarbij er taal- en andere communicatieproblemen kunnen zijn. Het gaat dan overigens om zorgverleners waar een overeenkomst mee is afgesloten. Er kunnen overigens ook taalproblemen zijn met artsen uit Europees Nederland, omdat met name ouderen vaak geen Nederlands spreken.

Voorlichting en programma's moeten beschikbaar zijn De Wet publieke gezondheid is een wet die in Europees Nederland geldt en die vrijwel volledig ook voor de eilanden geldt (de bepalingen voor gemeenten gelden ook voor de openbare lichamen). Uitzondering zijn met name enkele bepalingen over de veiligheidsregio's. In de Wet publieke gezondheid wordt geborgd dat wordt voldaan aan de Internationale Gezondheidsregeling van 2005 van de Wereldgezondheidsorganisatie.
Enkele taken die de Wet publieke gezondheidszorg regelt zijn:

- inzicht in de gezondheidssituatie van de bevolking en het opstellen van een nota,
- preventieprogramma's,
- coördinatie van geneeskundige hulp bij ongevallen en rampen,
- jeugdgezondheidszorg,
- ouderengezondheidszorg waaronder het volgen en signaleren van ontwikkelingen in de gezondheidstoestand van ouderen, ramen van behoefte aan zorg en het formuleren van maatregelen om deze gezondheidsbedreigingen te beïnvloeden.

Concluderend Er is een recht op een zorgverzekering en vervolgens een recht op zorg. Alle zorg is voor iedereen en daarmee is het mogelijk naar een rechter te gaan als er sprake zou zijn van

discriminatie (door arts, zorgverzekeringskantoor, enzovoorts). Er is bij dit recht sprake van het respecteren en beschermen.

6.2.2 Beleid en praktijk gezondheid

Gezondheid op Bonaire

In het algemeen zijn de meeste mensen en instellingen tevreden over de *curatieve gezondheidszorg*. Deze is sterk ontwikkeld sinds 10 - 10 - 10. De ontwikkeling van de deskundigheid en aanwezigheid van artsen is positief. Evenals de ontwikkeling van het ziekenhuis Fundashion Mariadal en de hulpmiddelen bij medische zorg.

Als zwakke punten worden vaak genoemd:
** Preventie* Met name meer aandacht voor diabetes en obesitas is nodig. Als onderdeel van preventie is voorlichting over voeding en beweging van belang. Algemene voorlichting is een taak van het openbaar lichaam, als onderdeel van de Wet publieke gezondheid. Het openbaar lichaam werkt met scholen en het Centrum voor Jeugd en Gezin aan voorlichting aan bijvoorbeeld jongeren over voeding en beweging. Deze inspanningen zijn vrij recent gestart en nog in ontwikkeling. Hetzelfde geldt voor sportbeleid. Daarnaast is ook voorlichting door huisartsen van belang. Het gaat dan meer om individuele preventie. Een preventieprogramma gericht op kinderen met ernstig overgewicht wordt voorbereid. Het gaat dan om een samenwerking van kinderarts, huisarts, fysiotherapeut, sportschool en diëtist. Met andere woorden preventie is in ontwikkeling, maar staat nog in de kinderschoenen.
Ook secundaire preventie - zorgen dat aandoeningen niet erger worden – zou volgens diverse geïnterviewden - meer aandacht verdienen. Hierbij dient opgemerkt te worden dat preventie geen onderdeel uitmaakt van de Regeling aanspraken zorgverzekering BES. Omdat secundaire preventie individueel gericht is maakt het ook geen deel uit van de Wet publieke gezondheid.

** Revalidatie* In de praktijk is het soms een probleem dat iemand is geopereerd (op Bonaire of elders), medisch is uitbehandeld, maar er geen mantelzorg is en/of geschikte woonruimte voor deze persoon is. Woningaanpassingen worden niet vergoed en zijn ook niet altijd mogelijk, bijvoorbeeld als een huis te klein is voor een rolstoel. Tijdelijke woningen zijn er niet. Gevolg is dat patiënten soms langer dan medisch noodzakelijk in het ziekenhuis worden verzorgd.

* Het snel *wisselen van bepaalde specialisten*. Voor bepaalde specialismen wordt vaak gewisseld van specialisten. Specialisten moeten een bepaald aantal handelingen verrichten om hun specialisme te behouden. Voor sommige specialisme is de schaal van het eiland te klein voor het aantal benodigde handelingen. Dit leidt ertoe dat specialisten regelmatig wisselen. Dat wil zeggen specialisten werken op het eiland voor een periode van tussen de drie en 12 maanden. Dit wordt als probleem ervaren, omdat telkens opnieuw moet worden uitgelegd wat bijvoorbeeld het specifieke visuele, auditieve, psychiatrische enzovoorts probleem is. Dit probleem treft met name mensen met een handicap of mensen die langdurige zorg nodig hebben.

* De verstrekking van *hulpmiddelen* gaat niet altijd goed. In het algemeen is er enige onduidelijkheid over de verstrekking en het aanmeten en uitlenen. Het vakkundig aanmeten van hulpmiddelen (rolstoel) en een toets op haalbaarheid (of en welke elektriciteit er is voor hoog-laagbedden) is wenselijk. Dit is op Bonaire inmiddels opgepakt doordat er een ergotherapeut op het eiland is en Best Care Logistics beter opgeleide medewerkers heeft. Best Care Logistics is het bedrijf dat de hulpmiddelen verstrekt en hiervoor een overeenkomst heeft met het zorgverzekeringskantoor. Inmiddels is ook Bonaire Mobility Services op het eiland gevestigd. Dit bedrijf richt zich op hulpmiddelen en revalidatie. Bonaire Mobility Services heeft geen

overeenkomst met het zorgverzekeringskantoor. Dit betekent dat voor vergoeding vooraf toestemming van het zorgverzekeringskantoor moet worden aangevraagd. Op het moment van onderzoek is nog niet duidelijk of met deze ontwikkelingen de ruis bij het verstrekken van hulpmiddelen voldoende is opgelost.
Ook is vaak aangegeven een goed voorraadbeheer, afspraken over uitlenen en een registratie van uitleningen wenselijk zijn. Nu zijn veel hulpmiddelen niet op voorraad, terwijl de levertijd lang kan zijn. Best Care Logistics heeft in 2016 het registratiesysteem op uitgave van hulpmiddelen verbeterd. Ook van deze verandering is op het moment van onderzoek nog niet duidelijk of dit tot voldoende verbetering heeft geleid.

Tekstkader 5 consultatiebureaus in relatie tot kinderen met een handicap

De taken rond de publieke gezondheidszorg zijn in ontwikkeling. De zorg voor kinderen van *0-4 jaar* is grotendeels ontwikkeld. Er is een consultatiebureau. Sinds januari 2015 is er een hielprik. Daarmee worden pasgeboren baby's net als in Europees Nederland gescreend op 17 ernstige en behandelbare aandoeningen. Vroegtijdige opsporing en tijdig ingrijpen kan helpen ernstige gezondheidsschade te voorkomen. Ook het vaccinatieprogramma is (sinds najaar 2015) vergelijkbaar met Europees Nederland. Daarnaast worden kinderen visueel getest. Er is geen neonatale gehoortest. Deze test wordt in Europees Nederland kort na de geboorte uitgevoerd. Door het ontbreken van deze test kan het voorkomen dat aangeboren auditieve problemen niet snel worden ontdekt. Een volgende auditieve test kan pas weer rond de 4 jaar, omdat een kind moet kunnen reageren op geluiden.
Het consultatiebureau ziet veel kinderen – de participatie van de ouders is groot - en vervult derhalve een rol in het doorsturen van kinderen bij problemen, zoals een beperking. Het is echter niet verplicht naar een consultatiebureau te gaan. Er is wel een grote bereidheid. Desalniettemin zijn niet alle gezinnen/kinderen in beeld.
De zorg voor kinderen ouder dan vier jaar is nog in ontwikkeling. Dit betekent dat ook de aandacht voor screening op gehoorstoornissen en stoornissen in het gezichtsvermogen en aandacht voor andere problemen die gezond opgroeien zouden kunnen verstoren nog in ontwikkeling zijn.

Publieke gezondheidszorg Wat betreft de ontwikkeling van de publieke gezondheidszorg is er, naast de infectieziektebestrijding, onder andere gewerkt aan het opzetten van consultatiebureaus (zie tekstkader 5).
Seksuele voorlichting Er waren in het verleden voorlichtingsprogramma's op scholen. Na een stop wordt een nieuw voorlichtingsprogramma voorbereid. Er zijn vrijwillige voorlichtingsprogramma's via het Centrum voor Jeugd en Gezin, bijvoorbeeld aan tienermoeders. Hier wordt gebruik van gemaakt. Er is geen voorlichting specifiek voor bijvoorbeeld mensen met een licht verstandelijke handicap.
Onderzoek Er is geen systematisch onderzoek gedaan naar ouderen. Ook is er nog geen volledig beeld van het aantal verwarde personen, zorgmijdende mensen of vereenzaming. MIVA 60+ probeert dit beeld op te bouwen en hulp te verlenen (zie verder onder wonen). Ook wordt er nu een onderzoek gedaan (in opdracht van de Voogdijraad) om multi-probleem huishoudens in beeld te brengen.

Gezondheid op Sint Eustatius en Saba

De situatie op Sint Eustatius en Saba is vergelijkbaar en wordt hier daarom voor beide eilanden samen besproken.
Op Sint Eustatius en Saba kan alleen de basisgezondheidszorg en verloskunde geboden worden. Zowel het ziekenhuis van Sint Eustatius als dat van Saba telt daarvoor voldoende bedden. Het zijn in wezen kleine gezondheidscentra met enkele bedden ter observatie. Vanuit het ziekenhuis van Saba wordt medische thuiszorg verleend.

Enkele medische specialisten, afkomstig van Sint Maarten, Bonaire en Aruba visiteren. Voor specifieke medische zorg moet worden uitgereist.
Ook op Sint Eustatius en Saba wordt de *curatieve gezondheidszorg* in het algemeen positief gewaardeerd. Ook hier zijn echter enkele zwakke punten, waar we hieronder op ingaan.

Revalidatie Op Sint Eustatius en Saba duurt revalidatie vaak langer dan in Europees Nederland, omdat het moeilijk is om thuis in de woning voorzieningen en aanpassingen te treffen. Ook zijn er geen revalidatiecentra. Bovendien duurt het vaak lang voordat protheses en aangepaste rolstoelen afgeleverd worden op het eiland. Op Sint Eustatius was er geen ergotherapeut of iemand anders die advies kan geven over de aanpassingen van de woning. Sinds kort is er een fysiotherapeut.
Op Saba is in het ziekenhuis een fysiotherapeut aanwezig. Deze is onder andere betrokken bij het bekijken van de mogelijkheden bij terugkeer naar de woning. Gewenste aanpassingen, zoals een hellingbaan, zijn echter lang niet altijd te realiseren. Tijdens het onderzoek werd een voorbeeld aangehaald van een woning waarin een persoon terug zou moeten keren die zodanig gesitueerd was op de berg dat er nooit met een rolstoel naar toe gereden zou kunnen worden.

Net als op Bonaire is niet voor iedereen helder welke kosten voor vergoeding in aanmerking komen en welke niet. Specifieke *medische voorzieningen* als gehoorapparaten en protheses worden geleverd door Best Care logistics dat op Bonaire gevestigd is. Vertegenwoordigers van deze organisatie bezoeken maandelijks de Bovenwinden. Daarna is het vaak lang wachten voordat de voorzieningen geleverd worden. Bij protheses speelt ook het probleem dat naderhand aanpassingen gedaan moeten worden maar dat, dat pas weer kan als de specialist op het eiland is.
Ook zijn er problemen met de gehoortoestellen. Batterijen waren niet beschikbaar op het eiland, terwijl ze een aantal keren per maand moeten worden gewisseld. Best Care Logistics levert inmiddels ieder kwartaal dozen met batterijen op de Bovenwinden.

Publieke gezondheidszorg Een deel van de taken is naar tevredenheid opgezet (zie tekstkader 5). Ook op de bovenwinden is gestart met voorlichting over diabetes en obesitas. Zorgpunten zijn met name: huiselijk geweld, genotsmiddelen, obesitas en zorg voor ouderen. Sint Eustatius geeft aan dat de GGD een behoefte onderzoek heeft gedaan naar mensen van 60 jaar of ouder. Op basis hiervan gaat het openbaar lichaam ouderenbeleid ontwikkelen.

Concluderend Er is tevredenheid over het recht op gezondheid. Bij het recht op gezondheid wordt aan de kernverplichting[64] voldaan: er is een recht op zorgverzekering en vervolgens een recht op zorg. Alle zorg is er voor iedereen en de gezondheidszorg wordt in het algemeen voldoende geacht.
De belangrijkste verbeterpunten betreffen deels niet direct de gezondheidszorg, maar aanpalende onderwerpen, zoals wonen, woningaanpassingen en verdere ontwikkeling van preventie. Alleen de hulpmiddelenverstrekking en de frequentie van wisselen van medisch specialisten betreffen direct de gezondheidszorg.

[64] Zie general comment No. 14 (2000) The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) voor een verdere uitwerking van het recht op gezondheid.

6.3 Wonen

Bij wonen (artikel 19) gaat het om:

a. *Wonen met dezelfde keuzemogelijkheden; dus niet per se in een "leefregeling". Dit betekent dus ook beschikbaarheid van betaalbare, passende (b.v. drempelloze woningen). Ook kunnen kiezen met wie te wonen is van belang.*
b. *Ondersteunende maatregelen om zelf te kunnen kiezen waar te wonen. Hierbij nemen we ook mee thuiszorg in de zin van huishoudelijke hulp en maaltijden e.d. en verpleging en persoonlijke verzorging.*

Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

6.3.1 Wettelijk kader wonen

Beschikbaarheid woningen De *Wet volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer BES* maakt het mogelijk dat de eilandsraad in het belang van een evenwichtige en rechtvaardige verdeling van woonruimte een huisvestingsverordening kan vaststellen en daarbij categorieën woningzoekenden aan kan wijzen die voor het verkrijgen van een huisvestingsvergunning in aanmerking komen. Deze wet bepaalt ook dat de eilandsraad in de verordening kan bepalen dat voor een of meer daarbij aangewezen categorieën woonruimte in verband met de aard, grootte of prijs van die woonruimte bij het verlenen van huisvestingsvergunningen voorrang wordt gegeven aan een van de aangewezen categorieën woningzoekenden.
Mensen met een handicap zouden dus tot categorie kunnen worden benoemd. Dit is tot nu toe niet gebeurd; er zijn geen verordeningen gevonden in de database voor wet- en regelgeving.

Daarnaast is er nog regelgeving op het gebied van wonen, te weten het Bouwbesluit BES, de Wet huurcommissieregeling BES en Boek 7a van het Burgerlijk Wetboek BES. Deze regelgeving kent geen specifieke bepalingen voor mensen met een handicap (voor het Bouwbesluit BES en toegankelijkheid van publieke gebouwen zie hoofdstuk 4).
Er zijn geen wetten die mensen met een handicap expliciet beschermen tegen discriminatie.

Zorginstellingen De *Wet zorginstellingen BES* bepaalt wie een zorginstelling mag oprichten en de kwaliteitseisen aan de zorg en dergelijke. Deze wet gaat ook over intramurale zorg. Het Besluit zorgverzekering BES regelt wie er mag worden opgenomen. Dit besluit regelt onder andere dat verzekerden aanspraak kunnen maken op *langdurige zorg* in verband met ouderdom, een ziekte of handicap, al dan niet gepaard gaande met verblijf in een instelling.
De *Regeling aanspraken zorgverzekering BES* regelt vervolgens dat langdurige zorg kan worden verstrekt in een door het Zorgkantoor BES aangewezen verzorgingshuis, verpleeghuis of instelling voor mensen met een handicap in verband met een somatische of psychogeriatrische aandoening of beperking of een verstandelijke, lichamelijke of zintuiglijke handicap. Dit vanwege een tekort aan zelfredzaamheid, herstel of voorkoming van verergering van de aandoening, beperking of handicap; of indien de verzekerde is aangewezen op een beschermende woonomgeving, therapeutisch leefklimaat dan wel permanent toezicht. Tevens wordt dan geregeld dat er farmaceutische zorg, hulpmiddelen en kleding zijn.

Medische uitzendingen Het Besluit zorgverzekering BES regelt ook de medische uitzendingen; dat zijn uitzendingen voor als de zorg niet op het eiland geboden kan worden. In dit besluit wordt ook de mogelijkheid geboden voor een medische uitzending ten behoeve van het verkrijgen van langdurige zorg. Daarnaast is er nog de *Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES*. Deze wet bepaalt dat er een instelling voor psychiatrische patiënten moet zijn aangewezen. Ook regelt deze wet hoe iemand kan/moet worden opgenomen. Er is overigens geen instelling formeel aangewezen. Aan SVP-CN is door het Rijk gevraagd om de

Tabel 3 intramurale en extramurale zorg voor mensen met een beperking

	Bonaire	Sint Eustatius	Saba
Intramuraal			
Ouderen	- Het verpleeghuis Kas di Kuido: 75 plaatsen voor intramurale voorziening voor ouderen (circa 1/3 somatisch en 2/3 psychosomatisch. - Bij Ka'i Mimina (dependance Kas di Kuido) 10 ouderen (somatisch) - Kalor di Hogar: particuliere opvang in de wijk Antriol. Er is capaciteit voor 10 ouderen (voor sommige mensen betaalt het ZVK). - Bij Cocari (dagopvang ouderen) in Rincon wordt een nachtopvang ingericht van 12 bedden, bijvoorbeeld voor als ouderen uit het ziekenhuis komen of voor palliatieve zorg.	In het Auxiliary Home (Home) kunnen 21 oudere cliënten worden opgenomen. De zorgzwaarte van de cliënten is een mix van licht naar zwaar (verzorgingshuiszorg/ verpleeghuiszorg).	In het verpleeghuis "Honorable Henry Carlyle Every Home for the Aged" ofwel The Home" wonen 13 ouderen.
Mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap	- FKPD (Fundashon Pa Kwido di Personanan Desabilita) heeft 24 cliënten die intramuraal verblijven. - Er zijn plannen om twee wooneenheden, voor elk acht bewoners, bij te bouwen. Daardoor ontstaat op het terrein van de huidige woonvoorzieningen plaats voor een woning voor kinderen en een woning voor oudere cliënten die speciale zorg nodig hebben.	- Er is geen instelling waar personen met een *verstandelijke* handicap kunnen verblijven. Het verpleeghuis kan ze niet opnemen omdat ze niet beschikken over kennis en ervaring met de doelgroep. Een vrouw van middelbare leeftijd met uitsluitend een *fysieke* handicap woont al meerdere jaren in het verpleeghuis. - Er is een pilot gepland waarin onder andere acht woningen worden opgeknapt. Deze woningen zijn bedoeld voor ouderen en mensen met een lichamelijke handicap die met ondersteuning zelfstandig kunnen wonen.	Er is geen instelling voor mensen met een verstandelijke of fysieke handicap. Daarom woont er op dit moment een man van rond de 60 met een verstandelijke handicap in het verpleeghuis. Ook woont er een man van middelbare leeftijd met uitsluitend een fysieke handicap al meerdere jaren in het verpleeghuis (er zijn geen aangepaste woningen).
Mensen met een psychiatrische beperking én verslaving	SVP-CN heeft een woonvoorziening met 18 plekken. Het betreft begeleid wonen en zorg. Cliënten kunnen hier maximaal drie jaar wonen.	Er is geen woonvoorziening voor deze doelgroep.	Er is geen woonvoorziening voor deze doelgroep.

	Bonaire	Sint Eustatius	Saba
Tijdelijk intramuraal			
	Er wordt gewerkt aan de realisatie van een psychiatrische afdeling bij het ziekenhuis van Bonaire. Het gaat om 6 bedden. Mensen met acute problemen zijn onder andere opgenomen in een instelling op Curaçao (circa 30 voor alle drie de eilanden).		
	Er wordt een residentiële voorziening van 16 bedden opgezet voor de jeugd-GGZ		
Uitzendingen			
	Er zijn (voor alle drie de eilanden) begin 2016 13 uitzendingen voor langdurige zorg (ouderen en/of mensen met een handicap) naar Europees Nederland en landen meer in de regio waar contract mee is gesloten. Het gaat dan om complexe problematiek.		
Extramuraal			
wijkverpleging	Er is wijkverpleging/ medische thuiszorg met in totaal 210 cliënten. Dit is inmiddels eilandsbreed uitgerold. Er is een ontwikkeling naar 24 uurs zorg en naar een systeem met alarmering.	Vanuit het ziekenhuis wordt medische thuiszorg verleend aan circa 30 huishoudens.	Vanuit het ziekenhuis wordt intensieve medische en huishoudelijke thuiszorg verleend aan circa 80 huishoudens. Deze ondersteuning maakt het mogelijk dat veel mensen thuis kunnen blijven wonen.
	60 cliënten krijgen gezinszorg; deze zorg richt zich met name op het leefbaar houden van de woning (hygiëne). Er is een grote overlap tussen mensen die thuiszorg en gezinszorg krijgen. Er zijn echter ook cliënten die alleen gezinszorg krijgen. Het gaat dan bijvoorbeeld om dementerende ouderen.	In 2016 start een pilot van twee jaar - betaald vanuit de integrale middelen - waarmee naar verwachting 100 huishoudens huishoudelijke thuiszorg geboden gaat worden. Binnen die pilot wordt ook gewerkt met maaltijdvoorzieningen.	
Dagopvang (inclusief zorg, maaltijdvoorziening, en dergelijke)	- Er is dagopvang in ontwikkeling. In Rincon is de grootste dagopvang (Cocari). Cocari heeft plaats voor 70 ouderen. Deze ouderen krijgen – indien nodig – ook zorg vanuit de thuiszorg bij Cocari. - Villa Antonia in Antriol is op vergelijkbare wijze met Cocari opgezet en heeft voor 25 à 30 ouderen plaats. - Stichting SIAK in Noord Saliña ontwikkelt dagopvang vergelijkbaar met Cocari en Villa Antonia.	Dagopvang wordt aangeboden door Chapel Piece. Naast ouderen nemen hier ook enkele personen met een verstandelijke handicap aan deel.	Een pilot extramurale dagbesteding gaat van start in the Home. Schatting is dat 32 mensen hier behoefte aan hebben (niet bekend is of dat alleen ouderen zijn).
Psychiatrische zorg	Er is ambulante psychiatrische zorg.	Er is ambulante psychiatrische zorg.	Er is ambulante psychiatrische zorg.

psychiatrische- en verslavingszorg die buiten de BES gerealiseerd dient te worden te coördineren en te organiseren. SVP-CN heeft daartoe onderaannemingsovereenkomsten. Krusada op Bonaire, Klinika Caprilis op Curaçao, Stichting Brasami Curaçao, Mental Health Foundation Sint Maarten en Turning Point Sint Maarten

Ondersteuning zelfstandig wonen Er is *thuiszorg* dat is verpleging en persoonlijke verzorging. Dit valt onder het Besluit zorgverzekering BES. Daarnaast kennen Bonaire en met name Saba *gezinszorg*. Dit is zorg gericht op het huis(houden) in die situaties waar mensen het anders niet zouden redden. Op Bonaire staan daarbij medische redenen, zoals dementie, voorop. Op Saba is deze zorg breder beschikbaar. Op Sint Eustatius wil men deze bredere vorm van zorg ook gaan opzetten (zie verder onder beleid en praktijk).
De Regeling aanspraken zorgverzekering BES regelt ook de vergoeding van bepaalde *hulpmiddelen*, zoals computers met bijbehorende apparatuur voor personen met een lichamelijk handicap, indien deze personen voor informatie en communicatie of bediening van huishoudelijke hulpmiddelen geheel of nagenoeg geheel op deze middelen zijn aangewezen.
Er is geen wet die een *maaltijdvoorziening* of *woningaanpassingen* regelt.

In tabel 3 zijn de instellingen voor intramurale zorg en de ondersteuning van extramurale zorg opgenomen voor alle drie de eilanden.

Concluderend De wetgeving geeft keuzevrijheid in de zin dat niemand wordt gedwongen ergens te wonen (uitgezonderd opname vanwege in gevaar brengen van het eigen leven of de veiligheid bij psychiatrische patiënten). Er is geen wetgeving die mensen met een handicap beschermt tegen discriminatie: het uitsluiten van selectiviteit door een verhuurder, bemiddelaar en dergelijke is niet in de wet geregeld. Het recht op wonen wordt daarom gerespecteerd, maar niet beschermd.

6.3.2 Beleid en praktijk wonen

Wonen op Bonaire

(Sociale) woningbouw Er is een tekort aan sociale woningbouw. De woningbouwcorporatie (FCB) bouwt nieuwe woningen, ondersteund door BZK, om het tekort op te vangen. De woningen van FCB kennen een behoorlijk onderhoudsniveau. Onderhoudsproblemen zijn er met name bij particuliere woningen. Veelal bij mensen van 60 jaar en ouder. Het gaat dan bijvoorbeeld om woningen die niet water- en winddicht zijn. Naar schatting zijn er circa 350 slechte woningen. Het is onbekend in welke mate dit mensen met een handicap betreft. Er zijn projecten door MIVA 60+ voor woningverbetering, voor het socialiseren van mensen en voor alle andere problemen waarvoor geen reguliere voorziening is. Doel is dat een groep ouderen en mensen met een (lichte) lichamelijk handicap thuis kan blijven wonen door ondersteuning bij huishoudelijke taken, begeleiding naar zorg instellingen, bank, sociale activiteiten, transport, maaltijdvoorziening en woningaanpassingen (drempels weghalen, toilet, badkamerbeugels en dergelijke). Het gaat om projectgeld: dat wil zeggen er zijn geen structurele middelen en het betreft een beperkt aantal wijken.

Aangepaste woningen en begeleid wonen Een tekort aan geschikte woningen voor mensen met een handicap wordt als een kernprobleem gezien. Wat betreft geschiktheid zijn veel woningen niet aangepast en/of te klein voor bijvoorbeeld een rolstoel. Dit kan betekenen dat iemand met een handicap zich niet zelfstandig kan verplaatsen of zich kruipend moet verplaatsen. Dit is in strijd met het Verdrag, want de uitgangspunten zijn zelfstandig wonen (artikel 19) en eerbiediging van de inherente waardigheid (artikel 1). Daarnaast geeft een general comment van de Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) aan dat er sprake moet zijn van "redelijke huisvesting". Dit betekent dat er aanpassingen nodig zijn om dezelfde rechten (zelfstandig verplaatsen) te kunnen uitoefenen als mensen zonder beperking.[65] Ook heeft een deel van de woningen geen elektriciteit en ontbreken er andere fundamentele voorzieningen of mogelijkheden daartoe. Dit kan een probleem zijn bij sommige beperkingen, bijvoorbeeld een handicap ontstaan op een latere leeftijd.
Daarnaast is er behoefte aan woningen voor bepaalde situaties. Het gaat dan om woningen voor:

- begeleid wonen voor mensen met een licht verstandelijke handicap en/of psychiatrische patiënten.[66]
- tijdelijke opvang:
    - tussen ziekenhuis en naar huis gaan als het huis niet geschikt is en/of er te weinig mantelzorg is.
    - respijtzorg: indien iemand mantelzorg krijgt (van bijvoorbeeld de partner of een ouder) en de mantelzorger wordt ziek, dat wil zeggen ligt in het ziekenhuis of is op medische uitzending,.

Zorginstellingen In algemene zin zijn de voorzieningen voor mensen die wonen in de verpleeghuizen of instelling voor mensen met een verstandelijk handicap goed. Dit geldt ook voor de voorzieningen voor mensen die deelnemen aan de dagopvang (zie tabel 3).
Een van de vaakst genoemde zorgen betreft de mensen die geen of nog net geen medische indicatie hebben en daardoor vrijwel geen zorg krijgen. Een ander aandachtspunt is de wachtlijst voor het verpleeghuis en voor de zorg voor mensen met een handicap (intramuraal). Voor het verpleeghuis Kas di Kuido was een wachtlijst van 25 mensen in 2015. Een reden hiervoor was dat er ook mensen in het verpleeghuis wonen die – vanuit medische zorg bezien – ook thuis zouden kunnen wonen. Indien er geen mantelzorgers zijn en/of een geschikte woning dan verblijven deze mensen bijvoorbeeld in het verpleeghuis. Iets vergelijkbaars geldt voor FKPD. Ook hier is enerzijds een wachtlijst en wonen er anderzijds mensen die bij beschikbaarheid van een alternatief - in dit geval begeleid wonen - ook elders zouden kunnen wonen. Er zijn plannen bij FKPD om twee wooneenheden, voor elk 8 bewoners, bij te bouwen. Daardoor ontstaat op het terrein van de huidige woonvoorziening plaats voor een woning voor kinderen en een woning voor oudere cliënten die speciale zorg nodig hebben.

Andere aandachtspunten zijn dat somatische en psychogeriatrische ouderen door elkaar heen wonen (bij Kas di Kuido). Er is geen privacy in het verpleeghuis: patiënten liggen met 2, 3 of 4 op een kamer. Ook is er weinig ruimte bij het verpleeghuis. Er is geen ruimte voor bijvoorbeeld loopcirkels of belevingsplekken voor dementerende bejaarden; er is feitelijk geen buitenruimte (het grootste verpleeghuis hoort bij het ziekenhuis en ligt in het centrum van Kralendijk).

[65] General comment no. 4 CESCR, over The Right to Adequate Housing, zegt onder 7 bijvoorbeeld: *"In the Committee's view, the right to housing should not be interpreted in a narrow or restrictive sense which equates it with, for example, the shelter provided by merely having a roof over one's head … Rather it should be seen as the right to live somewhere in security, peace and dignity".*
[66] Voor de combinatie psychiatrische beperking en verslaving is er een woonvoorziening waarin cliënten drie jaar kunnen wonen. Daarna is er geen vervolgvoorziening. Een deel heeft dat wel nodig.

Wat betreft de dagopvang is deze nog relatief sterk in ontwikkeling. Naar voorbeeld van de wijze waarop Cocari in Rincon en Villa Antonia in Antriol zijn opgezet wordt nu een dagopvang ontwikkeld in Nord Saliña. Er is dus nog niet in alle wijken dagopvang. Ook is nog niet duidelijk of het aanbod van de dagopvang voldoende is. Zo wordt er van de dagopvang alleen gebruik gemaakt door Caribische ouderen. Of ouderen uit Midden- en Zuid- Amerika, Europees Nederland of andere herkomstgebieden ook behoefte hebben aan dagactiviteiten en bijbehorende zorg is tot nu toe niet bekend.

Ook bij de psychiatrisch zorg is het de vraag in welke mate de mensen met problemen in beeld zijn. Via MIVA 60+ komen meer mensen in beeld, maar het beeld is nog niet volledig. Hetzelfde geldt voor SVP-CN. SVP-CN heeft nu nog geen locatie in Rincon. Hierdoor is Rincon relatief slecht in beeld. Ook zijn niet alle problemen in beeld. Tot nu toe is er bijvoorbeeld weinig aandacht geweest voor depressiviteit en ADHD.

Tot slot, staan we in tekstkader 6 kort stil bij de man-vrouw verhouding bij de cliënten van enkele instellingen.

Tekstkader 6 man- vrouw verhouding bij enkele instellingen

Het Verdrag kent ook een artikel dat vraagt om extra aandacht voor vrouwen met een handicap (artikel 6). Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven gaan we hier kort in op het verschil tussen mannen en vrouwen met een handicap.
Op Bonaire zijn bij de psychiatrische zorg relatief veel mannen cliënt en bij de instelling voor mensen met een verstandelijke en/of meervoudige handicap (FKPD) relatief veel vrouwen. Dit wordt door de geïnterviewden verklaard doordat vrouwen met een beperking veelal meer worden beschermd (FKPD heeft onder andere een intramurale voorziening) en mannen eerder op straat rondhangen en meegetrokken worden bij criminele activiteiten en drugsgebruik. Hierdoor neemt de kans op (psychiatrische) problemen toe. Het aantal mannen (met en zonder beperking) in de gevangenis is een veelvoud van het aantal vrouwen (in januari 2016 waren er bijvoorbeeld geen vrouwen in de gevangenis).
Een ander verschil is dat vooral jongens naar de school gaan, waar alleen kinderen met een indicatie naartoe kunnen, op Bonaire (zie verder onder onderwijs). Dit wijst erop dat jongens met bijvoorbeeld een licht verstandelijke handicap eerder gedragsproblemen vertonen dan meisjes. Er is geen aanleiding om te veronderstellen dat handicaps vaker voorkomen bij jongens dan bij meisjes. Er zijn overigens wel meer jongens dan meisjes op Bonaire.
Tot slot, kent de ouderenzorg veel meer vrouwen dan mannen. Dit is verklaarbaar omdat er in die leeftijdscategorieën (vanaf 75 jaar) meer vrouwen dan mannen zijn.

Ondersteuning bij thuis wonen Het streven is mensen zoveel mogelijk thuis te laten wonen. Het probleem bij wonen is dat het al snel alles is of niets. Er zijn weinig tussenvarianten. Mensen die zijn opgenomen krijgen volledige ondersteuning. Mensen met een medische indicatie krijgen thuiszorg en indien nodig gezinszorg. Het gebrek aan woningaanpassingen kan wel een probleem zijn. De groep zonder indicatie en met weinig sociaal vangnet heeft het met name moeilijk. Via MIVA 60+ komen ze (deels) in beeld. MIVA 60+ is een project (geen structurele bekostiging) en is nog niet in alle wijken gestart. MIVA 60+ reageert op signalen uit de wijk en ze lopen zelf door de wijken. Problemen die ze onder andere tegenkomen zijn:

- sociaal isolement: mensen (met een licht verstandelijke beperking) die nog nooit in het centrum zijn geweest/binnen zijn gehouden.
- mensen die (financieel) worden misbruikt door de omgeving.
- veel niet - medische problemen, maar wel hulpbehoevend. Schulden zijn een groot probleem.
- niet voldoende beschikbaarheid van woningen, waaronder ook het grotendeels ontbreken van begeleid wonen .

Wat betreft woningaanpassingen is het probleem dat hiervoor moet worden betaald door de mensen met een handicap of hun familie. Daar waar armoede is, is dat niet mogelijk. Een ander probleem is dat aanpassingen die worden gedaan niet vakkundig worden gedaan (verkeerde hellingen bij hellingbanen) of dat hulpmiddelen niet of niet goed worden aangemeten (rolstoelen, hoog - laag bedden). Er is daarom behoefte aan kennis. Opties die worden genoemd zijn om voor hulpmiddelen die vaak worden verstrekt (rolstoelen, bedden) een vorm van een indicatiestelling in te stellen. Daarbij zou er ook zicht moeten zijn op het weer terugbrengen en ophalen van hulpmiddelen. Dit betekent dat de registratie van hulpmiddelenverstrekking ook zou moeten verbeteren. Zoals in paragraaf 6.2 onder gezondheid is aangegeven zijn er enkele ontwikkelingen bij de hulpmiddelenverstrekking, maar is ten tijde van dit onderzoek nog niet duidelijk of het probleem daarmee is opgelost.

Wonen op Sint Eustatius

(Sociale) woningbouw Sint Eustatius heeft een woningbouwcorporatie (SHF), maar het openbaar lichaam heeft de woningen in bezit. Er zijn circa 80 sociale woningbouwwoningen in de wijken Golden Rock en Lodi; alle met achterstallig onderhoud. Er zijn toezeggingen van het Rijk voor hulp met het achterstallig onderhoud en nieuwbouw. In 2014 is de overeenkomst echter op bestuurlijke niveau gestopt.

Aangepaste woningen en begeleid wonen Net als op Bonaire wordt het tekort aan aangepaste woonvoorzieningen als een kernprobleem van de zorg voor mensen met een handicap gezien. Meer concreet gaat het om het volgende.

Het ontbreekt aan een voorziening voor *begeleid wonen* voor mensen met een licht verstandelijke handicap en/of psychiatrische patiënten. Deze mensen wonen bij familie. Sommigen nemen deel aan dagactiviteiten die door Chapel Piece georganiseerd worden. Een relatief groot aantal psychiatrische patiënten is ook drugsverslaafd. Zij zijn in beeld bij SVP-CN, maar hebben geen zinvolle dagbesteding.

Er zijn geen *aangepaste woningen,* zodat mensen met een fysieke beperkingen veelal niet thuis kunnen wonen. Om die reden woont een vrouw van middelbare leeftijd met uitsluitend een fysieke handicap al meerdere jaren in het verpleeghuis. Ook moeten patiënten onnodig lang in het ziekenhuis verblijven omdat revalidatie thuis onmogelijk is, omdat er daar geen fysieke aanpassingen gedaan kunnen worden.
Op Sint Eustatius is een pilot gepland waarbinnen onder andere acht woningen worden opgeknapt. Deze woningen zijn bedoeld voor ouderen en mensen met een lichamelijke handicap die met ondersteuning zelfstandig kunnen wonen.

Vanwege het beperkte zorgkader komt veel aan op familie en vrienden. De behoefte aan *respijtzorg* is daarom groot. Het ontbreekt echter aan voorzieningen waarmee respijtzorg geleverd kan worden. Gezien de grote afhankelijkheid van mensen met een handicap van hun familie kan ziekte of het overlijden van de mantelzorgverlener direct tot een totale ontwrichting van het leven van de persoon met een handicap leiden.

Zorginstellingen Het ontbreekt op het eiland aan een *instelling* waar personen met een verstandelijke handicap kunnen verblijven. Zij wonen nu thuis bij familie of worden zeer intensief door de medische thuiszorg vanuit het ziekenhuis thuis verzorgd. Het verpleeghuis heeft geen expertise om deze doelgroep te verzorgen. Wel worden mensen met een fysieke handicap opgenomen in het verpleeghuis.
In algemene zin zijn de voorzieningen voor mensen die wonen in het verpleeghuis of deelnemen aan de dagopvang goed. Een aandachtspunt is wel dat er in het verpleeghuis weinig privacy is, omdat in de regel meerdere personen op een kamer liggen, de kamerdeuren de hele dag open staan en de kamers vaak direct aan de recreatieruimte grenzen.

Ondersteuning bij thuis wonen Vanuit het ziekenhuis wordt medische thuiszorg verleend aan circa 30 huishoudens. In 2016 start een pilot thuiszorg van twee jaar - bekostigd vanuit de integrale middelen - waarmee naar verwachting 100 huishoudens thuiszorg geboden gaat worden. Binnen die pilot wordt ook gewerkt met maaltijdvoorzieningen. Daarnaast wordt binnen de pilot een budget gereserveerd voor special assistance. Inwoners van Sint Eustatius kunnen hier een beroep op doen wanneer sprake is van ernstig achterstallig onderhoud aan de woning. In principe kunnen ook aanpassingen worden bekostigd die ten goede komen aan de zelfredzaamheid van personen met een handicap. Ook de eerder genoemde geplande aanpassingen van acht woningen valt onder deze pilot.

Wonen op Saba

(Sociale) woningbouw Er is een woningbouwcorporatie (OYOHF). De afgelopen jaren zijn 20 nieuwe woningen gebouwd met middelen van de Europese Unie, BZK en Woonlinie (een Nederlandse woningbouwcorporatie). Er worden nog 20 woningen gepland volgens eenzelfde concept. Het aanbod is dan vermoedelijk voldoende voor dit type woningen.
Het achterstallig onderhoud van OYOHF wordt weggewerkt met middelen van BZK, integrale middelen en middelen van het openbaar lichaam. Daarnaast zijn er nog huizen in een slechte staat die worden verhuurd door particuliere verhuurders.

Aangepaste woningen en begeleid wonen Ook Saba kent geen voorziening voor *begeleid wonen* van mensen met een licht verstandelijke handicap en/of psychiatrische patiënten. Deze mensen wonen bij familie en mogen deelnemen aan dagactiviteiten die door het verpleeghuis georganiseerd gaan worden. Een relatief groot aantal psychiatrische patiënten is ook drugsverslaafd en heeft geen zinvolle dagbesteding.
Er zijn *geen aangepaste woningen* zodat mensen met een fysieke handicap niet thuis kunnen wonen. Om die reden woont een man van middelbare leeftijd met uitsluitend een fysieke handicap al meerdere jaren in het verpleeghuis.
Ook moeten patiënten onnodig lang in het ziekenhuis verblijven omdat revalidatie thuis onmogelijk is omdat er geen fysieke aanpassingen gedaan kunnen worden aan het huis.

Vanwege het beperkte zorgkader komt veel aan op familie en vrienden. De behoefte aan *respijtzorg* is daarom groot. Het ontbreekt echter aan voorzieningen waarmee respijtzorg geleverd kan worden. Bovendien kan ziekte of het overlijden van de mantelzorgverlener direct tot een totale ontwrichting van het leven van de persoon met een handicap leiden.

Zorginstellingen Er is geen intramurale voorziening voor personen met een verstandelijke handicap. Mensen met een verstandelijke handicap wonen thuis bij familie of worden zeer intensief door de medische thuiszorg vanuit het ziekenhuis thuis verzorgd. Ook heeft het verpleeghuis enkele personen met een verstandelijke handicap onder zijn hoede maar biedt geen specialistische zorg aan hen.
Er is geen dagopvang. De Home gaat binnenkort wekelijks een activiteit organiseren. Een probleem bij het verpleeghuis is dat er weinig privacy is, omdat in de regel meerdere personen op een kamer liggen, de kamerdeuren de hele dag open staan en de kamers vaak direct aan de recreatieruimte grenzen.

Ondersteuning bij thuis wonen Vanuit het ziekenhuis wordt intensieve medische en huishoudelijke thuiszorg verleend aan circa 80 huishoudens. Deze ondersteuning maakt het mogelijk dat veel mensen thuis kunnen blijven wonen.
Woningaanpassingen, zodat mensen met een fysieke handicap thuis kunnen blijven wonen, zijn lastig te realiseren. Hellingbanen worden niet vergoed en als ze al aangelegd worden ontbreekt de nodige kennis. Noodgedwongen zijn daarom in ieder geval twee Sabanen aan huis gebonden (het gaat om personen die na een beroerte deels verlamd zijn geraakt).
Bovendien kunnen op Saba woningen vaak niet aangepast worden. Revalidatie kan daarom vaak alleen in het ziekenhuis gebeuren waardoor patiënten veel langer dan in Europees Nederland in de zorginstelling moeten verblijven.
Saba heeft een social assistance project waarbinnen – vanuit de integrale middelen – jaarlijks $ 75.000 te besteden valt. Bewoners van Saba kunnen voor maximaal $ 5.000 per adres een bijdrage vragen voor achterstallig onderhoud of woningaanpassingen ten behoeve van handicaps. De totale som van de aanvragen overschrijdt het maximale bedrag ruimschoots.

Concluderend Wat betreft *wonen* wordt niet aan de kernverplichting[67] voldaan. Een deel van de woningen voldoet niet aan een minimumnorm, dat wil zeggen ze zijn niet water- en winddicht, vloeren ontbreken en /of er is gebrek aan schoon water. Dit betreft het wonen in het algemeen, maar dit kan mensen met een handicap harder treffen als er bijvoorbeeld sprake is van verzorging van wonden waardoor hygiëne essentieel is. Daarnaast voldoet een deel van de woningen niet aan de minimum standaard voor mensen met een handicap. Het gaat dan met name om huizen waar mensen in een rolstoel wonen. Indien de huizen te klein zijn voor een rolstoel dan kan dit betekenen dat iemand met een handicap zich niet (of alleen kruipend) kan verplaatsen. In een dergelijke situatie wordt niet voldaan aan de minimumnorm.
Knelpunten zijn de beschikbaarheid van geschikte woningen voor bijvoorbeeld mensen in een rolstoel, de slechte staat van veel huizen die in bepaalde situaties de gezondheidssituatie kunnen verslechteren, de beperkte mogelijkheden voor woningaanpassingen en het tekort aan woningen voor begeleid wonen, revalidatie en respijtzorg.

6.4 Onderwijs

De kern van artikel 24 recht op onderwijs is:

a. *er is recht op onderwijs: basis en voortgezet onderwijs*
b. *met redelijke aanpassingen*
c. *ontwikkelingen worden ondersteund (cognitief en sociaal)*
d. *er zijn communicatiemogelijkheden voor blinden, doven en doof-blinden*

[67] Voor een interpretatie van het recht op wonen zie general comment no. 4 CESCR, over The Right to Adequate Housing.

e. leraren moeten in staat zijn tot het geven van onderwijs aan kinderen met een beperking of chronische ziekte
f. recht op algemeen universitair, hoger beroepsonderwijs, beroepsonderwijs, volwasseneducatie en leven lang leren

Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

6.4.1 Wettelijk kader onderwijs

Onderwijs is een van de *speerpunten* bij de staatkundige hervormingen. De wetgeving voor onderwijs is per 10-10-10 gewijzigd, omdat de oude wetgeving niet voldoende mogelijkheden bood voor verbetering van de kwaliteit van het onderwijs. De nieuwe wetten zijn gebaseerd op de Europees Nederlandse wetten, met enkele andere keuzen vanwege bijvoorbeeld taal, geografische ligging, schaal en lokale context.
De relevante wetten zijn: de Wet op het primair onderwijs BES (WPO BES), Wet op het voortgezet onderwijs BES (WVO BES), Wet educatie en beroepsonderwijs BES (WEB BES), de Wet sociale kanstrajecten jongeren (SKJ BES) en de Leerplichtwet BES. Naast vijf nieuwe wetten zijn er inrichtingsbesluiten, bekostigingsbesluiten, uitvoeringsbesluiten en besluiten voor de informatievoorziening van kracht geworden.

Er is *leerplicht* voor kinderen van 4 – 16 jaar. Daarna geldt de kwalificatieplicht (diploma of opleiding tot 18 jaar). Uitzonderingen zijn alleen mogelijk op lichamelijke of psychische gronden (met verklaring arts) en vanwege veiligheid. In deze gevallen worden trajecten buiten school gezocht.

De wetgeving voorziet niet in *speciaal en voortgezet special onderwijs*. De onderwijszorg, ook de tweedelijnszorg, wordt voornamelijk door de scholen zelf uitgevoerd. Dat wil zeggen scholen hebben zelf een interne begeleider en een remedial teacher. Als een kind zorg vraagt toetst de school het kind en wordt onderzocht of het probleem cognitief, gedragsmatig of sociaal emotioneel is. Een team volgt het kind en probeert problemen op te lossen. Als het niet goed gaat en de school krijgt het zelf niet opgelost dan komt de zorgvraag bij het Expertisecentrum Onderwijs Zorg (EOZ).
Alle drie de eilanden hebben een EOZ. Het EOZ is er voor de indicatiestelling en de ondersteuning bij de zorg voor leerlingen met ernstige leer- en ontwikkelingsstoornissen. Het EOZ is een samenwerkingsverband vanuit de diverse scholen. Het EOZ maakt een eilandelijk zorgplan.

In de wet (WPO BES en WVO BES) is bepaald dat er *leerlingenvervoer* moet zijn voor *"leerlingen die wegens hun lichamelijke, verstandelijke of zintuiglijke handicap op ander vervoer dan openbaar vervoer zijn aangewezen, dan wel vanwege een zodanige handicap niet zelfstandig van openbaar vervoer gebruik kunnen maken, een adequate voorziening wordt getroffen."* (WPO BES, artikel 5, zevende lid).

Er zijn geen specifieke bepalingen voor leerlingen met een *visuele of auditieve handicap*. In principe worden ook deze leerlingen ondersteund via het EOZ en biedt de school onderwijs aan. Daarnaast is er FKBO (stichting ter ondersteuning van mensen met een visuele of auditieve handicap) op Bonaire. FKBO heeft sinds 2014 ook een taak ten aanzien van Saba en Sint Eustatius. FKBO levert specifieke ondersteuning voor mensen met een visuele of auditieve handicap. Het EOZ levert onderwijskundige ondersteuning.

Wat betreft het *beroepsonderwijs* kennen de eilanden een stelsel vergelijkbaar met Europees Nederland. Er is MBO. 1, 2, 3 en 4. Niveau 1 geeft geen startkwalificatie. Het niveau dat minimaal nodig is voor een startkwalificatie is niveau 2.

Er is geen door de Nederlandse overheid bekostigd hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs. Kinderen die gaan studeren kunnen naar bijvoorbeeld Europees Nederland en kunnen dit doen als ze aan de eisen van vooropleiding voldoen.

Ontwikkeling buiten school Tot slot en niet onbelangrijk merken we op dat de ontwikkeling van kinderen zich niet beperkt tot de school. Daar zijn twee redenen voor. In de eerste plaats geeft artikel 7 van het Verdrag aan dat de Staten alle nodige maatregelen nemen om te waarborgen dat kinderen met een handicap op voet van gelijkheid met andere kinderen ten volle alle mensenrechten en fundamentele vrijheden genieten. In de tweede plaats is het recht op onderwijs (artikel 24) niet alleen gericht op onderwijs, maar ook op ontwikkeling. Voor kinderen is ook de ontwikkeling in de leeftijd van 0 – 4 jaar essentieel. Met andere woorden ook voordat er sprake is van leerplicht is er behoefte aan ontwikkeling, bijvoorbeeld via de *kinderopvang*. In het geval van kinderen met een handicap is extra aandacht voor de ontwikkeling relevant, bijvoorbeeld omdat kinderen dan kunnen leren om te gaan met hun handicap. Iets vergelijkbaars geldt voor de naschoolse opvang. Er is geen wetgeving voor kinderopvang of buitenschoolse opvang. Wel heeft Bonaire een verordening voor kinderopvang. Hierin staan echter geen bepalingen over kinderen met een handicap. Zie verder tekstkader 7.

Concluderend Alle kinderen (4-16 jaar) hebben leerplicht en krijgen onderwijs. Er zijn bepalingen in de diverse wetten die beschermen tegen het niet voldoen aan de leerplicht (leerplichtambtenaar, ontheffingen, vervangende trajecten). Er is voor onderwijs voldaan aan het respecteren en beschermen van het recht op onderwijs.

6.4.2 Beleid en praktijk onderwijs

In tabel 4 geven we een beeld van het (minimum) aantal kinderen met een handicap op de drie eilanden.

Tabel 4 indicatie van het aantal kinderen met een handicap (minimumschatting)

Handicap	Bonaire	Sint Eustatius	Saba
Visueel	11	0	0
Auditief	9	0	0
Motorisch	3	0	3
Medisch	2	0	0
Zeer moeilijk lerend en/of ernstig meervoudig beperkt	21 (13 VO, 8 jonger dan VO)	1	1
Licht verstandelijk	271 (leeftijd van 4 – 24 jaar)	Niet bekend	Niet bekend
Psychiatrisch	16 (ernstig; geen schatting van lichtere beperkingen)	Niet bekend	10 (GGZ zorg nodig)

Onderwijs op Bonaire

Voor kinderopvang en naschoolse opvang verwijzen we naar tekstkader 7.

Kinderen met een fysieke handicap Er zijn in het schooljaar 2015-2016 minimaal zeven kinderen bekend met een zware fysieke handicap. Er is één meisje met een zware visuele beperking, één meisje met een zware auditieve beperking (implantaat), drie kinderen met een mobiliteitsbeperking en twee kinderen met medische problemen waaronder epilepsie.

Daarnaast zijn er nog diverse kinderen met een lichtere fysieke handicap. Zo zijn er een kleine 20 kinderen met een visuele of auditieve beperking.

Er is aandacht voor kinderen met een fysieke handicap, maar onder andere omdat het vrij nieuw is dat deze kinderen naar school gaan en omdat het individuele gevallen zijn is de ondersteuning nog moeizaam. De kinderen met een *visuele of auditieve handicap* worden ondersteund door FKBO, maar nog niet door het EOZ. De onderwijskundige ondersteuning ontbreekt dus nog. Het onderwijs aan de kinderen met een visuele of auditieve handicap wordt als moeizaam ervaren door de betrokkenen. Leraren zijn niet ingesteld op leerlingen met een handicap en andere leerlingen kennen het niet, waardoor pesten of angst voor pesten een probleem wordt.
De praktijk was overigens dat kinderen die volledig doof waren naar het primair onderwijs (PO) op Curaçao of Suriname gingen. Na het PO waren er geen onderwijsmogelijkheden.

Het Kolegio Kristu Bon Wardador school (PO) heeft recentelijk een traplift gekregen. Een meisje in een *rolstoel* ging er naar school. Voordat de lift er was moest ze door haar familie omhoog en omlaag worden gedragen; bij aanvang en einde van school en indien nodig tussendoor. Dit probleem is recent opgelost. Uitgangspunt is dat het voldoende is dat één reguliere school (PO) toegankelijk is, naast het Kolegio Strea Briante (zie hieronder), toegankelijk is. Opgemerkt dient te worden dat de brede school (in gebruik sinds 2016) niet is gebouwd conform de Europees Nederlandse bouwnormen, terwijl dat wel het rijksbeleid is om deze bouwnormen te gebruiken bij nieuwbouw. Concreet wil dit zeggen dat de brede school (Kolegio Papa Cornès) een eerste verdieping heeft die niet toegankelijk is voor mensen met een mobiliteitshandicap. SGB (Scholengemeenschap Bonaire: VO en MBO) is, zover bekend, toegankelijk.

Het vervoer van de kinderen met een *medische handicap* (zoals epilepsie) was problematisch. De kinderen met epilepsie konden niet worden vervoerd met het reguliere leerlingenvervoer. De ouders werden gevraagd de kinderen te vervoeren. Als dat niet lukte bleven de kinderen thuis. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het een plicht is van het openbaar lichaam deze kinderen te vervoeren. Het openbaar lichaam is in de praktijk gericht op vervoer van alle kinderen die anders niet naar school kunnen. Het vervoer voor kinderen met een handicap valt echter expliciet onder de taken van het openbaar lichaam.

Over de verstrekking van *(leer)hulpmiddelen* is in de praktijk onduidelijkheid. Op school krijgen kinderen in principe hulpmiddelen van school. Het gaat dan bijvoorbeeld om hulpmiddelen voor beperkingen zoals dyslexie. Buiten de school worden de kinderen ondersteund met hulpmiddelen van het zorgverzekeringskantoor. Dit is niet altijd bekend.

Tekstkader 7 kinderopvang en naschoolse opvang

Op alle drie de eilanden is er kinderopvang (betaald door ouders) en deels naschoolse opvang. Omdat veelal beide ouders werken en/of er sprake is van een eenouder gezin is kinderopvang van belang evenals naschoolse opvang.
Er is geen kinderopvang specifiek voor kinderen met een handicap. Ouders van kinderen met een handicap zorgen voor opvang binnen de familie of brengen het kind naar een reguliere kinderopvang als die opvang dat accepteert. Op Bonaire kan het FKPD een rol spelen bij de opvang. Bij FKPD is er voor tien kinderen plaats voor naschoolse opvang.
Ouders zijn veelal reeds opgelucht als er opvang is. De ontwikkeling van de kinderen krijgt echter geen speciale aandacht. Soms is er zelfs geen goede indicatie van de vermogens van een kind, bijvoorbeeld van de mate van een visuele of auditieve handicap of de mate van een verstandelijke handicap. Ook zijn er wat voorzieningen betreft vrijwel geen ontwikkelingsmogelijkheden, bijvoorbeeld kinderen met een spasme leren niet hiermee om te gaan.

Kinderen met een verstandelijke handicap en/of een ernstige meervoudige handicap in het primair onderwijs Er zijn twee kinderen die vrijstelling hebben van school en naar FKPD gaan. Er is een kind dat twee dagen per week is vrijgesteld van onderwijs en die dagen bij FKPD is. zijn Er zijn minimaal vijf kinderen van 4 à 5 jaar met een ernstig meervoudige handicap die naar verwachting volgend jaar naar school gaan..
De leerplicht wordt sinds 10 – 10 - 10 strenger gehandhaafd. Algemeen is het beeld dat voor die tijd kinderen met een handicap regelmatig niet naar school gingen; deze kinderen werden thuisgehouden, bijvoorbeeld vanwege schaamte. Met het handhaven van de leerplicht wordt dit probleem grotendeels, maar vermoedelijk niet volledig, ondervangen. Ondanks dat de leerplicht strenger wordt gehandhaafd is het algemeen beeld dat het nog steeds mogelijk is kinderen thuis te houden.

Kinderen die zijn vrijgesteld van leerplicht verblijven overdag bij *FKPD*. FKPD zorgt voor opvang en activiteiten, maar heeft weinig orthopedagogische of een andere deskundigen voor het ontwikkelen van de kinderen met een handicap. Incidenteel gaat een kind deels naar FKPD en deels naar school (Kolegio Strea Briante). Ook bij het vrijstellen van leerplicht is het de bedoeling dat kinderen zich ontwikkelen. Meer orthopedagogische ondersteuning van FKPD is daarom wenselijk. Evenals ondersteuning van het EOZ daarbij.

Kolegio Strea Briante (tot augustus 2015 de Watapanaschool genoemd) richt zich op kinderen die extra aandacht nodig hebben, maar valt onder het regulier onderwijs. Voor de school is een indicatie van het EOZ nodig. De school heeft januari 2016 56 leerlingen. Kolegio Strea Briante ontvangt in verband met de specifieke omstandigheden sinds augustus 2013 extra middelen om personeel in te zetten met specifieke deskundigheid voor de ondersteuning van zorgleerlingen. De facto is er daarom sprake van *speciaal onderwijs*.
De school zat tot januari 2016 in Rincon. Tot 10 - 10 - 10 was het onderwijs aan kinderen op deze school beperkt; het accent lag op kinderen bezighouden en niet op leren. De school kent een verbetertraject sinds 10 – 10 - 10. Een van de onderdelen daarvan is een nieuw gebouw in Kralendijk, in de buurt van een andere school (de reguliere school Kolegio Rayo di Solo) en de kinderopvang. Op deze manier zijn er meer mogelijkheden dat de kinderen in contact komen met kinderen op het reguliere onderwijs. Omdat de school tot 2016 in Rincon lag waren de kinderen erg geïsoleerd. Ook activiteiten, zoals sport, deden ze alleen onderling en niet met andere kinderen.
Voor het nieuwe schooljaar bestaat de mogelijkheid dat er enkele kinderen met een meervoudige handicap gaan deelnemen aan het onderwijs. Deze kinderen zijn dan leerplichtig. De verzorging is nog wel een aandachtspunt (de kinderen zijn niet zindelijk).
Er neemt nu een jongen met een visuele beperking deel aan het onderwijs. Hij heeft echter ook concentratieproblemen waardoor het onderwijs geven ingewikkeld is.

Behalve bij Kolegio Strea Briante zijn er ook kinderen met een *licht verstandelijke handicap, zwakbegaafdheid of psychiatrische stoornis* in het *reguliere onderwijs*. Omdat de handicaps van kinderen niet worden geregistreerd kan niet precies worden bepaald hoe groot de groep is.

Onderzoek van EOZ[68] geeft aan dat er circa 66 leerlingen met een licht verstandelijke handicap in het primair onderwijs naar een reguliere school gaan. Ten minste twee van de reguliere scholen hebben een speciale groep gevormd. Er zijn verschillende redenen waarom leerlingen in een speciale groep onderwijs krijgen. Het aantal kinderen met andere beperkingen dan een licht verstandelijke handicap is niet bekend.
Uit het onderzoek van het EOZ blijkt dat veel kinderen met een beperking, zoals een taalstoornis, gedragsstoornissen en een licht verstandelijke handicap naar een reguliere basisschool gaan. De leerkrachten geven daarbij aan het bieden van gedifferentieerd onderwijs een van de grootste uitdagingen te vinden. De grootste uitdaging daarbij zijn kinderen met grote gedragsproblemen en/of gedragsstoornissen. De leerkrachten geven aan dat het probleem zit in de vertaalslag naar het onderwijs. Ook is er grote behoefte aan meer praktijklessen voor de kinderen.

VO voor kinderen met een verstandelijke handicap Het *praktijkonderwijs* (PrO) op de Scholengemeenschap Bonaire kent een mix aan kinderen. Zo gaan er kinderen naartoe die in Europees Nederland naar het speciaal voortgezet onderwijs zouden gaan. Ook gaan er relatief veel kinderen met gedragsproblemen naar het PrO. Deze mix maakt dat kinderen zich onveilig kunnen voelen. Voor de meest kwetsbare kinderen zijn er sinds augustus 2015 twee lesplaatsen: een bij Jong Bonaire en een bij het EOZ. Er zijn 20 lesplaatsen. De Inspectie van het Onderwijs geeft in het inspectierapport van februari 2016 over het PrO (p. 8) aan dat de leraren met de beperkte faciliteiten een heel prettig, waar mogelijk gestructureerd en veilig schoolklimaat bereiken. Het ontbreekt echter aan ondersteuning, leermethodes en materialen die zijn toegespitst op deze leerlingen.
Het EOZ ondersteunt nog niet bij het PrO, omdat de school daarvoor nog niet voldoende gereed is (rapport Inspectie van het Onderwijs, december 2015, p. 8). Dit onder andere omdat er te weinig leraren zijn met voldoende pedagogische ervaring.
De aansluiting tussen Kolegio Strea Briante en andere basisscholen en het VO wordt als niet goed ervaren (onderzoek EOZ, p. 13). In het VO (veelal het Praktijkonderwijs) wordt weinig rekening gehouden met wat kinderen wel kunnen (bijvoorbeeld goed rekenen). Indien het PrO meer zou kunnen differentiëren tussen verschillende leerlingen zodat het aanbod beter aansluit bij de behoeften van een kind dan zou het onderwijs, en daarmee de voorbereiding op de arbeidsmarkt, kunnen verbeteren. Uit het meest recente rapport van de Inspectie van het Onderwijs (rapport van februari 2016, p.6) blijkt dat nog geen van de kwaliteitsdomeinen bij PrO voldoet aan de basiskwaliteit.

VO voor kinderen in een GGZ-instelling Er is nog geen residentiële GGZ-instelling voor jongeren op Bonaire. Deze wordt wel voorbereid en zal vermoedelijk in 2017 van start gaan. Daarbij wordt uitgegaan van 16 jongeren. Indien deze residentiële instelling er is worden ook twee leslokalen gepland om jongeren gedurende hun verblijf onderwijs te geven.
Zolang deze residentiële instelling er niet is verblijven de jongeren in andere voorzieningen op Bonaire en gaan naar een reguliere school of ze verblijven in een voorziening in Nederland (circa drie jongeren per jaar). Jongeren met verslavingsproblematiek en een forensisch kader verblijven bij Brasami op Curaçao.

MBO en SKJ Het MBO 1 leidt op tot een diploma, maar niet tot een startkwalificatie. Deze vorm van onderwijs wordt door FORMA gegeven. FORMA voert ook de SKJ-trajecten uit. Er is voor gekozen FORMA MBO 1 te laten geven omdat zij een veilig opvoedklimaat met intensieve begeleiding bieden. Dit voorkomt uitval. Daarnaast biedt FORMA nog zes maanden nazorg wanneer studenten uitstromen naar MBO niveau 2 bij SGB (SGB geeft MBO niveau 2 tot en met 4).

[68] Expertisecentrum Onderwijs Zorg Bonaire (2016), Onderwijs aan licht verstandelijk beperkten op Bonaire, p. 8.

HBO en WO Er is geen hoger beroepsonderwijs of wetenschappelijk onderwijs op Bonaire. Zover bekend is er één leerling met een mobiliteitshandicap in Europees Nederland gaan studeren.

Op onderwijs voor volwassen gaan we in paragraaf 6.5 verder in.

Onderwijs op Sint Eustatius

Kinderen met een fysieke handicap Er zijn op dit moment geen kinderen die aangewezen zijn op een rolstoel. Één school is rolstoel toegankelijk gemaakt. De overige scholen zijn niet rolstoeltoegankelijk.

Primair onderwijs In de afgelopen jaren is er op de basisscholen veel vooruitgang geboekt in de zorgverlening aan kinderen met een handicap. Iedere school heeft nu een intern begeleider waarmee het ECE (EOZ op Sint Eustatius) maandelijks om tafel gaat om te horen wat er speelt.
Het ECE heeft twee orthopedagogen in dienst die de docenten op de basisschool trainen in het signaleren en begeleiden van kinderen met ontwikkelingsproblemen. De noodzakelijke bewustwording is nog niet afgerond. Voor iedere docent is een individueel begeleidingsplan opgesteld dat tot doel heeft hen te ontwikkelen bij hun vaardigheden op dat vlak.
Het ECE wil starten met een pilot op een van de scholen. Die pilot bestaat eruit dat ze alle kinderen gaan testen. Vervolgens wordt een apart behandelplan opgesteld voor ieder kind waarbij zorgen zijn. Voor het maken van een passend zorgaanbod moet dan een aparte klas komen waarin kinderen met een specifieke zorgvraag verder geholpen kunnen worden. Een gepensioneerde directrice van een school op Curaçao voor speciaal onderwijs ondersteunt met het opzetten/ inrichten van de pilot.

Buiten de school is de samenhang van het zorgkader nog niet goed geborgd. Zo vragen problemen die op school zichtbaar worden ook een inspanning van het Centrum voor Jeugd en Gezin of SVP-CN. Voor psychiatrische hulpverlening door SVP-CN is een doorverwijzing van een arts nodig. Daarna vindt er geen nadere afstemming meer plaats tussen het ECE en SVP-CN. Het zou voor kinderen met een handicap goed zijn – aldus ECE – wanneer SVP-CN als derdelijns hulpverleningsinstantie gepositioneerd kan worden zodat zij een bijdrage kunnen leveren aan een integrale aanpak.

Volgens ECE is op het PO een adequate zorgstructuur voor kinderen met een handicap. Dat geldt nog niet voor de *middelbare school*. Daar wordt vanuit ECE ingezet op de verbetering van de overdracht van het zorgdossier. Ook bepleit ECE dat zij meer betrokken wordt bij de schoolselectie en de toelatingsprocedures voor de middelbare scholen van kinderen met een handicap (en andere zorgvragende kinderen).
Er is PrO voor kinderen met beperkte cognitieve vaardigheden. De school beschikt niet over voldoende specifieke kennis voor de begeleiding van kinderen met andere beperkingen.
De aansluiting tussen middelbare school en werk is voor kinderen met een handicap niet geborgd (zie verder onder werk).

Voor kinderopvang en naschoolse opvang verwijzen we naar tekstkader 7.

Onderwijs op Saba

Er is een redelijk zicht op het aantal kinderen met *handicap* en de aard van hun beperking. Op Saba zijn in totaal minimaal 14 kinderen op school die een of meerdere handicaps hebben. In de meeste gevallen gaat het om een beperkt intellectuele vermogen, een vorm van autisme of een leerstoornis (zoals dyscalculi of dyslexie). Een jongetje van vier heeft het Down - syndroom en een meisje heeft een motorische aandoening aan de mond. Geen van de schoolgaande kinderen is blind of doof. Wel draagt een aantal een bril en heeft een kind verminderd gehoor (maar die beperking is niet de reden dat EC2 (het EOZ op Saba wordt EC2 genoemd) begeleiding biedt). Het Centrum voor Jeugd en Gezin merkt op dat het beeld op de kinderen met een beperking scherper wordt sinds er een verpleegkundige is aangesteld bij de GGD. Of er meer kinderen met een handicap zijn dan tot nu toe bekend is, was nog niet duidelijk ten tijde van dit onderzoek.

Primair onderwijs Kinderen die geïndiceerd zijn worden op gezette tijden uit hun klas gehaald en krijgen vervolgens in een apart klaslokaal les van een onderwijzeres die bevoegd is voor het geven van speciaal onderwijs. EC2 beschikt over een team met diverse expertises. Ook kan EC2 over een ruim aanbod van hulpmiddelen (spelmateriaal, tablets, enzovoorts) die kunnen worden ingezet voor diverse stoornissen en leerhandicaps.
Vanwege het ontbreken van speciaal onderwijs wordt op Saba gewerkt met zogenaamde personal assistants die door EC2 worden opgeleid. De personal assistants begeleiden kinderen met specifieke zorgvragen gedurende de dag. Op dit moment is er één personal assistant werkzaam. Deze persoon ondersteunt een kind dat last heeft van een milde vorm van autisme gecombineerd met een grote ontwikkelingsachterstand.
Er wordt op dit moment een Special Assistent opgeleid. Deze gaat het vierjarige jongetje met Down de komende jaren begeleiden.

De Sacred Heart School (PO) heeft weliswaar een zorgprotocol, maar niet alle docenten beschikken over de noodzakelijke kennis voor het signaleren van leerproblemen en beperkingen. Dat kan ertoe leiden dat kinderen met een handicap niet door de docent herkend worden en dat EC2 niet wordt ingeschakeld voor ondersteuning en individuele begeleiding. EC2 komt pas in actie als de school erom vraagt. De Inspectie van het Onderwijs geeft aan dat de wet EC2 niet belet op proactief de school te benaderen wanneer zij een kind zien dat vanwege een handicap in aanmerking komt voor extra begeleiding

Op het *voortgezet onderwijs* ontbreekt de ondersteuning die er in het PO wel is. Wel is er het zogenaamde PrO voor kinderen met een beperkt leervermogen. Voor kinderen met bijvoorbeeld gedragsproblemen zijn er op het VO geen voorzieningen. Er is bijvoorbeeld geen remedial teacher.
Op de gewone middelbare school is het zorgaanbod voor kinderen met een handicap zeer gering. Daar werken vakdidactici die – veel minder dan op de basisschool – oog hebben voor specifieke zorgvragen.

De *aansluiting* tussen school en arbeidsmarkt van personen met een verstandelijke handicap is zwak. Wel kunnen schoolverlaters op Saba voor het alsnog voltooien van een MBO opleiding via het Sociale Kans Traject (SKJ) van de Saba Reach Foundation aan de slag op een aantal plekken. SKJ is niet specifiek voor personen met een handicap.
Het ontbreekt aan *overkoepelend jeugdbeleid*. Dat wil zeggen dat de verschillende zorgpartners onderling niet goed samenwerken en vaak naar elkaar wijzen als het op verantwoordelijkheden aankomt.

Voor kinderopvang en naschoolse opvang verwijzen we naar tekstkader 7.

Concluderend Wat betreft het onderwijs wordt aan de kernverplichting[69] voldaan voor leerplichtige kinderen. Er is leerplicht voor alle kinderen van (4-16 jaar) en alle kinderen krijgen een vorm van onderwijs of begeleiding in deze leeftijdscategorie. Het is niet volledig uitgesloten dat een kind niet in beeld is, maar dit wordt steeds ongebruikelijker. Het onderwijs loopt in de praktijk nog niet altijd naar wens, maar de wetgeving biedt ruimte voor ontwikkelingen en aanpassingen (zoals special needs klassen). Ook wordt de kwaliteit van het onderwijs gevolgd door de Inspectie van het Onderwijs, waardoor benodigde ontwikkelingen en aanpassingen in beeld zijn en worden aangepakt.

Wat betreft de verwezenlijking van het recht op onderwijs zijn grote stappen gemaakt, met name in het primair onderwijs. Desalniettemin zijn er voor kinderen met een handicap nog barrières om naar school te gaan en / of zich te ontwikkelen. Zeker als het complexere beperkingen betreft of voor de eilanden weinig voorkomende beperkingen. Een knelpunt is de kleinschaligheid: het vinden en behouden van voldoende leerkrachten met de goede kennis en ervaring is niet altijd eenvoudig. Het voortgezet onderwijs blijft achter bij het primair onderwijs wat betreft de ondersteuning van de ontwikkeling van kinderen met een beperking.
Tot slot, is de kinderopvang en naschoolse opvang niet gericht op kinderen met een handicap, uitgezonderd de opvang bij FKPD. Hierdoor is er bij de kinderopvang en naschoolse opvang vaak geen gerichte aandacht voor de ontwikkeling van deze kinderen.
In het algemeen is ook bewustwording van de behoefte aan extra aandacht of specifieke ondersteuning voor kinderen met een handicap van belang. Het gaat er dan om dat kinderen met een handicap de goede ondersteuning krijgen, van bijvoorbeeld de leraren (de wijze van uitleggen) en het EOZ, dat het leerlingenvervoer duidelijk is geregeld enzovoorts.

6.5 Werken en werkgelegenheid

De kern van artikel 27 betreft het recht op werk en gelijke behandeling daarbij. Het gaat om:

- *a) het recht op vrijheid van arbeidskeuze*
- *b) recht op organisatie.*
- *c) het hebben van werk als werknemer of als ondernemer. Het kan ook gaan om dagbesteding.*
- d) *arbeidsbemiddeling, re-integratietrajecten arbeidsomstandigheden en aangepaste werkplaatsen*

Voor de volledige tekst van het artikel zie bijlage 1.

6.5.1 Wettelijk kader werk

In de Grondwet (artikel 8 en 19, 3e lid) is de *vrijheid van arbeidskeuze en vrijheid van organisatie* opgenomen. Deze bepalingen gelden ook voor Caribisch Nederland.

Daarnaast zijn er *diverse wetten* op het terrein van werk, namelijk:
- Arbeidswet 2000 BES: deze wet borgt de arbeidstijden en arbeidsduur, verbiedt kinderarbeid, en regelt de feestdagen.
- De Ambtenarenwet BES regelt diverse bepalingen relevant voor ambtenaren, zoals over de aanstelling, bezoldiging, dienst- en werktijden en nevenwerkzaamheden.
- De Wet collectieve arbeidsovereenkomst BES regelt het aangaan van een CAO.

[69] General comment No. 13 (Twenty-first session, 1999); The right to education (article 13 of the Covenant) gaat (onder 6) in op onder andere the beschikbaarheid en toegankelijkheid van onderwijs voor iedereen, ook voor “de meest kwetsbare groepen”.

- De Arbeidsgeschillenwet 1946 BES kent diverse regelingen voor als er een geschil is tussen een of meerdere werknemers en een of meerdere werkgevers.
- De Wet op het ter beschikking stellen arbeidskrachten BES regelt het doorlenen van personeel (uitzendbureaus).
- De Wet tot inschrijving van arbeidskrachten 1945 BES regelt registraties van arbeid door arbeider en werkgever (via werkboekjes).
- De Wet vestiging bedrijven BES regelt vergunningen voor bedrijven.
- De Wet arbeid vreemdelingen BES regelt tewerkstellingsvergunningen en dergelijke voor werknemers die niet van het eiland komen.
- De Wet van 4 juli 1946 houdende de instelling van een arbeidsbureau BES regelt arbeidsbemiddeling.
- De Arbeidsveiligheidswet BES (uit 1955) kent regels betreffende de veiligheid.

Geen van deze wetten kent specifieke bepalingen voor mensen met handicap of chronische ziekte. Dit betekent onder andere dat er geen recht is op een *aangepaste werkplek*. De Arbeidsveiligheidswet BES kent dit recht niet.[70]
Wat betreft *arbeidsomstandigheden* stuit de arbeidsinspectie regelmatig op arbeidsomstandigheden die niet wenselijk zijn wat betreft hygiëne en zwaarte van arbeid. De arbeidsinspectie kan wel opmerkingen maken, maar kan niet formeel opgetreden als de wetgeving geen aangrijpingspunt biedt voor het optreden. De verouderde wetgeving en gebrek aan eenvoudige wijzen om in te grijpen (zoals een bestuurlijke boete) wordt als een gemis ervaren.

Concluderend Het recht op vrijheid van arbeidskeuze en het recht op organisatie worden gerespecteerd. Het recht op bescherming tegen discriminatie is niet geregeld. Dat wil zeggen er is geen wetgeving die discriminatie verbiedt van werkgevers, bij bemiddeling, lid worden van de vakbond en dergelijke.
Daarnaast is de arbeidsomstandighedenwet verouderd. Bij fysieke beroepen kan dit een belemmering zijn. De inspectie kan niet altijd goed optreden. Ook is er geen verplichting tot redelijke aanpassingen die nodig zijn om gelijkheid te realiseren.

6.5.2 Beleid en praktijk werk

Werk op Bonaire

Er zijn mensen met een fysieke of mentale handicap in dienst van *werkgevers*, waaronder het openbaar lichaam, maar ook private werkgevers. Daarbij dient opgemerkt te worden dat het niet of niet expliciet van iedereen bekend is of hij/zij een beperking heeft. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij psychiatrische beperkingen.
Pas recent worden werkplekken aangepast voor mensen met een handicap. Het gaat daarbij om mensen die al in dienst zijn en vervolgens een handicap krijgen. Zo is bij het openbaar lichaam Bonaire een werkplek aangepast voor iemand die visueel beperkt werd.
Daarnaast kent het openbaar lichaam Bonaire sinds kort een budget voor re-integratie van de eigen werknemers. Er wordt sowieso meer gestuurd op terugkeer in het arbeidsproces bij ziekte.
Deze ontwikkelingen zijn vooralsnog uitzonderingen. Aangepaste werkplekken of in hoogte verstelbare werkplekken zijn er in het algemeen nog niet. Expliciet beleid voor het aannemen van mensen met een handicap is er bij het openbaar lichaam Bonaire noch bij de rijksdienst.

[70] De Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte kent voor Europees Nederland niet een recht op een aangepaste werkplek, maar op een redelijke aanpassing. In de praktijk komt de bepaling neer op een aangepaste werkplek, mits “redelijk”.

Er is geen sociale werkplaats. Wel is er *dagbesteding* voor mensen met een handicap bij FKPD. FKPD heeft een voorziening in Rincon. Hier worden bijvoorbeeld wenskaarten en kaarsen gemaakt. 34 cliënten gaan naar deze voorziening. Zes van deze cliënten hebben halve dagen werk buiten de voorziening. De dagbesteding Rincon heeft plaatsgebrek. Er zijn geen plaatsen meer vrij, terwijl er vermoedelijk negen jongeren aankomen voor de dagbesteding. Ook heeft FKPD een voorziening op Playa; deze is meer belevingsgericht dan de voorziening op Rincon die meer arbeidsgericht is. In Playa is plaats voor zeven cliënten. Recent is daar een groep van zes ouderen (50+) aan toegevoegd. De ruimte is daar niet voor geschikt. Voor de toekomst staat een uitbreiding gepland.

Er zijn diverse activiteiten voor *bemiddeling:*

- er is arbeidsbemiddeling (algemeen) door het openbaar lichaam.
- er zijn diverse jobprogramma's via het openbaar lichaam georganiseerd met integrale middelen. Er is jobcoaching door het openbaar lichaam. En er is SKJ (door FORMA zie onder onderwijs). In al deze trajecten worden mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt begeleid.
- diverse instellingen hebben geprobeerd of proberen nog steeds te bemiddelen bij werk voor mensen van de doelgroep waarover ze gaan. Zo heeft FKPD werk gezocht voor mensen met een verstandelijke handicap; SVP-CN bemiddelt mensen met psychiatrische problemen samen met de reclassering en Krusada (verslavingszorg) heeft activeringsprojecten.
- diverse instellingen werken met mensen met een handicap (bijvoorbeeld Jong Bonaire).

Doordat van volwassenen veelal niet bekend is of ze een (licht verstandelijke of psychiatrische) handicap hebben kan er bij de arbeidsbemiddeling vaak geen rekening worden gehouden met de handicap en/of kan er geen specifieke bemiddeling worden ingezet.

Werkgelegenheid Diverse instanties op Bonaire geven aan dat mensen met een licht verstandelijke handicap of psychiatrische beperking moeilijk werk kunnen vinden of kunnen behouden. De oorzaken hiervoor zijn divers. Het gaat dan enerzijds om de mogelijkheden van werkgevers. Werkgevers moeten bij het in dienst nemen van iemand met een handicap voldoende gelegenheid hebben om iemand te begeleiden of te laten begeleiden. Anderzijds zijn mensen met een handicap soms slecht in beeld. Dit onder andere omdat, zoals hiervoor genoemd, er weinig tests zijn gedaan om bijvoorbeeld een licht verstandelijk handicap vast te stellen. Er zijn regelmatig wel beelden bij diverse hulpverleners, maar een diagnose is er vaak niet. Een diagnose kan wel helpen in de specifieke ondersteuning van mensen. Daarnaast wordt de aansluiting opleiding – arbeidsmarkt door veel geïnterviewden als een knelpunt gezien.

Aansluiting opleiding – arbeidsmarkt Wat betreft de aansluiting opleiding – arbeidsmarkt is een vaak genoemd probleem dat er te weinig opleidingen zijn voor mensen in ambachtelijke beroepen, zoals metselen, timmeren, loodgieten, lassen enzovoorts. Dit vanuit de gedachte dat er naar deze beroepen vraag is en dat er mogelijk aanbod is, onder andere bij mensen met een (mentale) handicap. Het gaat wat betreft het mogelijk aanbod van arbeid dan om twee groepen: volwassenen die de opleiding hebben gemist in het verleden en kinderen die nu naar school gaan. Dit lichten we hieronder toe.

Er zijn opleidingsmogelijkheden voor *volwassenen*, namelijk bij het MBO. Met name MBO - niveau 1 en 2 is relatief eenvoudig toegankelijk voor zij-instromers. Het gaat dan om werken in combinatie met school (de zogenaamde beroepsbegeleidende leerweg[71]). Een substantieel deel van de MBO' ers is zij-instromer.
Mensen die het VMBO hebben gemist kunnen via jobprograms vaardigheden leren en vervolgens onderwijs volgen bij FORMA als ze niet meer leerplichtig zijn. Indien ze nog leerplichtig zijn kunnen ze onderwijs volgen in de vorm van SKJ (eveneens bij FORMA).
Volwassenen met een handicap die het niveau MBO 1 of 2 niet halen hebben minder mogelijkheden. Zij kunnen soms met jobcoaching (via het openbaar lichaam) een traject arbeidstoeleiding (FORMA) volgen, werken tegen vergoeding (FKPD), of anderszins met ondersteuning werken of voorbereid worden om weer te werken (Krusada, SVP-CN). Ondanks deze initiatieven heeft deze groep het lastig. Redenen hiervoor zijn dat er ook veel mensen met achterstand zijn die geen handicap hebben en daardoor uiteindelijk minder begeleiding nodig hebben. Laaggeletterden zijn bijvoorbeeld een aandachtgroep met achterstand op de arbeidsmarkt waarvan de verwachting is dat ze eerder aan de slag kunnen dan mensen met bijvoorbeeld een licht verstandelijke handicap. Bemiddeling naar werk zal voor mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt alleen haalbaar zijn in combinatie met relatief veel aanvullende maatregelen.
Ook is er weinig coördinatie op de ondersteuning van de groep met bijvoorbeeld een licht verstandelijke handicap. Er zijn wel diverse acties, zoals al eerder genoemd, maar deze staan vrij los van elkaar. Het ministerie van SZW probeert samen met het openbaar lichaam Bonaire de vraag naar werk beter in beeld te krijgen. Het aanbod kan er dan op worden afgestemd. Ook hierbij ligt de focus op mensen die redelijkerwijs wel op korte termijn geplaatst kunnen worden.

Leerlingen en volwassenen die het niveau MBO 2 niet halen hebben formeel geen *startkwalificatie*. Het gaan dan om leerlingen die de opleidingen PrO (praktijkonderwijs) of MBO 1 volgen. Leerlingen die naar PrO gaan zouden na dit onderwijs naar het vervolgonderwijs kunnen, naar de arbeidsmarkt of naar dagbesteding (arbeidsgericht of belevingsgericht). Deze aansluiting is er in de praktijk nog nauwelijks op Bonaire. FKPD biedt dagbesteding. Daarnaast zijn er weinig mogelijkheden. Dit komt onder andere omdat het PrO nog niet goed vorm heeft gekregen (zie verder onder onderwijs).

Volwasseneducatie, zoals trainingen, cursussen en andere bijscholing, buiten het MBO en trajecten ter voorbereiding op de arbeidsmarkt is zeer beperkt aanwezig op Bonaire; voor zowel mensen met als zonder handicap. Er is bijvoorbeeld wel een Stichting leren en schrijven op Bonaire (een initiatief van de Rotary Club Bonaire). Het doel van deze stichting is om laaggeletterdheid te helpen voorkomen en verminderen. De activiteiten zijn gericht op alle leeftijden.

Werk op Sint Eustatius

De overheid op Sint Eustatius voert geen bewust beleid dat personen met een handicap in staat stelt te werken binnen het openbaar lichaam. Er zijn wel enkele personen met een handicap werkzaam bij het openbaar lichaam, maar dat is niet het gevolg van bewust beleid of aangepaste werkplekken. Ook NuStar heeft enkele personen in dienst die vermoedelijk een licht verstandelijke handicap hebben.

[71] Voor degenen die niet werken is er de beroepsopleidende leerweg. Dit is een dagopleiding, waarbij de leerling de hele week naar school gaat. Tijdens de opleiding wordt er praktijkervaring op gedaan door een stage bij een erkend leerbedrijf.

Er is geen sociale werkplaats op Sint Eustatius. Een aantal mensen met een handicap neemt deel aan de *dagactiviteiten* van Chapel Piece. Deze activiteiten zijn er primair voor ouderen, maar Chapel Piece laat ook mensen met een handicap deelnemen. De activiteiten zijn niet arbeidsgericht. Er worden geen mensen met een verslaving toegelaten.

Ook op Sint Eustatius zijn er activiteiten voor *bemiddeling.* Er is arbeidsbemiddeling (algemeen) door het openbaar lichaam. Er zijn jobprograms en er is SKJ. De New Challenges Foundation (SKJ) heeft getracht een landbouw project te beginnen voor personen met een handicap, maar dat is uiteindelijk niet van de grond gekomen.

Opgemerkt dient te worden dat het aantal mensen met een lichamelijke handicap op Sint Eustatius onder de 65 jaar zeer gering is. De meeste mensen met een handicap hebben een licht verstandelijke beperking of hebben psychische beperkingen.

Wat betreft de opleidingsmogelijkheden voor mensen met een beperking en de *aansluiting op de arbeidsmarkt* geldt op hoofdlijnen hetzelfde als op Bonaire.

Werk op Saba

De situatie op Saba lijkt op die van Sint Eustatius, met name wat betreft het overheidsbeleid ten aanzien van mensen met een handicap die in dienst van het openbaar lichaam zijn en wat betreft de opleidingsmogelijkheden voor mensen met een beperking en de aansluiting op de arbeidsmarkt

Een verschil met Sint Eustatius is dat op de Garden van de Saba Reach Foundation vijf personen werken met een handicap. De maximale capaciteit van deze *sociale werkplaatsvoorziening* bedraagt acht plekken. De voorziening is volledig gesubsidieerd en kan alleen de kosten voor het tuinmateriaal dekken uit de opbrengst van de verkoop van groente.
Op Saba is (nog) geen *dagbesteding*. Zoals aangegeven in paragraaf 6.3 wonen, is dit wel in ontwikkeling. De dagbesteding die wordt ontwikkeld is vooral gericht op ouderen en daarom niet arbeidsgericht.

Op Saba is *volwassenonderwijs*. Dit onderwijs wordt door de Saba Reach Foundation georganiseerd. Zo is er taalonderwijs. Het betreft onderwijs niet specifiek gericht op mensen met een handicap. De vraag naar volwassenonderwijs in het algemeen is groter en diverser dan het aanbod.

Concluderend Het is voor veel mensen met een handicap lastig werk te vinden.
- Voor mensen met een fysieke handicap geldt dat er geen recht is op een aangepaste werkplek. In de praktijk is er wel een ontwikkeling naar het aanpassen van werkplekken.
- Mensen met een licht verstandelijke of psychiatrische handicap kunnen regelmatig lastig werk vinden, onder andere, omdat
  - het accent ligt op mensen met achterstand tot de arbeidsmarkt zonder handicap.
  - er versnippering is van werkbegeleidingsactiviteiten
  - er geen volledig beeld is van wat iemand kan en nodig heeft
  - doordat de doelgroep niet in beeld is, is er bij arbeidsbemiddeling, begeleiding bij werk en dergelijke ook niet altijd voldoende bewustwording, kennis en expertise aanwezig van mensen met een handicap en hoe daarbij te ondersteunen
  - de aansluiting praktijkonderwijs – vervolgmogelijkheden niet voldoet.

- Re-integratietrajecten zijn niet wettelijk geregeld. Wel zijn er in de praktijk diverse trajecten. Deze zijn niet specifiek voor mensen met een handicap of chronische ziekte, maar voor mensen met een achterstand tot de arbeidsmarkt.
- Er is geen wetgeving voor sociale werkplaatsen of dagbesteding. Sociale werkplaatsen en dagbesteding kunnen wel worden opgericht. Saba heeft een sociale werkplaats en Bonaire heeft eveneens een sociale werkplaats en dagbesteding voor mensen met een verstandelijke handicap. Vanuit het uitgangspunt van inclusie is regulier werk overigens te verkiezen boven sociale werkplaatsen en voldoen ook algemene re-integratietrajecten voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

We merken hier volledigheidshalve op dat we het recht op werk en werkgelegenheid behandelen als een recht zonder kernverplichting. In april 2016 is er een general comment voor dit recht gepubliceerd. Aangezien de inventarisatie van dit onderzoek toen was voltooid hebben we deze general comment hier niet meegenomen.[72]

6.6 Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport

Bij meedoen gaan we uit van de kwaliteit van het bestaan. Dit in aanvulling op kwaliteit van het leven. Kwaliteit van het leven betreft met name een medische interpretatie en bevindt zich op een vrij basaal niveau van voeding, persoonlijke hygiëne, verzorging, enzovoorts (zie verder het begin van dit hoofdstuk). Ter verduidelijking: dagactiviteiten voor ouderen vanwege medische of andere problemen hebben we bij wonen meegenomen. Activiteiten meer gericht op sociale contacten nemen we hier mee.

We vatten de essentie van deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport (artikel 19, 20 en 30) samen als participeren/meedoen in de maatschappij, waarbij van belang is dat er toegang is tot:

- *cultuur (activiteiten, diensten, uitingen)*
- *intellectueel eigendom*
- *recreatie, vrije tijd, sport (relevante locaties)*
- *maatschappij (voorzieningen in het algemeen)*

En er sprake is van:

- *creatieve en artistieke ontwikkeling*
- *ontwikkeling van eigen taal (ook doventaal)*
- *gehandicaptensport*
- *in het bijzonder ook kinderen*

Voor de volledige tekst van de artikelen zie bijlage 1.

6.6.1 Wettelijk kader deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport

Artikel 22, derde lid van de Grondwet luidt: "*Zij [de overheid] schept voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding.*" Behalve deze bepaling is er geen wetgeving die direct iets regelt in verband met participatie. De enige uitzondering is de *Regeling aanspraken zorgverzekering BES*. Artikel 1.12.4 regelt dat er doventolkzorg is. Dit omvat zorg door een doventolk bij het voeren van een gesprek in de leefsituatie gedurende

[72] General comment No. 23 (2016) on the right to just and favourable conditions of work (article 7 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

maximaal 30 uren dan wel, indien de verzekerde doofblind is, gedurende maximaal 168 uren per kalenderjaar. Er kunnen redenen zijn om dit aantal uren uit te breiden. Voorwaarde is wel dat er een doventolk werkzaam moet zijn op het eiland.

Ook in Europees Nederland is de wetgeving op dit terrein beperkt en is het uitgangspunt dat het aan welzijn-, cultuur- en sportverenigingen is om activiteiten te beiden en toegankelijk te zijn. Wij gaan ervan uit dat dit ook de insteek is in Caribisch Nederland.

Concluderend De overheid regelt weinig expliciet op dit terrein; het is met name aan welzijns-, cultuur en sportorganisaties. Omdat het veelal welzijnsprojecten zijn met subsidies ligt het in de rede dat mensen met een handicap of chronische ziekte mee kunnen doen. We gaan ervan uit dat dit recht indirect is gerespecteerd en beschermd, via bijvoorbeeld de subsidiebepaling.

6.6.2 Beleid en praktijk deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport op Bonaire

Algemeen Er is sportbeleid en cultuurbeleid. Daarbij is er geen specifieke aandacht voor mensen met een handicap. Wel heeft Bonaire meerdere jaren meegedaan aan de special olympics (en daar diverse medailles behaald) op initiatief van FKPD. Één keer per week wordt sport gegeven op de dagvoorzieningen Playa en Rincon van FKPD. Dit gaat uit van de organisatie INDEBON. Dit is de sportafdeling van het Openbaar Lichaam.

Jongeren Er zijn subsidies aan Jong Bonaire (tot 12 jaar; circa 200 jongeren nemen deel) en via de integrale middelen is er een buurtsportcoach en een werkleertraject. Jongeren met een licht verstandelijke handicap kunnen bij Jong Bonaire werkzaamheden verrichten.

Ouderen Flor di Orkidia is een 60+ clubhuis in Noord Saliña. Er is twee maal per maand een avondbijeenkomst. Zo zijn er nog enkele organisaties. Het is niet bekend of ouderen met een handicap deelnemen.

Ouderen en jongeren samen Daarnaast zijn er bijvoorbeeld activiteiten, zoals die gepland door Fundashon Nos yudansa Bo Alivio. De samenwerkende fondsen subsidiëren een pilot project in een wijk, waarin een activiteitenprogramma opgezet wordt voor zelfstandig wonende ouderen en jongeren in die wijk. Zij zullen wekelijkse bijeenkomsten organiseren waarbij de gevormde buddies (oud en jong) samen originele recepten gaan koken en samen eten. Het programma wordt verder aangevuld met andere activiteiten. De activiteiten zullen georganiseerd worden rekening houdend met beschikbare faciliteiten in de wijk. Het is niet bekend of er ouderen of jongeren met een handicap zullen deelnemen (het project moet nog starten).

Niet Caribische - ouderen Activiteiten die er zijn, zijn gericht op de Caribische ouderen. Een kleine 60% van de bevolking is Caribisch. De rest komt van elders, waaronder een grote groep uit Midden- en Zuid- Amerika (circa 20%). Deze groep kent ook een deel ouderen. Deze ouderen zijn in de medische zorg zichtbaar. Voor wat betreft activiteiten zijn ze niet in beeld. Het is ook niet bekend of en welke problemen er in deze groep zijn.

Bario's Er is een stichting FESBO (Fundashon Federashon Sentronan di Bario Boneiru). De stichting werd op 21 augustus 1992 opgericht met het doel: de geestelijke, maatschappelijke en lichamelijke ontwikkeling van de bevolking van Bonaire te bevorderen. Vanaf 18 juli 2007 heeft FESBO het beheer over alle buurthuizen (Bario's) op het eiland. FESBO heeft een zorgcontract met het openbaar Lichaam om deze taak te kunnen uitvoeren. De buurthuizen zijn eigendom van het openbaar lichaam. De gebouwen zijn doorgelicht in de studie *"Toegankelijkheid Onderzoek Gouvernementsgebouwen Bonaire"* in 2012 onderzocht op toegankelijkheid. De gebouwen die niet toegankelijk waren zijn inmiddels toegankelijk gemaakt.

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport op Sint Eustatius

Algemeen Er is sportbeleid en cultuurbeleid. Er is geen specifiek beleid of aanbod voor mensen met een handicap.

Jongeren Sint Eustatius heeft diverse projecten uit de integrale middelen die onder deze taak vallen: huiswerkbegeleiding, empowerment tienermeisjes, de brede school en de buurtsportcoach. Er is een trainee voor de ontwikkeling van jeugdbeleid. Het is niet bekend of er jongeren met een handicap deelnemen.

Ouderen De GGD heeft een behoefte onderzoek heeft gedaan naar mensen van 60 jaar of ouder. Op basis hiervan gaat het openbaar lichaam ouderenbeleid ontwikkelen. Het is nog niet bekend of het ook ouderen met een handicap betreft en/of activiteiten rond deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport.

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport op Saba

Algemeen Er is geen specifiek beleid of aanbod voor mensen met een handicap.

Jongeren Saba had vanuit de integrale middelen een sportcoach. Er zijn enkele stichtingen die activiteiten voor jongeren organiseren, zoals de Saba Conservation Foundation. Er is sportbeleid. Het is niet bekend of er jongeren met een handicap deelnemen.

Ouderen De Lionsclub organiseert eens per zes weken een activiteit (bingo, muziek, eten). Naast ouderen kunnen hier ook personen met een handicap aan deelnemen, alhoewel het ontbreekt aan specifiek aanbod voor deze doelgroep.
Ook de medical school heeft een vrijwilligers project waarbinnen met ouderen sociale contacten worden onderhouden.
The Home gaat binnenkort een wekelijkse activiteit organiseren.

Concluderend Deelnamen aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport is in een beginstadium van ontwikkeling. Daarbij dient opgemerkt te worden dat voor deelnamen aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport toegankelijkheid en mobiliteit cruciaal zijn. Ook bewustzijn van mensen met een handicap speelt een belangrijke rol.

Hoofdstuk 7 Hiaten in wetgeving en voorbereiding plan van aanpak

In dit hoofdstuk stellen we op basis van de inventarisatie uit de hoofdstukken 4, 5 en 6 vast welke rechten in Caribisch Nederland wat betreft wetgeving, beleid en praktijk wel en welke nog niet in overeenstemming zijn met het VN-Verdrag. Daarmee geven we antwoord op de tweede onderzoeksvraag:
2.a Welke uitvoeringsregelgeving is nodig om medegelding in het Caribische deel van Nederland mogelijk te maken?
2.b Wat is vervolgens nodig ter voorbereiding op het plan van aanpak om regelgeving en beleid gereed te maken voor ratificatie van het Verdrag? Welke prioriteitstelling is er?

Indeling van de rechten

Zoals uiteengezet in hoofdstuk twee is voor het beantwoorden van de tweede onderzoeksvraag een beoordelingskader nodig. Dit beoordelingskader leidt tot een indeling van de rechten:

1) *Burgerlijke en politieke rechten* Voor deze rechten dient het wettelijke kader (en eventueel aanvullende beleidskader) voorafgaand aan ratificatie te waarborgen dat deze rechten gerespecteerd en beschermd worden. In paragraaf 7.1 gaan we in op deze rechten, zoals besproken in hoofdstuk 5 en op gelijkheid en non-discriminatie, besproken in hoofdstuk 4. We geven hierbij aan in welke mate aan deze rechten is voldaan. We stellen de wetgeving daarbij centraal, maar waar relevant vullen we dit aan met beleid en praktijk. Dit omdat een hiaat dat in de praktijk wordt opgelost een andere urgentie heeft dan een hiaat dat ook in beleid en praktijk bestaat.

2) *Economische, sociale en culturele rechten* Deze rechten bespreken we wat betreft respecteren en beschermen in paragraaf 7.2. We verdelen de economische, sociale en culturele rechten onder in rechten met kernverplichting en zonder kernverplichting (zie hoofdstuk 2). Kernverplichtingen betreffen criteria voor het stellen van prioriteiten ontwikkeld door Verdragsorganen en andere internationale toezichthoudende instellingen.[73] De belangrijkste zijn de kernverplichtingen voor gezondheid, wonen, onderwijs en de levensstandaard. Op deze rechten gaan wij in paragraaf 7.2.1 in (zie paragraaf 2.2 en tekstkader 1 voor een nadere duiding van deze indeling). Vervolgens gaan we in paragraaf 7.2.2 voor de *economische, sociale en culturele rechten, zover niet besproken onder de kernverplichtingen* in op de mate waarin ze gerespecteerd en beschermd zijn.

Voor de economische, sociale en culturele rechten is *verwezenlijking* van belang. In paragraaf 7.3 gaan we in op de verdere verwezenlijking van deze rechten. Toegankelijkheid (inclusief persoonlijke mobiliteit) bespreken we ook in deze paragraaf.

[73] Ratificatie… En dan?, SIM, Universiteit Utrecht, Januari 2012, p. 15 – 16.

Vervolgens gaan we in paragraaf 7.4 in op *bewustwording en beleid*. Dit is een centraal beginsel dat noodzakelijk is voor vrijwel de meeste maatregelen die de rechten van mensen met een handicap versterken.

Tot slot, sluiten we in paragraaf 7.5 af met enkele aandachtspunten uit de overige artikelen van het Verdrag, zoals informatie verzamelen en monitoring.

Fasering

De hierboven genoemde indeling van de rechten hangt deels samen met een fasering in de tijd.
- De burgerlijke en politieke rechten moeten *bij ratificatie* volledig gerespecteerd en beschermd worden wil Caribisch Nederland de verdragsverplichtingen na kunnen komen (paragraaf 7.1).
- Het niet voldoen aan de kernverplichtingen is geen beletsel voor medegelding van het Verdrag voor Caribisch Nederland. Het is echter wel een reden voor *zo spoedig mogelijk* ingrijpen (paragraaf 7.2.1).
- voldoen aan het respecteren en beschermen van de economische, sociale en culturele rechten is niet noodzakelijk voor ratificatie, maar wel *wenselijk* op relatief korte termijn, omdat het om een fundamenteel onderdeel van deze rechten gaat (paragraaf 7.2.2).
- tot slot, dient de staat te werken aan het verwezenlijken van de economische, sociale en culturele rechten, maar dit vergt in de praktijk een *relatief lange tijd* (paragraaf 7.3).

Verwezenlijken van bepaalde rechten is wel wat mensen met een handicap zeer direct kan raken. Van belang daarbij is daarom dat er een plan van aanpak wordt gemaakt met de diverse doelgroepen en betrokkenen (zie ook artikel 4 van het Verdrag). In paragraaf 7.3 is een inventarisatie opgenomen van de knelpunten die er bestaan voor mensen met een handicap in Caribisch Nederland. Deze inventarisatie kan dienen als input voor het gesprek over een plan van aanpak. De inventarisatie hebben we ingedeeld in knelpunten, die relatief gemakkelijk kunnen worden opgepakt, relatief veel mensen betreffen en weinig mensen betreffen, maar de betrokkenen wel relatief zwaar treffen.

We merken hier op dat we geen uitspraak doen over of het bij hiaten in de wetgeving en bij het verwezenlijken van rechten om een verantwoordelijkheid van het Rijk of een openbaar lichaam gaat. In het algemeen kunnen we hierover zeggen dat bij wet- en regelgeving ten aanzien van de burgerlijke en politieke rechten vooral het Rijk aan zet zal zijn, terwijl het bij verwezenlijken van economische, sociale en culturele rechten afhankelijk is van de taakverdeling tussen de overheden.

7.1 Hiaten in de Burgerlijke en politieke rechten

In deze paragraaf gaan we voor de burgerlijke en politieke rechten na in hoeverre Caribisch Nederland in staat is de verdragsverplichtingen na te komen. Dat doen we door steeds per recht vast te stellen in hoeverre met het huidige wettelijk kader het betreffende recht gerespecteerd en beschermd wordt. Als er geen sprake is van volledig respecteren of beschermen dan volgt daaruit dat er iets moet gebeuren voordat medegelding van het Verdrag in Caribisch Nederland aan de orde kan zijn. Er zijn per hiaat meerdere mogelijkheden om het hiaat op te lossen. Zo kan er voor de Europees Nederlandse wetgeving worden gekozen, maar er kan ook voor andere wetgeving worden gekozen. De wijze waarop hiaten worden opgevuld is daarmee een bestuurlijke weging. Dit onderzoek inventariseert en is daarmee een voorbereiding om bestuurlijke keuzen mogelijk te maken.

De rechten worden afzonderlijk nagelopen. De volgorde van de rechten is dezelfde als in hoofdstuk 5 zodat de thematische clustering gehandhaafd blijft. De reden hiervoor is dat de

rechten afzonderlijk moeten worden beoordeeld, maar dat er soms een dusdanige samenhang tussen rechten is dat met bijvoorbeeld één wet hiaten in diverse rechten kunnen worden gevuld. Aan het eind van paragraaf 7.1 wordt in tabel 5 schematisch per recht vastgesteld in hoeverre met het huidige wettelijke kader de verdragsverplichtingen jegens het recht in Caribisch Nederland nagekomen kunnen worden.

Gelijkheid en non-discriminatie

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *gelijkheid en non-discriminatie (artikel 5)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. Weliswaar is de Grondwet integraal van kracht in Caribisch Nederland en is in het Wetboek van Strafrecht BES discriminatie strafbaar gesteld, maar die voorzieningen worden in het algemeen niet gezien als voldoende voor het beschermen van het recht op gelijkheid en non discriminatie. In Europees Nederland zijn er daarom diverse aanvullende wetten van kracht die invulling geven aan de verdragsverplichting van artikel 5. Deze wetten zijn voor Caribisch Nederland niet van toepassing. Het gaat dan om:

- de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz).
- de Wet College voor de Rechten van de Mens geldt wel in Caribisch Nederland, uitgezonderd de bepaling waarin het College de bevoegdheid heeft om onderzoek te doen naar individuele klachten en een oordeel te geven over de vraag of er onderscheid is gemaakt als bedoeld in de gelijke behandelingswetgeving (waaronder de Wgbh/cz).
- Er is geen (equivalent voor de) Wet gemeentelijke anti-discriminatievoorzieningen

Het is niet noodzakelijk dat alle Europees Nederlandse wetten gelden om ook voor Caribisch Nederland de verdragsverplichtingen na te komen ten aanzien van het recht op gelijkheid en non-discriminatie. Maar een beperking tot de Grondwet en het Strafrecht BES volstaat niet. Er is aanvullende regelgeving nodig om rechtsgelijkheid voor mensen met een beperking te borgen voor specifieke domeinen, zoals werk, wonen, onderwijs, openbaar vervoer of goederen en diensten.[74] Een klachtmogelijkheid of een andere vorm van individuele ondersteuning, zoals een brede loketfunctie, kan de rechten van mensen met een handicap versterken.

Vrijwaring van geweld en uitbuiting

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15).* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn de volgende:

- Een specifieke wet met waarborgen omtrent medisch-wetenschappelijk onderzoek met personen die vanwege hun handicap niet in staat zijn tot een redelijke waardering van hun belangen ontbreekt in Caribisch Nederland. De Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen of een lokale equivalent is op de eilanden namelijk niet van kracht. Wel gelden de verklaring van Helsinki en de ICH Guideline for good clinical practice (ICH-GCP), deze bieden minder bescherming dan een wet.
- De wetgeving die gedwongen opname en dwangbehandeling regelt (Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES en de Wet beginselen gevangeniswezen BES) is sterk verouderd en biedt in verhouding tot Europees Nederland relatief weinig waarborgen. Daardoor is er een risico op wrede of onmenselijke behandeling van personen met een handicap in Caribisch Nederland.

[74] De Grondwet biedt doorgaans onvoldoende basis om derden aan te spreken op discriminatie. Dit geldt ook voor diverse andere rechten.

- Het ontbreekt in het strafrecht van Caribisch Nederland aan een equivalent voor de TBS - maatregel met dwangverpleging. Als gevolg van het ontbreken is het aanbod van vormen van forensische zorg in Caribisch Nederland minder divers dan in Europees Nederland. Daarom is er een risico dat personen met een psychiatrische of verstandelijke handicap aangewezen zijn op een (forensische) zorgsetting die niet past bij de betreffende psychiatrische handicap.

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik (artikel 16)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn de volgende:

- Bescherming tegen huiselijk geweld wordt geboden door diverse verbodsbepalingen in het Wetboek van Strafrecht BES. De Wmo 2015 en de Wet tijdelijk huisverbod zijn echter niet van kracht in Caribisch Nederland en het ontbreekt aan een lokaal equivalent. Er is zodoende geen plicht voor de eilanden een opvangvoorziening te treffen voor slachtoffers van huiselijk geweld. Ook kan de gezaghebber niet een tijdelijk huisverbod opleggen. Thans wordt gewerkt aan een business case die moet resulteren in:
  a. Een laagdrempelige meldstructuur huiselijk geweld en kindermishandeling in Caribisch Nederland;
  b. Veilige opvang voor slachtoffers van huiselijk geweld, kindermishandeling, seksueel geweld en aan kinderen die in een onveilige thuissituatie verblijven; en
  c. Permanente voorlichting via de media.
- De arbeidswetgeving in Caribisch Nederland biedt minder bescherming dan de Europees Nederlandse wetgeving. Zo ontbreken bepalingen die de werkgever (waaronder de overheid inbegrepen) opdragen zich te onthouden van bepaalde onwenselijke arbeidsomstandigheden. De Wet ter beschikking stellen arbeidskrachten BES kent een toezichtsbepaling voor de diverse bepalingen in deze wet. Echter een toezichtsinstrumentarium voor het opsporen en tegengaan van uitbuiting relevant voor het Verdrag ontbreekt. Formeel wordt er daarom weinig bescherming geboden. Arbeidsuitbuiting lijkt echter voor personen met een handicap geen issue. Het hebben en behouden van werk daarentegen wel (zie paragraaf 7.4)

Gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijheid en veiligheid van de persoon (artikel 14)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De reden hiervoor is:

- De uitoefening van het recht op vrijheid en veiligheid is in Caribisch Nederland voor wat betreft de gedwongen opname van personen met een psychiatrische handicap met minder waarborgen omkleed dan in Europees Nederland. De reden is dat de lokale equivalenten voor de Wet bijzondere opnemingen in psychiatrische ziekenhuizen en de beginselenwet sterk verouderd zijn en relatief weinig formele bescherming bieden tegen ongewenste insluiting en dwangbehandeling.

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15).* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. Voor de redenen zie onder Vrijwaring van geweld en uitbuiting (artikel 16).

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn de volgende:

- Personen met een (verstandelijke) handicap zijn vanwege het ontbreken van een Wet op orgaandonatie formeel niet goed beschermd tegen orgaanroof.

- Bij personen met een (zware) verstandelijke handicap kan een curator worden aangewezen die namens de betreffende persoon besluiten neemt. In het Burgerlijk Wetboek BES, waar het curatorschap wordt geregeld, zijn minder waarborgen tegen misbruik door de curator opgenomen dan in het Burgerlijk Wetboek van Europees Nederland. Bovendien is vaak sprake van een informele vorm van zaakbehartiging. Tijdens het veldwerk van dit onderzoek werden diverse voorbeelden genoemd van (financieel) misbruik van personen met een verstandelijke handicap.

Recht op gezin en gezinsleven

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Eerbiediging van de woning en het gezinsleven (artikel 23)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De redenen hiervoor zijn de volgende:

- De rechten en verantwoordelijkheden van personen met een handicap, met betrekking tot de voogdij, curatele, zaakwaarneming, adoptie van kinderen of soortgelijke instituties, zouden mede door de jeugdzorg gewaarborgd moeten worden. De jeugdzorg is nog niet volledig wettelijk geregeld zodat een formele basis ontbreekt. Bovendien is het zorgkader voor hulpbehoevende gezinnen niet sluitend. Het aanbod van therapieën, behandelingen en residentiele voorzieningen (voor onder meer crisis opvang) kent hiaten. Voorts lijkt de onderlinge samenwerking tussen de zorgpartijen voor verbetering vatbaar.

Het *Recht op leven (artikel 10)* wordt in Caribisch Nederland afdoende gerespecteerd en beschermd. De wet- en regelgeving is gelijk aan die in Europees Nederland.

Gelijkheid voor de wet

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Gelijkheid voor de wet (artikel 12)* gerespecteerd maar niet volledig beschermd. De reden hiervoor zijn:

- Dezelfde redenen als die er toe leiden dat Caribisch Nederland zijn verplichtingen jegens het recht op *Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing (artikel 15)* niet volledig kan nakomen.
- Dezelfde als bij het recht op *bescherming van de persoonlijke integriteit (artikel 17)* wat betreft inperking van het recht op erkenning van handelingsbekwaamheid door beschermingsmaatregelen (mentorschap, bewindvoering en curatele). Het Burgerlijk Wetboek BES waarin deze voorzieningen geregeld zijn kent - anders dan het Burgerlijk wetboek in Europees Nederland – niet de plicht tot het periodiek afleggen van financiële verantwoording over de bewindvoering en het curatorschap aan de rechter. Dat brengt het risico op misbruik met zich mee.

Toegang tot justitie en nooddiensten

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties (artikel 11)* gerespecteerd. Of het recht voldoende wordt beschermd kan binnen dit onderzoek niet worden vastgesteld. De reden hiervoor is dat er wel diverse aandachtspunten zijn die in de praktijk aandacht verdienen, maar dat het is de vraag of het wettelijk kader volstaat voor ratificatie van het Verdrag. Dit onder andere omdat de relatie beschermen van dit recht en toegankelijkheid in ontwikkeling is. Er is een Veiligheidswet en er wordt gewerkt aan plannen voor rampenbestrijding en crisisbeheersing Er is een Veiligheidswet en er wordt gewerkt aan plannen voor rampenbestrijding en crisisbeheersing, Het ontbreekt aan een wettelijke plicht om in de rampenbestrijding en crisisbeheersing personen met een handicap als aparte doelgroep aan te merken en expliciet daarmee rekening te houden.

Daarnaast merken we op dat dit recht ook beleidsmatig en in de praktijk niet wordt verwezenlijkt:

- Er wordt binnen het alarmeringssysteem op de eilanden geen rekening gehouden met mensen met een auditieve beperking. Evenmin is de alarmcentrale voor de nooddiensten bereikbaar voor mensen met een auditieve beperking.
- Er wordt in de ontruimingsplannen van de openbaar lichamen niet specifiek rekening gehouden met personen met een handicap en de nooddiensten hebben geen speciale voorzieningen voor de doelgroep.

Gelet op de geringe capaciteit van de nooddiensten, de geïsoleerde ligging van de eilanden en de grote afstand tot bijvoorbeeld ziekenhuizen ligt het voor de hand dat ten tijde van crisis gebruik gemaakt zal worden van particuliere transportvoorzieningen, zoals vliegtuigen en boten. De reguliere particuliere transportvoorzieningen zijn moeilijk toegankelijk voor personen met een fysieke handicap. Voor zo ver deze voorzieningen worden ingezet tijdens een ramp of crisis kan dat het recht zoals neergelegd in artikel 11 in gevaar brengen.

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Toegang tot de rechter (artikel 13)* gerespecteerd. Of het recht voldoende wordt beschermd kan binnen dit onderzoek niet worden vastgesteld. De reden hiervoor is dat er wel enkele aandachtspunten zijn bij de bescherming van dit recht, maar dat het is de vraag of het wettelijk kader volstaat voor ratificatie van het Verdrag. Dit onder andere omdat de relatie beschermen van dit recht en toegankelijkheid in ontwikkeling is. Aandachtspunten zijn bijvoorbeeld:

- De gerechtsgebouwen zijn in de praktijk niet toegankelijk voor mensen met een mobiliteitshandicap. In Europees Nederland moet voor de waarborging van de toegankelijkheid (openbaarheid) van de Rechtspraak een gerechtsgebouw integraal toegankelijk zijn voor personen met een handicap en daarvoor voldoen aan de desbetreffende eisen van het Bouwbesluit 2012 en aan de NEN 1814. Die verplichting ontbreekt in CN.
- De garantie dat een persoon “te zijner verblijfplaats” wordt gehoord voor zo ver hij zich niet naar de rechter kan begeven is in tegenstelling tot Europees Nederland niet wettelijk verankerd. Dat neemt niet weg dat in de praktijk de rechter ook op locatie personen hoort.

Daarnaast merken we op dat dit recht ook beleidsmatig en in de praktijk niet volledig wordt verwezenlijkt:

- Hoewel de rechters en officieren in Europees Nederland zijn opgeleid en daar binnen de opleiding getraind zijn in het omgaan met personen met een handicap wordt in de externe communicatie van de rechtbank en het parket niet specifiek rekening gehouden met personen met een handicap.
- Bij de politie en binnen het gevangeniswezen wordt niet specifiek getraind in het omgaan met justitiabelen met een handicap.
- De gemeenschappelijke meldkamer waarmee de politie kan worden bereikt heeft geen aparte voorzieningen voor mensen met een auditieve beperking (zie ook vorige recht: Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties).

Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit

Het recht op *Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit (artikel 18)* is voldoende gewaarborgd. De wetgeving van Caribisch Nederland is vergelijkbaar met die in Europees Nederland.

Vrijheid van mening en meningsuiting

Het recht op *Vrijheid van mening en meningsuiting (artikel 21)* is voldoende gewaarborgd. De wetgeving van Caribisch Nederland is vergelijkbaar met die in Europees Nederland.

Eerbiedigen van de privacy

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *Eerbiediging van de privacy (artikel 22)* gerespecteerd en beschermd. Wat betreft de verwezenlijking van dit recht zijn er nog wel aandachtspunten. De reden hiervoor is de volgende:

- De Commissie toezicht bescherming persoonsgegevens BES – die toezicht moet houden op de juiste toepassing van de Wet bescherming persoonsgegevens BES, is niet operationeel.

Participatie in het politieke en openbare leven

Het *Recht op Participatie in het politieke en openbare leven* (artikel 29) wordt in Caribisch Nederland afdoende gerespecteerd en beschermd, zij het dat de toegankelijkheid, zoals informatieverstrekking, voor bepaalde groepen personen met een handicap aandacht behoeft. Informatie valt echter onder toegankelijkheid en valt daardoor onder de economische, sociale en culturele rechten waarvoor alleen verwezenlijking aan de orde is.

Tabel 5 Mate waarin de wet- en regelgeving voldoet aan de burgerlijke en politieke rechten

	Burgerlijke en politieke rechten		
	Artikel	**Respecteren***	**Beschermen****
5	Gelijkheid en non-discriminatie	voldaan	niet (volledig) voldaan
10	Recht op leven	voldaan	voldaan
11	Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties	voldaan	nadere uitwerking nodig
12	Gelijkheid voor de wet	voldaan	niet (volledig) voldaan
13	Toegang tot de rechter	voldaan	nadere uitwerking nodig
14	Vrijheid en veiligheid van de persoon	voldaan	niet (volledig) voldaan
15	Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing	voldaan	niet (volledig) voldaan
16	Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik	voldaan	niet (volledig) voldaan
17	Bescherming van de persoonlijke integriteit	voldaan	niet (volledig) voldaan
18	Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit	voldaan	voldaan
21	Vrijheid van mening en meningsuiting en toegang tot informatie	voldaan	voldaan
22	Eerbiediging van de privacy	voldaan	voldaan
23	Eerbiediging van de woning en het gezinsleven	voldaan	niet (volledig) voldaan
29	Participatie in het politieke en openbare leven	voldaan	voldaan

* *Respecteren:* inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
** *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.

7.2 Hiaten in de economische, sociale en culturele rechten

In deze paragraaf gaan we in op de mate waarin de economische, sociale en culturele rechten worden gerespecteerd en beschermd. Het voldoen aan het respecteren en beschermen van de economische, sociale en culturele rechten is niet noodzakelijk voor ratificatie, maar wel wenselijk op relatief korte termijn omdat het om een fundamenteel onderdeel van deze rechten gaat.

De economische, sociale en culturele rechten zijn onderverdeeld in rechten met en zonder kernverplichting. De economische, sociale en culturele rechten met kernverplichting betreffen het recht op behoorlijke levensstandaard, gezondheid, wonen en onderwijs (7.2.1). De rechten zonder kernverplichting zijn: toegankelijkheid, werk en werkgelegenheid en deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport (7.2.2).
Bij de rechten met kernverplichtingen gaan we naast het respecteren en beschermen ook in op het wel of niet voldoen aan deze kernverplichting. De kernverplichtingen kunnen worden gezien als een leidraad voor een minimum aan verplichtingen. Het niet voldoen aan de kernverplichtingen is op zich geen beletsel voor medegelding van het Verdrag voor Caribisch Nederland. Maar het is wel een reden voor zo spoedig mogelijk ingrijpen.

In de tabellen 6 en 7 vatten we samen of is voldaan aan het respecteren, beschermen en de kernverplichting voor de economische, sociale en culturele rechten. In paragraaf 7.3 gaan we in op de verdere verwezenlijking van deze rechten.

7.2.1 Kernverplichtingen economische, sociale en culturele rechten

Voor wat betreft het recht op een *behoorlijke levensstandaard* dient het volgende te worden opgemerkt:

- Voor alle uitkeringen en ondersteunende maatregelen komen ook mensen met een handicap in aanmerking. Alles geldt voor iedereen en soms is er een toeslag voor langdurige ziekte e.d. Het recht wordt daarmee gerespecteerd.
- Er is een arbeidsinspectie voor o.a. de Wet minimumlonen BES. Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt daarom ook beschermd.
- De onderstand, AOV en andere inkomensmaatregelen zijn niet voldoende om *zelfstandig* van te kunnen leven met een behoorlijke levensstandaard, dat is gezond eten, schoon drinkwater en huisvesting dat een bepaalde minimumkwaliteit heeft (zie ook onder wonen).

Het recht op een behoorlijke levensstandaard wordt daarom niet verwezenlijkt op het minimumniveau.[75] De nadruk ligt hierbij op het *zelfstandig* kunnen leven. Mensen met een handicap leven vaak bij familie en zijn daarvan afhankelijk. Het is dan dus afhankelijk van de omstandigheden van de familie of en in welke mate het minimumniveau voor wat betreft levensstandaard wordt gehaald.
Zoals in hoofdstuk 6 opgemerkt is het niet voldoen aan het recht op een behoorlijke levensstandaard in het algemeen niet nieuw voor Caribisch Nederland; armoede is al decennia een probleem op de eilanden en raakt grote delen van de bevolking ongeacht of sprake is van een handicap. De Commissie Evaluatie staatkundige structuur Caribisch Nederland heeft dit probleem opnieuw geconstateerd. In de kabinetsreactie op de Commissie zijn enkele

[75] Zie ook het Advies van het College voor de Rechten van de Mens, 2016, p. 16, waar aangegeven wordt dat de uitkeringen voor mensen die niet kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt te laag is om in hun levensonderhoud te voorzien.

maatregelen aangekondigd (zie paragraaf 6.1). Omdat de maatregelen nog niet concreet zijn ingevuld en doorgevoerd kunnen deze maatregelen in dit onderzoek niet worden meegenomen.

Ook wat betreft *wonen* wordt niet aan de kernverplichting voldaan.

- De wetgeving geeft keuzevrijheid in de zin dat niemand wordt gedwongen ergens te wonen (uitgezonderd opname vanwege in gevaar brengen van het eigen leven of de veiligheid bij psychiatrische patiënten). Er wordt daarmee voldaan aan het respecteren van dit recht.
- Er is geen wetgeving die mensen met een handicap beschermt. Uitsluiten van selectiviteit door een verhuurder, bemiddelaar en dergelijke is niet in de wet geregeld. Dit hangt samen met het ontbreken van wetgeving rond gelijkheid en non-discriminatie (zie paragraaf 7.1). Het recht op wonen wordt hierdoor niet volledig beschermd.
- Een deel van de woningen voldoet niet aan een minimumnorm, dat wil zeggen ze zijn niet water- en winddicht, vloeren ontbreken en /of er is gebrek aan schoon water (zie 6.3.2). Dit betreft het wonen in het algemeen, maar kan mensen met een handicap harder treffen als er bijvoorbeeld sprake is van verzorging van wonden. Daarnaast voldoet een deel van de woningen niet aan de minimum standaard voor mensen met een handicap. Het gaat dan met name om huizen waar mensen in een rolstoel wonen. Indien de huizen te klein zijn voor een rolstoel dan kan dit betekenen dat iemand met een handicap zich niet (of alleen kruipend) kan verplaatsen. In een dergelijke situatie wordt niet voldaan aan de minimumnorm.

Bij het recht op gezondheid en onderwijs is wel aan de minimumverplichting voldaan. Wat betreft *gezondheid:*

- Er is een recht op zorgverzekering en vervolgens een recht op zorg.
- Alle zorg is voor iedereen en daarmee is het mogelijk naar een rechter te gaan als er sprake zou zijn van discriminatie (door arts, zorgverzekeringskantoor, enz.).
- De gezondheidszorg wordt in het algemeen voldoende geacht.

Er zijn wel enkele knelpunten in de gezondheidszorg, daar gaan we in paragraaf 7.3 nader in.

Tabel 6 Mate waarin wordt voldaan aan de kernverplichtingen van de economische, sociale en culturele rechten

	Kernverplichtingen economische, sociale en culturele rechten			
	Artikel	**Respecteren***	**Beschermen****	**Kernverplichting*****
19	Zelfstandig wonen	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)	Niet voldaan
24	Onderwijs	Voldaan	Voldaan	Voldaan
25	Gezondheid	Voldaan	Voldaan	Voldaan
28	Behoorlijke levensstandaard	Voldaan	Voldaan	Niet voldaan

* *Respecteren:* inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
** *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.
*** Kernverplichtingen zijn geïnterpreteerd als minimumnorm.

Wat betreft *onderwijs:*

- Alle kinderen (4-16 jaar) hebben leerplicht en krijgen onderwijs of een vorm van begeleiding.

- Er zijn bepalingen in de diverse wetten die beschermen tegen het niet voldoen aan de leerplicht (leerplichtambtenaar, ontheffingen, vervangende trajecten). Het is niet volledig uitgesloten dat een kind niet in beeld is, maar dit wordt steeds ongebruikelijker.
- Het onderwijs loopt in de praktijk nog niet altijd naar wens, maar de wetgeving biedt ruimte voor ontwikkelingen en aanpassingen (zoals special needs klassen). Ook wordt de kwaliteit van het onderwijs gevolgd door de Inspectie van het Onderwijs, waardoor benodigde ontwikkelingen en aanpassingen in beeld zijn en worden aangepakt.

Wel merken we op dat de ontwikkeling van kinderen van 0-4 jaar met een handicap niet is geborgd, omdat niet altijd een vorm van begeleiding kan worden geboden. Ook zijn er diverse uitvoeringsproblemen met betrekking tot kinderen met een handicap. Op deze knelpunten gaan wij in paragraaf 7.3 verder in.

7.2.2 Economische, sociale en culturele rechten niet zijnde kernverplichtingen

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *toegankelijkheid en persoonlijke mobiliteit (artikel 9 en 20)* gerespecteerd maar niet beschermd. De redenen hiervoor zijn:

- Het tegengaan van discriminatie bij vervoer is niet geborgd in de wet. Dit volgt uit het ontbreken van wetgeving rond gelijkheid en non-discriminatie (zie artikel 5).
- Het recht op een redelijke aanpassing, zoals bij toegang van een gebouw, goederen en diensten ontbreekt.

In het huidige wettelijke kader van Caribisch Nederland wordt het recht op *werk en werkgelegenheid (artikel 27)* gerespecteerd maar niet of beperkt beschermd. De redenen hiervoor zijn:

- Er is geen wetgeving die discriminatie verbiedt van werkgevers, bij bemiddeling, lid worden van de vakbond en dergelijke. Dit hangt samen met het ontbreken van wetgeving rond gelijkheid en non-discriminatie.
- De arbeidsomstandighedenwet is verouderd. Bij fysieke beroepen kan dit een belemmering zijn. De inspectie kan vanwege de verouderde wetgeving niet altijd goed optreden. Ook is er geen recht op een redelijke aanpassing van de werkplek.

Het recht op *deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport (artikel 30)* beschouwen we als indirect gerespecteerd en beschermd. De reden hiervoor is dat dit met name een taak is voor welzijns-, cultuur en sportorganisaties. Omdat het veelal welzijnsprojecten zijn met subsidies ligt het in de rede dat mensen met een handicap of chronische ziekte mee kunnen doen. De overheid heeft wel een rol bij het stimuleren van toegankelijkheid, mobiliteit en bewustwording (zie daarvoor deze rechten en de paragraaf over bewustwording).

Tabel 7 Mate waarin wordt voldaan aan het respecteren en beschermen van de economische, sociale en culturele rechten niet zijnde kernverplichtingen

	Overige economische, sociale en culturele rechten		
	Artikel	**Respecteren***	**Beschermen****
9	Toegankelijkheid	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)
20	Persoonlijke mobiliteit	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)
27	Werk en werkgelegenheid	Voldaan	Niet voldaan (in relatie tot artikel 5)
30	Deel uitmaken van de maatschappij, deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport	Voldaan	Voldaan

* *Respecteren:* inmenging van de Staat in de vrijheid van burgers dient te worden voorkomen.
** *Beschermen:* de Staat dient zich actief op te stellen door gepaste maatregelen te treffen om burgers tegen mensenrechtenschendingen te beschermen (ook) van derden.

7.3 Voorbereiding plan van aanpak economische, sociale en culturele rechten

In deze paragraaf hebben wij een inventarisatie opgenomen van knelpunten voor mensen met een handicap in Caribisch Nederland. Deze inventarisatie kan dienen als input voor het een plan van aanpak voor verwezenlijken van de economische, sociale en culturele rechten. De inventarisatie hebben we ingedeeld in knelpunten, die relatief gemakkelijk kunnen worden opgepakt, relatief veel mensen betreffen en weinig mensen betreffen, maar de betrokkenen wel relatief zwaar treffen.

7.3.1 Knelpunten die relatief gemakkelijk kunnen worden opgepakt

Toegankelijkheid is niet eenvoudig op de eilanden, met name op Saba niet. Dat laat onverlet dat er meer rekening mee gehouden kan worden.

Wegen De toegankelijk van de wegen op Saba is niet verder te vergroten. Op Bonaire en op Sint Eustatius kan de toegankelijk van de wegen bij vernieuwing worden verwezenlijkt. Andere maatregelen die eenvoudig kunnen zijn:
- op Bonaire kunnen de huidige versperringen van trottoirs worden opgeruimd en kunnen op enkele plekken de trottoirs toegankelijker worden gemaakt, daar waar ze deels toegankelijk zijn.
- de geplande vernieuwing van de Wegenverkeersverordening van Bonaire kan een stap betekenen in het vergroten van toegankelijkheid van het eiland door het officieel regelen en handhaven van invalidenparkeerplaatsen.

Gebouwen Op alle drie de eilanden kan de toegankelijkheid van gebouwen met een publieke functie worden bevorderd voor de overheidsgebouwen en voor gebouwen met een publieke

functie van particulieren. Bij nieuwe ontwikkelingen kan relatief eenvoudig rekening worden gehouden met toegankelijkheid en mobiliteit.[76] Het Bouwbesluit, dat hiervoor de mogelijkheid biedt, treedt volgens de huidige planning begin 2017 in werking. Na inwerkingtreding van dit besluit zijn de eilanden beter in staat bij bouwvergunningen rekening te houden met toegankelijkheid.
Daarnaast is expertise een vereiste. Bij alle aanpassingen is het van belang dat de goede maten worden gehanteerd voor breedtes van deuren, toiletruimten, steilheid van hellingbanen en dergelijke. Er dient te worden geregeld dat voldoende expertise voor de aanpassingen aanwezig is en dat er gebruik van wordt gemaakt bij bijvoorbeeld het ontwerp van een nieuw gebouw.

Regie op hulpmiddelen Hulpmiddelen zijn beschikbaar. Er zijn wel enkele praktische problemen. Aan deze problemen wordt gewerkt, maar gedurende het onderzoek zijn zie door diverse geïnterviewden als huidig knelpunt genoemd. Het gaat dan om:
* onduidelijkheden over wat wel en wat niet wordt vergoed. Het gaat dan niet alleen om inwoners, maar vooral ook om huisartsen en andere dienstverleners die een beter inzicht nodig hebben in wat wel en niet kan.
* hulpmiddelen worden niet standaard op een goede manier aangemeten en voldoen daarom niet altijd. Verbetering hiervan is zowel wenselijk voor de cliënt als voor de kostenbeheersing. Dit betekent in ieder geval dat er voldoende mensen moeten zijn die ter zaken kundig advies kunnen geven over hulpmiddelen.
* voorraadbeheer van standaard hulpmiddelen kan worden verbeterd. Ook kan de registratie worden verbeterd waardoor hulpmiddelen terugkomen. Ook hierbij kan er zowel voordeel voor de cliënt als voor de kostenbeheersing zijn.
* in het algemeen en voor de Bovenwinden in het bijzonder geldt dat de wachttijd erg lang kan zijn. Dat komt door het voorraadbeheer, de levertijden en de wijze van aanvragen. Door meer op voorraad te hebben, te experimenteren met elders bestellen kan dit worden verbeterd.
* soms volstaan hulpmiddelen, zoals een rolstoel niet, omdat de weg slecht is. Hierdoor is er relatief veel behoefte aan vervoer, indien iemand met een mobiliteitshandicap ergens naartoe wil. Zie hiervoor onder 7.3.2.

Regie op informatie Sinds 10 -10 -10 zijn er veel veranderingen op de eilanden. Ook aandacht voor mensen met handicap is wat sommige aspecten betreft nieuw. Hierdoor is er soms enige ruis, bijvoorbeeld bij vergoedingen van hulpmiddelen aan leerlingen buiten de scholen. Ook zijn er, gezien de kleinschaligheid van de eilanden, veel unieke situaties. Een voorbeeld hiervan is te zien bij scholen. Er zijn diverse kinderen met een fysieke handicap op bijvoorbeeld Bonaire, maar het zijn wel unieke situaties; zo is er slechts één leerling met een cochlear implantaat en één leerling die zeer slechtziend is. Onder andere hierdoor is regelmatig niet alle informatie of kennis direct paraat. Enige regie hierop kan voorkomen dat situaties complexer worden dan nodig. Regie hoeft niet te betekenen dat alles voor alle situaties in één hand komt, maar kan bijvoorbeeld inhouden dat FKBO de regie heeft (meer nog dan nu) voor mensen met een visuele of auditieve beperking en dat er bijvoorbeeld algemeen maatschappelijk werk is waar de regie ligt voor mensen met lichtere verstandelijke of psychiatrische problemen.

Samenwerken in de keten Ondanks de kleinschaligheid, maar wellicht vanwege de fase van ontwikkeling van de eilanden, is er nog niet overal sprake van een goede samenwerking. Dit speelt bijvoorbeeld bij zorg voor kinderen en jongeren op de Bovenwinden en in de zorgketen op Bonaire. De doorontwikkeling van bijvoorbeeld psychiatrische zorg en ouderenzorg op alle drie de eilanden dient meer in samenwerking met andere instanties plaats te vinden.

[76] Voor wat betreft de gebouwen van de rijksdienst wordt er bij nieuwbouw en waar mogelijk bij verbouwingen vaak, maar niet altijd, rekening gehouden met de toegankelijkheid. De reden hiervoor is dat deze gebouwen worden gebouwd met de Europees Nederlandse regelgeving als leidraad.

7.3.2 Knelpunten die relatief veel mensen betreffen

Toegankelijkheid
Wat betreft toegankelijkheid is *vervoer* ook van belang. Er is op de eilanden wel enige vorm van vervoer, namelijk vanuit de organisaties die bijvoorbeeld dagactiviteiten verzorgen. Desalniettemin wordt het niet zelf ergens naartoe kunnen, ook gezien de ontoegankelijkheid van de wegen, als een probleem ervaren door mensen met een handicap.
Een ander knelpunt is het in en uit een *vliegtuig* tillen. Met weging van de aantallen zou bepaald kunnen worden of een oplossing als een aviramp redelijk is. Op Bonaire ligt deze oplossing overigens eerder in de rede dan op de twee andere eilanden. Dit gezien de grotere aantallen vliegtuigpassagiers op Bonaire en gelet op het feit dat Bonaire een (beperkte) hub/overstapfunctie vervult en deze wil uitbreiden.
Wat betreft de *niet-fysieke toegankelijkheid* is vooral meer aandacht voor communicatie met mensen met een licht verstandelijke handicap van belang. Hiervoor is het nodig dat deze groep beter in beeld komt en de bewustwording over het belang van het rekening houden met deze groep wordt vergroot (zie verder onder 7.4).

Gezondheid
In het algemeen wordt gezondheid en de zorg in intramurale instelling als voldoende tot goed gezien. Daar wordt echter de kanttekening bij gemaakt dat de zorg goed is zodra iemand een medische indicatie heeft. De fasen ervoor - van algemene *preventie* tot en met secundaire preventie (zorgen dat aandoeningen niet erger worden) - krijgen minder aandacht. Er is voorlichting in ontwikkeling over diabetes en obesitas, maar dit staat nog in de kinderschoenen. Meer voorlichting over bijvoorbeeld voeding en beweging wordt door veel geïnterviewden als urgent aangemerkt.
Daarnaast gaat het om de verdere ontwikkeling van zorg op een dusdanige manier dat mensen langer zelfstandig kunnen blijven wonen. Het gaat dan om *ondersteuning*, zoals hulp in het huis, aanpassingen aan het huis, cursussen over omgaan met geld en dergelijke. Deze bredere ondersteuning wordt soms wel verleend op de eilanden, bijvoorbeeld door MIVA 60+ op Bonaire, maar deze ondersteuning is projectmatig opgezet en kent geen structurele bekostiging.
Tot slot, wordt bij gezondheid het snel wisselen van bepaalde *specialisten* als knelpunt ervaren. Voor specialismen waar de schaal van het eiland te klein is wordt vaak gewisseld omdat specialisten een bepaald aantal handelingen moeten verrichten om de specialisatie uit te kunnen oefenen. Specialisten werken dan voor een periode van tussen de drie en 12 maanden op een eiland. Dit wordt met name bij specifieke problemen als knelpunt ervaren, omdat telkens opnieuw moet worden uitgelegd wat bijvoorbeeld het specifieke visuele, auditieve, psychiatrische enzovoorts probleem is.

Wonen
Bij wonen is een knelpunt op alle drie de eilanden dat er geen geschikte *huisvesting* is voor revalidatie. De woningen zijn vaak niet geschikt om te worden aangepast. Voorts is er behoefte aan woningen voor *begeleid wonen* voor mensen met een licht verstandelijke handicap, psychiatrisch patiënten en ouderen. Er is ook behoefte aan geschikte woningen voor onder andere mensen met een fysieke handicap. Ook is er behoefte aan woningen voor *tijdelijke opvang* (bijvoorbeeld na revalidatie of voor respijtzorg als de persoon met een handicap afhankelijk is van een mantelzorger en deze bijvoorbeeld ziek is).
Op Saba en Sint Eustatius ontbreekt het voor bepaalde doelgroepen sowieso aan opvangvoorzieningen. Hierdoor moeten mensen met een fysieke of verstandelijke handicap naar het verpleeghuis of moeten ze bij familie blijven wonen. Ook is niet voor alle doelgroepen

dagopvang. Zo is er met name weinig voor mensen met een psychiatrische beperking op de Bovenwinden.
Op Bonaire is het de vraag of het aanbod van vormen van langdurige zorg voldoet. Er is een wachtlijst voor het verpleeghuis en FKPD. Deze wordt deels veroorzaakt door gebrek aan lichtere woonvormen. Het kan dus zijn dat door meer woningen voor begeleid wonen het aantal plaatsen in bijvoorbeeld het verpleeghuis wel volstaat. Daarnaast zijn voorzieningen in ontwikkeling, zoals de dagopvang van ouderen (met medische indicatie). Dit is nog in ontwikkeling, waardoor de totale vraag nog onbekend is. Hetzelfde geldt voor de psychiatrische zorg; ook hier is de totale vraag nog niet in beeld.

Onderwijs
Via het EOZ (genaamd ECE en EC2 op de Bovenwinden) is er *onderwijskundige ondersteuning* van kinderen met een licht verstandelijke of psychiatrische handicap. Deze ontwikkeling is in gang gezet, maar er zijn ook nog stappen te maken. Het gaat dan met name om de vraag of het *VO* voldoet voor deze kinderen. In ieder geval wordt de overgang van PO naar VO door meerdere partijen als moeizaam gezien. Ook is er in de praktijk minder ondersteuning van de EOZ's op het VO, terwijl de behoefte aan ondersteuning niet minder groot is. Volgens de wet is de ondersteuning door het EOZ op PO en VO hetzelfde.
Daarnaast is het de vraag of PrO, VMBO basis en MBO 1 voldoende *aansluiten bij de arbeidsmarkt*. Bovendien kent PrO in de praktijk diverse problemen waardoor de ontwikkeling van leerlingen en hun ondersteuning niet optimaal is.
Tot slot, zijn er vooral bij het VO hiaten in de *zorgketen*. Het gaat dan bijvoorbeeld om de aansluiting tussen onderwijs, Centrum voor Jeugd en Gezin en andere zorgpartijen.

Werk
Het is moeilijk voor diverse mensen met een handicap werk en/of opleiding te vinden. Redenen hiervoor lijken te zijn dat:
- ook voor personen zonder handicap is de werkgelegenheid op de eilanden een probleem. Het accent bij werkgelegenheidsactiviteiten ligt op mensen met achterstand tot de arbeidsmarkt zonder handicap.
- er versnippering is van werkbegeleidingsactiviteiten
- mensen met een licht verstandelijke handicap of psychiatrische beperking niet gediagnosticeerd zijn, waardoor er bij arbeidsbemiddeling, begeleiding bij werk en dergelijke niet altijd voldoende bewustwording, kennis en expertise aanwezig is van mensen met een handicap en hoe daarbij te ondersteunen; dat wil zeggen er is geen volledig beeld van wat iemand kan en nodig heeft.
- de aansluiting praktijkonderwijs – vervolgmogelijkheden niet voldoet.

De rijksdienst en de openbare lichamen hebben geen actief beleid om mensen met een handicap in dienst te nemen. Wel zijn er bij alle drie de openbare lichamen in enige mate mensen met een handicap in dienst. Met expliciet personeelsbeleid gericht op mensen met een handicap zouden de overheden een voorbeeldfunctie kunnen vervullen.

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport
Wat betreft de deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport is een veel genoemd knelpunt het niet voldoende aanbod van activiteiten voor kinderen *na school*. Het gaat dan om alle kinderen met een achterstand of een risico op achterstand. Het gaat daarbij ook om kinderen met een handicap en/of kinderen waarvan de ouder(s) een handicap hebben.
Tot slot, merken we wat betreft deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport op dat diverse hiervoor genoemde knelpunten cruciaal zijn. Het gaat dan om vervoer en toegankelijkheid van gebouwen en ook om bewustwording (zie hierover paragraaf 7.4).

7.3.3 Knelpunten die relatief weinig mensen betreffen, maar wel zwaar wegen

Op de eilanden zijn niet heel veel *kinderen* met een zwaardere fysieke,verstandelijke of meervoudige handicap. Gezien het belang van de ontwikkeling van kinderen is meer aandacht voor hen echter wezenlijk. Het gaat dan om bijvoorbeeld de ondersteuning van kinderen met een visuele en auditieve handicap. FKBO ondersteunt hen wat betreft het omgaan met de handicap. Daarnaast is ondersteuning bij de ontwikkeling nodig. Hetzelfde geldt voor kinderen die ondersteuning krijgen van FKPD. Zij dienen niet alleen te worden bezig gehouden, maar ook te worden ondersteund in hun ontwikkeling.
Tot slot, merken we op dat bovenstaande in nog sterkere mate geldt voor kinderen van nul tot vier jaar; voor hen zijn er wat voorzieningen betreft vrijwel geen ontwikkelingsmogelijkheden. Bijvoorbeeld kinderen met een spasme leren niet hiermee om te gaan.

Het laatste knelpunt dat is genoemd, en dat slechts enkele mensen betreft, maar wel zwaar weegt, is de mogelijkheid om te *experimenteren* met werk als er sprake is van onderstand met een toeslag voor duurzame arbeidsongeschiktheid. De toeslag gaat ervan uit dat iemand volledig en voor lange duur arbeidsongeschikt is. In sommige, uitzonderingssituaties, is er echter sprake van iemand die toch wil proberen te werken, bijvoorbeeld voor een beperkt aantal uren. Dit brengt in de huidige situatie het risico met zich mee dat de toeslag volledig en permanent wordt gestopt.

7.4 Bewustwording en beleid

Bewustwording en beleid kan, zoals in hoofdstuk 4 aangegeven, in vier onderdelen worden verdeeld:
- rekening houden met de diverse doelgroepen bij het maken van nieuw beleid;
- bij overheidsdiensten rekening houden met mensen met diverse handicaps;
- stimulering van bewustwording van inwoners en particulieren om rekening te houden met mensen met een handicap door bij voorbeeld voorlichting en;
- bewustwording van de doelgroep zelf en belangenbehartiging

Een voorbeeld van rekening houden met de doelgroep bij nieuw *beleid* is genoemd onder 7.3.1. Het gaat dan met name om rekening houden met toegankelijkheid bij bouw- en infrastructuurprojecten.

Rekening houden met de diverse doelgroepen bij *overheidsdiensten* is bij diverse rechten reeds besproken, zoals bij onderwijs. Daarnaast is het van belang ook bij kleinere taken, zoals het rijexamen, rekening te houden met diversiteit. Het rekening houden met de doelgroep kan soms extra complex zijn als niet bekend is hoe groot de doelgroep is en wie onder de doelgroep valt. Het gaat dan vooral om mensen met een licht verstandelijke handicap of met psychiatrische problemen. Het gaat dan ook om ouderen die geleidelijk aan of soms van de ene dag op de andere beperkt raken in hun bewegingsvrijheid. Het *in beeld* krijgen van deze doelgroepen en erop kunnen inspelen is een belangrijk vraagstuk op in ieder geval Bonaire (zie verder ook paragraaf 7.5).

Stimulering van bewustwording van *inwoners en bedrijven* is ook relevant. Dit geldt voor zichtbare beperkingen, zoals de benodigde aanpassingen voor mensen in een rolstoel. Dit geldt ook, en misschien nog wel meer, voor minder zichtbare handicaps zoals doofheid. Deze handicaps komen minder vaak voor. Dit maakt dat bewustwording des te belangrijker is, omdat bijvoorbeeld *kinderen* met een dergelijke handicap snel geïsoleerd kunnen raken. Aandacht hiervoor bij docenten en medeleerlingen is noodzakelijk. Niet alleen bij medeleerlingen van iemand met een handicap, maar in iedere klas en iedere school, omdat bewustwording en

rekening houden met kinderen met een handicap van belang is voor acceptatie in alle verdere fasen van het leven.
Dit sluit aan bij het advies van het College voor de Rechten van de Mens (april 2016, p.4) waarin de aanbeveling wordt gedaan om de bewustwording over de betekenis van de mensenrechten te vergroten door het geven van mensenrechteneducatie op school, het organiseren van educatieve campagnes voor de bevolking en het aanbieden van trainingen voor professionals werkzaam in bijvoorbeeld rechtshandhaving, de zorg, het onderwijs of in algemene overheidsdienst. Dit is een aanbeveling die over mensenrechten in het algemeen gaat. De toepassing van deze rechten voor mensen met een handicap zou daarbij kunnen worden uitgelicht.

Bewustwording van de doelgroep en belangenbehartiging Bewustwording van de eigen rechten van mensen met een handicap en hun familie is van belang. Tot nu toe is deze bewustwording afhankelijk van het individu en de familie. Op sommige gebieden is er ondersteuning door bijvoorbeeld organisaties als FKBO, FKPD of SVP-CN. Er is echter geen loketfunctie voor juridische vragen, informatie of advies. Deze zou gestalte kunnen krijgen door een laagdrempelig voorziening. Gezien de kleinschaligheid van de eilanden is het hierbij van belang dat niet per se een nieuwe organisatie opgericht dient te worden. Aansluiten bij huidige organisaties waarbij bundeling van kennis voorop staat en waar enig doorzettingsmacht is kan ook effectief zijn.
Naast bewustwording en empowerment van de doelgroep is belangenbehartiging van belang, bijvoorbeeld om gesprekspartner te kunnen zijn bij het maken van een plan van aanpak voor het Verdrag. Echter ook bij beleid in het algemeen kan belangenbehartiging relevant zijn. Op Bonaire is het voornemen de Werkgroep Fysieke Toegankelijkheid Bonaire uit te breiden tot een platform dat de belangen van mensen met alle handicaps behartigt. Op Saba en Sint Eustatius vindt een dergelijke ontwikkeling nog niet plaats. Gezien de kleinschaligheid van die eilanden kan individuele raadpleging en/of raadpleging via netwerken of betrokken instellingen een optie zijn.

7.5 Informatie en monitoring

Tot slot staan we kort stil bij enkele bepalingen uit het Verdrag over informatie en monitoring.

Artikel 31 van het Verdrag bepaalt dat *informatie*, waaronder statistische en onderzoeksgegevens nodig is voor het formuleren van beleid en het implementeren van het Verdrag. Deze gegevens dienen aan bepaalde waarborgen, zoals bescherming van de persoonsgegevens te voldoen. In dit onderzoek is een eerste beeld opgemaakt van de doelgroep van het Verdrag. Dit onderzoek laat ook zien dat de gegevens nog niet volledig zijn. Ook is het van belang dat de informatie wordt geactualiseerd. Het beleggen van een structurele gegevensverzameling is daarom een aandachtspunt.

Artikel 33 van het Verdrag betreft de *nationale implementatie en toezicht*. In het tweede lid wordt aangegeven dat er een onafhankelijke instantie moet zijn die de uitvoering van het Verdrag bevordert, beschermt en monitort. Voor Europees Nederland is deze taak belegd bij het College van de Rechten van de Mens. Voor Caribisch Nederland zal deze bepaling bij ratificatie ook dienen te worden ingevuld.

De samenwerkende bureaus

IdeeVersa B.V. IdeeVersa B.V. is het bedrijf van institutioneel econoom Elma van de Mortel. IdeeVersa geeft advies, doet onderzoek en verzorgt programmamanagement in de publieke sector op het snijvlak van beleid, bestuur en financiën. De opdrachten betreffen overzichtstrajecten waarbij taakinventarisaties worden gemaakt en implementatiemogelijkheden en/of kostenschatting worden onderzocht. Dit op het terrein van vooral de bestuurlijke en financiële verhoudingen tussen overheden. Meer informatie vindt u op de website: www.ideeversa.nl.

Elma van de Mortel Mw. dr. E.G. van de Mortel (1969) is staatkundig econoom en heeft aan de Erasmus Universiteit Rotterdam gestudeerd. Zij is in 2000 gepromoveerd op een institutioneel landenvergelijkend onderzoek, eveneens aan de Erasmus Universiteit. Dit onderzoek ging vooral over de vraag hoe formele instituties (zoals wetgeving) worden beïnvloed door informele instituties (zoals normen en waarden) en omgekeerd. Elma is analytisch sterk, creatief in het zoeken naar oplossingen en zorgt voor overzicht. Zij heeft een ruime ervaring met kwantitatief als kwalitatief onderzoek en vooral ook de combinatie van beide. Een vraag die ze regelmatig krijgt is: hoe met weinig data toch onderbouwde uitspraken te doen. Zij doet met name projecten in de (semi)publieke sector op het snijvlak van beleid, bestuur en financiën.

telefoonnummer: 06-28083458
email: elmavandemortel@ideeversa.nl

DSP-groep DSP-groep is in 1984 opgericht en is een onafhankelijk landelijk bureau voor onderzoek, advies en management, met ruim veertig medewerkers. DSP-groep werkt in opdracht van de overheid (ministeries, provincies en gemeenten), maar ook van maatschappelijke organisaties op landelijk, regionaal en lokaal niveau. De werkvelden van DSP-groep zijn veiligheid, jeugd, sport, kunst en cultuur, onderwijs, openbare ruimte en groen, sociaal beleid, stedelijke vernieuwing, welzijn, wonen en wijkgericht werken. Zie ook www.dsp-groep.nl.

Oberon Nauta Dhr. dr. O. Nauta (1974) studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam en volgde aansluitend in 2000 de Leergang Buitenlandse Betrekking aan het Clingendael Instituut. In 2011 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht in de Bestuurs- en Organisatiewetenschappen op het onderwerp Openbaar Bestuur in de Caribische rijksdelen. Oberon heeft een brede blik op vraagstukken en is analytisch sterk. Zijn werkstijl is te typeren als sociaal, direct en resultaatgericht.
Bij DSP-groep, waar hij sinds 2004 werkt, geeft hij als projectleider en senior adviseur uitvoering aan diverse evaluaties en ex ante toetsingen van voorgenomen wetgeving. Voor onderzoek en advies bezoekt Oberon met regelmaat de Caribische rijksdelen.

telefoonnummer: 06-41464480
email: onauta@dsp-groep.nl

Bijlagen

Bijlage 1 De tekst van het Verdrag

VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap
Nederlandse vertaling
September 2007

Preambule

De Staten die Partij zijn bij dit Verdrag,

Indachtig de beginselen vastgelegd in het Handvest van de Verenigde Naties, waarin de inherente waardigheid en waarde en de gelijke en onvervreemdbare rechten van alle leden van de mensheid worden erkend als de grondvesten van vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld,

Erkennend dat de Verenigde Naties in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de internationale mensenrechtenverdragen hebben verklaard en zijn overeengekomen dat eenieder aanspraak heeft op alle daarin genoemde rechten en vrijheden, zonder enig onderscheid van welke aard dan ook,

Opnieuw het universele en ondeelbare karakter bevestigend van, alsmede de onderlinge afhankelijkheid en de nauwe samenhang tussen alle mensenrechten en fundamentele vrijheden, en de noodzaak dat personen met een handicap gegarandeerd wordt dat zij deze ten volle en zonder discriminatie kunnen uitoefenen,

In herinnering roepend het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen, het Verdrag tegen foltering en andere wrede, onmenselijke of onterende behandeling of bestraffing, het Verdrag inzake de rechten van het kind en het Internationaal Verdrag inzake de bescherming van de rechten van alle migrerende werknemers en hun gezinsleden,

Erkennend dat het begrip handicap aan verandering onderhevig is en voortvloeit uit de wisselwerking tussen personen met functiebeperkingen en sociale en fysieke drempels die hen belet ten volle, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving,

Het belang erkennend van de beginselen en beleidsrichtlijnen, vervat in het Wereldactieplan met betrekking tot personen met een handicap en in de Standaardregels voor het bevorderen van gelijke kansen voor personen met een handicap bij het beïnvloeden van de bevordering, formulering en beoordeling van het beleid, de plannen, programma's en maatregelen op nationaal, regionaal en internationaal niveau teneinde gelijke kansen voor personen met een handicap verder te bevorderen,

Het belang benadrukkend van de integratie van aan handicap gerelateerde vraagstukken in het beleid als integraal onderdeel van de relevante strategieën voor duurzame ontwikkeling,

Tevens erkennend dat discriminatie van iedere persoon op grond van handicap een

schending vormt van de inherente waardigheid en waarde van de mens,
Zich voorts rekenschap gevend van de diversiteit van personen met een handicap,
De noodzaak erkennend de mensenrechten van alle personen met een handicap, met inbegrip van hen die intensievere ondersteuning behoeven, te bevorderen en beschermen,
Bezorgd over het feit dat personen met een handicap ondanks deze uiteenlopende instrumenten en initiatieven overal ter wereld nog steeds geconfronteerd worden met obstakels die hun participatie in de samenleving als gelijkwaardige leden belemmeren, alsmede met schendingen van hun mensenrechten,
Het belang onderkennend van internationale samenwerking ter verbetering van de levensomstandigheden van personen met een handicap in alle landen, in het bijzonder in ontwikkelingslanden,
De gewaardeerde bestaande en potentiële bijdragen erkennend van personen met een handicap aan het algemeen welzijn en de diversiteit van hun gemeenschappen, en onderkennend dat bevordering van het volledige genot van de mensenrechten en fundamentele vrijheden en de volwaardige participatie door personen met een handicap ertoe zal leiden dat zij sterker gaan beseffen dat zij erbij horen en zal resulteren in wezenlijke vorderingen in de humane, sociale en economische ontwikkeling van de maatschappij en de uitbanning van armoede,

e. Het belang voor personen met een handicap erkennend van individuele autonomie en onafhankelijkheid, met inbegrip van de vrijheid hun eigen keuzes te maken,
f. Overwegend dat personen met een handicap in de gelegenheid moeten worden gesteld actief betrokken te zijn bij de besluitvormingsprocessen over beleid en programma's, met inbegrip van degenen die hen direct betreffen,
g. Bezorgd over de moeilijke situaties waarmee personen met een handicap worden geconfronteerd die het slachtoffer zijn van meervoudige en/of zeer ernstige vormen van discriminatie op grond van hun ras, huidskleur, sekse, taal, religie, politieke of andere mening, nationale, etnische of sociale herkomst, vermogen, geboorte, leeftijd of andere status,
h. Erkennend dat het risico het slachtoffer te worden van geweld, verwonding of misbruik, verwaarlozing, nalatige behandeling, mishandeling of uitbuiting voor vrouwen en meisjes met een handicap, zowel binnens- als buitenshuis, vaak groter is,
i. Erkennend dat kinderen met een handicap op voet van gelijkheid met andere kinderen alle mensenrechten en fundamentele vrijheden ten volle moeten kunnen genieten, daarbij in herinnering roepend de toezeggingen die de Staten die Partij zijn bij het Verdrag inzake de rechten van het kind in dat verband hebben gedaan,
j. De noodzaak benadrukkend dat bij alle pogingen om het volledige genot van de mensenrechten en fundamentele vrijheden door personen met een handicap te bevorderen rekening dient te worden gehouden met het genderperspectief,
k. Met nadruk wijzend op het feit dat de meerderheid van personen met een handicap in armoedige omstandigheden leeft en in dit verband erkennend dat het zeer noodzakelijk is dat de negatieve gevolgen van armoede voor personen met een handicap worden aangepakt,
l. Indachtig het feit dat vreedzame en veilige omstandigheden op basis van eerbiediging van alle doelstellingen en beginselen vervat in het Handvest van de Verenigde Naties en naleving van de van toepassing zijnde mensenrechteninstrumenten onontbeerlijk zijn voor de volledige bescherming van personen met een handicap, in het bijzonder tijdens gewapende conflicten en buitenlandse bezetting,
m. De noodzaak erkennend van een toegankelijke fysieke, sociale, economische en culturele omgeving, de toegang tot gezondheidszorg, onderwijs en tot informatie en communicatie, teneinde personen met een handicap in staat te stellen alle mensenrechten en fundamentele vrijheden ten volle te genieten,
w. Beseffend dat mensen, die verantwoordelijkheid dragen tegenover hun medemensen en de gemeenschap waartoe zij behoren, verplicht zijn te streven naar de bevordering en

eerbiediging van de rechten die erkend worden in het Internationaal Statuut van de Rechten van Mens,

x. Ervan overtuigd dat het gezin de natuurlijke hoeksteen van de samenleving vormt en recht heeft op bescherming door de samenleving en de Staat en dat personen met een handicap en hun gezinsleden de nodige bescherming en ondersteuning dienen te ontvangen, teneinde hun gezinnen in staat te stellen bij te dragen aan het volledige genot van de rechten van personen met een handicap en wel op voet van gelijkheid met anderen,

y. Ervan overtuigd dat een allesomvattend en integraal internationaal verdrag om de rechten en waardigheid van personen met een handicap te bevorderen en te beschermen, een wezenlijke bijdrage zal vormen aan het aanpakken van de grote sociale achterstand van personen met een handicap en hun participatie in het burgerlijke, politieke, economische, sociale en culturele leven met gelijke kansen, in zowel ontwikkelde landen, als ontwikkelingslanden zal bevorderen,

Zijn het volgende overeengekomen:

Artikel 1

Doelstelling

Doel van dit Verdrag is het volledige genot door alle personen met een handicap van alle mensenrechten en fundamentele vrijheden op voet van gelijkheid te bevorderen, beschermen en waarborgen, en ook de eerbiediging van hun inherente waardigheid te bevorderen. Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving.

Artikel 2

Begripsomschrijvingen

Voor de toepassing van dit Verdrag:

”communicatie” omvat talen, weergave van tekst, braille, tactiele communicatie, grootletterdruk, toegankelijke multimedia, alsmede geschreven teksten, audioteksten, eenvoudige taal, gesproken tekst, ondersteunende communicatie en alternatieve methoden, middelen en vormen voor communicatie, waaronder toegankelijke informatie- en communicatietechnologieën;

“taal’’ omvat gesproken taal, gebarentaal alsmede andere vormen van niet-gesproken taal;

“discriminatie op grond van handicap’’: elk onderscheid en elke uitsluiting of beperking op grond van een handicap dat of die ten doel of tot gevolg heeft dat de erkenning, het genot of de uitoefening, op voet van gelijkheid met anderen van de mensenrechten en fundamentele vrijheden in het politieke, economische, sociale, culturele of burgerlijke leven, of op andere gebieden aangetast of onmogelijk gemaakt wordt. Het omvat alle vormen van discriminatie, met inbegrip van de weigering van redelijke aanpassingen;

“redelijke aanpassingen’’: noodzakelijke en passende wijzigingen, en aanpassingen die geen disproportionele of onevenredige, of onnodige last opleggen, indien zij in een specifiek geval nodig zijn om te waarborgen dat personen met een handicap alle mensenrechten en fundamentele vrijheden op voet van gelijkheid met anderen kunnen genieten of uitoefenen;

“universeel ontwerp’’: ontwerpen van producten, omgevingen, programma’s en diensten die door iedereen in de ruimst mogelijke zin gebruikt kunnen worden zonder dat aanpassing of een speciaal ontwerp nodig is. ’’Universeel ontwerp’’ omvat tevens ondersteunende middelen voor specifieke groepen personen met een handicap, indien die nodig zijn.

Artikel 3

Algemene beginselen

De grondbeginselen van dit Verdrag zijn:

a. Respect voor de inherente waardigheid, persoonlijke autonomie, met inbegrip van de vrijheid

zelf keuzes te maken en de onafhankelijkheid van personen;
b. Non-discriminatie;
c. Volledige en daadwerkelijke participatie in, en opname in de samenleving;
d. Respect voor verschillen en aanvaarding dat personen met een handicap deel uitmaken van de mensheid en menselijke diversiteit;
e. Gelijke kansen;
f. Toegankelijkheid;
g. Gelijkheid van man en vrouw;
h. Respect voor de zich ontwikkelende capaciteiten van kinderen met een handicap en eerbiediging van het recht van kinderen met een handicap op het behoud van hun eigen identiteit.

Artikel 4

Algemene verplichtingen

1. De Staten die Partij zijn verplichten zich te waarborgen en bevorderen dat alle personen met een handicap zonder enige vorm van discriminatie op grond van hun handicap ten volle alle mensenrechten en fundamentele vrijheden kunnen uitoefenen. Hiertoe verplichten de Staten die Partij zijn zich:
   a. tot het aannemen van alle relevante wetgevende, bestuurlijke en andere maatregelen voor de implementatie van de rechten die in dit Verdrag erkend worden;
   b. tot het nemen van alle relevante maatregelen, met inbegrip van wetgeving, teneinde bestaande wetten, voorschriften, gebruiken en praktijken aan te passen, of af te schaffen die discriminatie vormen van personen met een handicap;
   c. bij al hun beleid en programma's rekenschap te geven van de bescherming en bevordering van de mensenrechten van personen met een handicap;
   d. te onthouden van elke handeling of praktijk die onverenigbaar is met dit Verdrag en te waarborgen dat de overheidsautoriteiten en -instellingen handelen in overeenstemming met dit Verdrag;
   e. tot het nemen van alle passende maatregelen om discriminatie op grond van een handicap door personen, organisaties of particuliere ondernemingen uit te bannen;
   f. tot het uitvoeren of bevorderen van onderzoek naar en ontwikkeling van universeel ontworpen goederen, diensten, uitrusting en faciliteiten zoals omschreven in artikel 2 van dit Verdrag, die zo min mogelijk behoeven te worden aangepast en tegen de laagste kosten, om te beantwoorden aan de specifieke behoeften van personen met een handicap, het bevorderen van de beschikbaarheid en het gebruik ervan, en het bevorderen van universele ontwerpen bij de ontwikkeling van normen en richtlijnen;
   g. tot het uitvoeren of bevorderen van onderzoek naar en ontwikkeling van, en het bevorderen van de beschikbaarheid en het gebruik van nieuwe technologieën, met inbegrip van informatie- en communicatietechnologieën, mobiliteitshulpmiddelen, instrumenten en ondersteunende technologieën, die geschikt zijn voor personen met een handicap, waarbij de prioriteit uitgaat naar betaalbare technologieën; h. tot het verschaffen van toegankelijke informatie aan personen met een handicap over mobiliteitshulpmiddelen, instrumenten en ondersteunende technologieën, met inbegrip van nieuwe technologieën, alsmede andere vormen van hulp, ondersteunende diensten en faciliteiten;
   h. de training te bevorderen van vakspecialisten en personeel die werken met personen met een handicap, op het gebied van de rechten die in dit Verdrag worden erkend, teneinde de door deze rechten gewaarborgde hulp en diensten beter te kunnen verlenen.
2. Wat betreft economische, sociale en culturele rechten, verplicht elke Staat die Partij is zich maatregelen te nemen met volledige gebruikmaking van de hem ter beschikking staande hulpbronnen en, waar nodig, in het kader van internationale samenwerking, teneinde steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in dit Verdrag erkende rechten te komen,

onverminderd de in dit Verdrag vervatte verplichtingen die volgens het internationale recht onverwijld van toepassing zijn.
3. Bij de ontwikkeling en implementatie van wetgeving en beleid tot uitvoering van dit Verdrag en bij andere besluitvormingsprocessen betreffende aangelegenheden die betrekking hebben op personen met een handicap, plegen de Staten die Partij zijn nauw overleg met personen met een handicap, met inbegrip van kinderen met een handicap, en betrekken hen daar via hun representatieve organisaties actief bij.
4. Geen enkele bepaling van dit Verdrag tast bepalingen aan die in sterkere mate bijdragen aan de verwezenlijking van de rechten van personen met een handicap en die vervat kunnen zijn in het recht van een Staat die Partij is, of in het internationale recht dat voor die Staat van kracht is. Het is niet toegestaan enig mensenrecht dat, of fundamentele vrijheid die in een Staat die Partij is bij dit Verdrag, ingevolge wettelijke bepalingen, overeenkomsten, voorschriften of gewoonten wordt erkend of bestaat, te beperken of ervan af te wijken, onder voorwendsel dat dit Verdrag die rechten of vrijheden niet of in mindere mate erkent.
5. De bepalingen van dit Verdrag strekken zich zonder beperking of uitzondering uit tot alle delen van federale Staten.

Artikel 5
Gelijkheid en non-discriminatie
1. De Staten die Partij zijn, erkennen dat eenieder gelijk is voor de wet en zonder aanziens des persoons recht heeft op dezelfde bescherming door, en hetzelfde voordeel van de wet.
2. De Staten die Partij zijn, verbieden alle discriminatie op grond van handicap en garanderen personen met een handicap op voet van gelijkheid effectieve wettelijke bescherming tegen discriminatie op welke grond dan ook.
3. Teneinde gelijkheid te bevorderen en discriminatie uit te bannen, nemen de Staten die Partij zijn alle passende maatregelen om te waarborgen dat redelijke aanpassingen worden verricht.
4. Specifieke maatregelen die nodig zijn om de feitelijke gelijkheid van personen met een handicap te bespoedigen of verwezenlijken, worden niet aangemerkt als discriminatie in de zin van dit Verdrag.

Artikel 6
Vrouwen met een handicap
1. De Staten die Partij zijn erkennen dat vrouwen en meisjes met een handicap onderworpen zijn aan meervoudige discriminatie en nemen in dat verband maatregelen om hen op voet van gelijkheid het volledige genot van alle mensenrechten en fundamentele vrijheden te garanderen.
2. De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen om de volledige ontwikkeling, positieverbetering en mondigheid van vrouwen te waarborgen, teneinde hen de uitoefening en het genot van de mensenrechten en fundamentele vrijheden, vervat in dit Verdrag, te garanderen.

Artikel 7
Kinderen met een handicap
1. De Staten die Partij zijn nemen alle nodige maatregelen om te waarborgen dat kinderen met een handicap op voet van gelijkheid met andere kinderen ten volle alle mensenrechten en fundamentele vrijheden genieten.
2. Bij alle beslissingen betreffende kinderen met een handicap vormen de belangen van het kind de eerste overweging.
3. De Staten die Partij zijn waarborgen dat kinderen met een handicap het recht hebben vrijelijk blijk te geven van hun opvattingen over alle aangelegenheden die hen betreffen, waarbij op voet van gelijkheid met andere kinderen en in overeenstemming met hun leeftijd en

ontwikkeling naar behoren rekening wordt gehouden met hun opvattingen en waarbij zij bij hun handicap en leeftijd passende ondersteuning krijgen om dat recht te realiseren.

Artikel 8

Bevordering van bewustwording

1. De Staten die Partij zijn verplichten zich onmiddellijke, doeltreffende en passende maatregelen te nemen:
   a. teneinde binnen de gehele maatschappij, waaronder ook op gezinsniveau, de bewustwording te bevorderen ten aanzien van personen met een handicap, en de eerbiediging van de rechten en waardigheid van personen met een handicap te stimuleren;
   b. om op alle terreinen van het leven stigmatisering, vooroordelen en schadelijke praktijken ten opzichte van personen met een handicap te bestrijden, met inbegrip van die gebaseerd op grond van sekse en leeftijd;c. om de bewustwording van de capaciteiten en bijdragen van personen met een handicap te bevorderen.
2. Maatregelen daartoe omvatten:
   a. het initiëren en handhaven van effectieve bewustwordingscampagnes om:
      i. ervoor zorg te dragen dat de samenleving openstaat voor de rechten van personen met een handicap;
      ii. een positieve beeldvorming van, en grotere sociale bewustwording ten opzichte van personen met een handicap te bevorderen;
      iii. de erkenning van de vaardigheden, verdiensten en talenten van personen met een handicap en van hun bijdragen op de werkplek en arbeidsmarkt te bevorderen;

   b. het op alle niveaus van het onderwijssysteem, dus ook onder jonge kinderen, bevorderen van een respectvolle houding ten opzichte van de rechten van personen met een handicap;
   c. het aanmoedigen van alle onderdelen van de media, personen met een handicap te portretteren op een wijze die verenigbaar is met het doel van dit Verdrag;
   d. het aanmoedigen van het organiseren van programma's voor bewustwordingstrainingen met betrekking tot personen met een handicap en de rechten van personen met een handicap.

Artikel 9

Toegankelijkheid

1. Teneinde personen met een handicap in staat te stellen zelfstandig te leven en volledig deel te nemen aan alle facetten van het leven, nemen de Staten die Partij zijn passende maatregelen om personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen de toegang te garanderen tot de fysieke omgeving, tot vervoer, informatie en communicatie, met inbegrip van informatie- en communicatietechnologieën en –systemen, en tot andere voorzieningen en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek, in zowel stedelijke als landelijke gebieden. Deze maatregelen, die mede de identificatie en bestrijding van obstakels en barrières voor de toegankelijkheid omvatten, zijn onder andere van toepassing op:
   a. gebouwen, wegen, vervoer en andere voorzieningen in gebouwen en daarbuiten, met inbegrip van scholen, huisvesting, medische voorzieningen en werkplekken;
   b. informatie, communicatie en andere diensten, met inbegrip van elektronische diensten en nooddiensten.
2. De Staten die Partij zijn nemen tevens passende maatregelen om:
   a. de implementatie van minimumnormen en richtlijnen voor de toegankelijkheid van faciliteiten en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek, te ontwikkelen, af te kondigen en te monitoren;

b. te waarborgen dat private instellingen die faciliteiten en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek aanbieden, zich rekenschap geven van alle aspecten van de toegankelijkheid voor personen met een handicap;
c. betrokkenen te trainen inzake kwesties op het gebied van de toegankelijkheid waarmee personen met een handicap geconfronteerd worden;
d. openbare gebouwen en andere faciliteiten te voorzien van bewegwijzering in braille en in makkelijk te lezen en te begrijpen vormen;
e. te voorzien in vormen van hulp en bemiddeling door mensen, met inbegrip van begeleiders, mensen die voorlezen en professionele doventolken om de toegang tot gebouwen en andere faciliteiten, die openstaan voor het publiek te faciliteren;
f. andere passende vormen van hulp en ondersteuning aan personen met een handicap te bevorderen, teneinde te waarborgen dat zij toegang hebben tot informatie;
g. de toegang voor personen met een handicap tot nieuwe informatie en communicatietechnologieën en -systemen, met inbegrip van het internet, te bevorderen;
h. het ontwerp, de ontwikkeling, productie en distributie van toegankelijke informatie- en communicatietechnologieën, en communicatiesystemen in een vroeg stadium te bevorderen, opdat deze technologieën en systemen tegen minimale kosten toegankelijk worden.

Artikel 10
Recht op leven
De Staten die Partij zijn bevestigen opnieuw dat eenieder beschikt over het inherente recht op leven en nemen alle noodzakelijke maatregelen om te waarborgen dat personen met een handicap dat op voet van gelijkheid met anderen ten volle kunnen genieten.

Artikel 11
Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties
De Staten die Partij zijn nemen in overeenstemming met hun verplichtingen uit hoofde van het internationale recht, met inbegrip van het internationale humanitaire recht en internationale mensenrechtenverdragen alle nodige maatregelen om de bescherming en veiligheid van personen met een handicap in risicovolle situaties, met inbegrip van gewapende conflicten, humanitaire noodsituaties en natuurrampen, te waarborgen.

Artikel 12
Gelijkheid voor de wet
1. De Staten die Partij zijn bevestigen opnieuw dat personen met een handicap overal als persoon erkend worden voor de wet.
2. De Staten die Partij zijn erkennen dat personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen in alle aspecten van het leven handelingsbekwaam zijn.
3. De Staten die Partij zijn nemen passende maatregelen om personen met een handicap toegang te verschaffen tot de ondersteuning die zij mogelijk behoeven bij de uitoefening van hun handelingsbekwaamheid.
4. De Staten die Partij zijn waarborgen dat alle maatregelen die betrekking hebben op de uitoefening van handelingsbekwaamheid, voorzien in passende en doeltreffende waarborgen in overeenstemming met het internationale recht inzake de mensenrechten om misbruik te voorkomen. Deze waarborgen dienen te verzekeren dat maatregelen met betrekking tot de uitoefening van handelingsbekwaamheid de rechten, wil en voorkeuren van de desbetreffende persoon respecteren, vrij zijn van conflicterende belangen of onbehoorlijke beïnvloeding, proportioneel zijn en toegesneden op de omstandigheden van de persoon in kwestie, van toepassing zijn gedurende een zo kort mogelijke periode en onderworpen zijn aan een regelmatige beoordeling door een bevoegde, onafhankelijke en

onpartijdige autoriteit of gerechtelijke instantie. De waarborgen dienen evenredig te zijn aan de mate waarin deze maatregelen van invloed zijn op de rechten en belangen van de persoon in kwestie.
5. Met inachtneming van de bepalingen van dit artikel nemen de Staten die Partij zijn alle passende en doeltreffende maatregelen om de gelijke rechten te garanderen van personen met een handicap op eigendom of het erven van vermogen en te waarborgen dat zij hun eigen financiële zaken kunnen behartigen en op voet van gelijkheid toegang hebben tot bankleningen, hypotheken en andere vormen van financiële kredietverstrekking en verzekeren zij dat het vermogen van personen met een handicap hen niet willekeurig wordt ontnomen.

Artikel 13
Toegang tot de rechter
1. De Staten die Partij zijn waarborgen personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen de toegang tot een rechterlijke instantie, met inbegrip van procedurele en leeftijdsconforme voorzieningen, teneinde hun effectieve rol als directe en indirecte partij, waaronder als getuige, in alle juridische procedures, met inbegrip van de onderzoeksfase en andere voorbereidende fasen, te faciliteren.
2. Teneinde effectieve toegang tot rechterlijke instanties voor personen met een handicap te helpen waarborgen, bevorderen de Staten die Partij zijn passende training voor diegenen die werkzaam zijn in de rechtsbedeling, met inbegrip van medewerkers van politie en het gevangeniswezen.

Artikel 14
Vrijheid en veiligheid van de persoon
1. De Staten die Partij zijn waarborgen dat personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen:
   a. het recht op vrijheid en veiligheid van hun persoon genieten;
   b. niet onrechtmatig of willekeurig van hun vrijheid worden beroofd, en dat iedere vorm van vrijheidsontneming geschiedt in overeenstemming met de wet, en dat het bestaan van een handicap in geen geval vrijheidsontneming rechtvaardigt.
2. De Staten die Partij zijn waarborgen dat indien personen met een handicap op grond van enig proces van hun vrijheid worden beroofd, zij op voet van gelijkheid met anderen recht hebben op de waarborgen in overeenstemming met internationale mensenrechtenverdragen en in overeenstemming met de doelstellingen en beginselen van dit Verdrag worden behandeld, met inbegrip van de verschaffing van redelijke aanpassingen.

Artikel 15
Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing
1. Niemand zal worden onderworpen aan folteringen of aan wrede, onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen. In het bijzonder zal niemand zonder zijn of haar in vrijheid gegeven toestemming worden onderworpen aan medische of wetenschappelijke experimenten.
2. De Staten die Partij zijn nemen alle doeltreffende wetgevende, bestuurlijke, juridische of andere maatregelen om, op gelijke wijze als voor anderen, te voorkomen dat personen met een handicap worden onderworpen aan folteringen of aan wrede, onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen.

Artikel 16
Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik
1. De Staten die Partij zijn nemen alle passende wetgevende, bestuurlijke, sociale, educatieve en andere maatregelen om personen met een handicap, zowel binnen- als buitenshuis, te

beschermen tegen alle vormen van uitbuiting, geweld en misbruik, met inbegrip van de op sekse gebaseerde aspecten daarvan.
2. De Staten die Partij zijn nemen voorts alle passende maatregelen om alle vormen van uitbuiting, geweld en misbruik te voorkomen door voor personen met een handicap, hun gezinnen en verzorgers onder andere passende vormen van op sekse en leeftijd toegesneden hulp en ondersteuning te waarborgen, met inbegrip van het verschaffen van informatie en scholing omtrent het voorkomen, herkennen en melden van uitbuiting, geweld en misbruik. De Staten die Partij zijn waarborgen dat de dienstverlening op het gebied van bescherming is toegesneden op leeftijd, sekse en handicap.
3. Teneinde alle vormen van uitbuiting, geweld en misbruik te voorkomen, waarborgen de Staten die Partij zijn, dat alle faciliteiten en programma's die zijn ontwikkeld om personen met een handicap te dienen, effectief worden gemonitord door onafhankelijke autoriteiten.
4. De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen om het fysieke, cognitieve en psychologische herstel, de rehabilitatie en de terugkeer in de maatschappij van personen met een handicap die het slachtoffer zijn van enige vorm van uitbuiting, geweld of misbruik te bevorderen, waaronder door middel van het verschaffen van dienstverlening op het gebied van bescherming. Het herstel en de terugkeer dienen plaats te vinden in een omgeving die bevorderlijk is voor de gezondheid, het welzijn, het zelfrespect, de waardigheid en autonomie van de persoon en houden rekening met sekse- en leeftijd-specifieke behoeften.
5. De Staten die Partij zijn implementeren doeltreffende wetgeving en doeltreffend beleid, met inbegrip van wetgeving en beleid, specifiek gericht op vrouwen en kinderen, om te waarborgen dat gevallen van uitbuiting, geweld en misbruik van personen met een handicap worden geïdentificeerd en onderzocht en, indien daartoe aanleiding bestaat, waar aangewezen, strafrechtelijk worden vervolgd.

Artikel 17
Bescherming van de persoonlijke integriteit
Elke persoon met een handicap heeft op voet van gelijkheid met anderen recht op eerbiediging van zijn lichamelijke en geestelijke integriteit.

Artikel 18
Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit
1. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap, op voet van gelijkheid met anderen, zich vrijelijk te verplaatsen, vrijelijk hun verblijfplaats te kiezen en het recht op een nationaliteit, onder andere door te waarborgen dat personen met een handicap:
   a. het recht hebben een nationaliteit te verwerven en daarvan te veranderen en dat hun nationaliteit hen niet op willekeurige gronden of op grond van hun handicap wordt ontnomen;
   b. niet op grond van hun handicap beroofd worden van de mogelijkheid om documenten inzake hun nationaliteit of identiteit te verwerven, bezitten en gebruiken, of om gebruik te maken van procedures dienaangaande, zoals immigratieprocedures die nodig kunnen zijn om de uitoefening van het recht zich vrijelijk te verplaatsen, te faciliteren;
   c. vrij zijn welk land ook, met inbegrip van het eigen land, te verlaten;
   d. niet willekeurig of op grond van hun handicap het recht wordt onthouden hun eigen land binnen te komen.
2. Kinderen met een handicap worden onverwijld na hun geboorte ingeschreven en hebben vanaf hun geboorte recht op een naam, het recht een nationaliteit te verwerven en, voor zover mogelijk, het recht hun ouders te kennen en door hen te worden verzorgd.

Artikel 19
Zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij

De Staten die Partij zijn bij dit Verdrag erkennen het gelijke recht van alle personen met een handicap om in de maatschappij te wonen met dezelfde keuzemogelijkheden als anderen en nemen doeltreffende en passende maatregelen om het personen met een handicap gemakkelijker te maken dit recht ten volle te genieten en volledig deel uit te maken van, en te participeren in de maatschappij, onder meer door te waarborgen dat:

a. personen met een handicap de kans hebben, op voet van gelijkheid met anderen, vrijelijk hun verblijfplaats te kiezen, alsmede waar en met wie zij leven, en niet verplicht zijn te leven in een bepaalde leefregeling;
b. personen met een handicap toegang hebben tot een reeks van thuis, residentiële en andere maatschappij-ondersteunende diensten, waaronder persoonlijke assistentie, noodzakelijk om het wonen en de opname in de maatschappij te ondersteunen en isolatie of uitsluiting uit de maatschappij te voorkomen;
c. de maatschappijdiensten en –faciliteiten voor het algemene publiek op voet van gelijkheid beschikbaar zijn voor personen met een handicap en beantwoorden aan hun behoeften.

Artikel 20

Persoonlijke mobiliteit

De Staten die Partij zijn nemen alle effectieve maatregelen om de persoonlijke mobiliteit van personen met een handicap met de grootst mogelijke mate van zelfstandigheid te waarborgen onder meer door:

a. de persoonlijke mobiliteit van personen met een handicap te faciliteren op de wijze en op het tijdstip van hun keuze en tegen een betaalbare prijs;
b. de toegang voor personen met een handicap tot hoogwaardige mobiliteitshulpmiddelen, - instrumenten, ondersteunende technologieën en vormen van assistentie en bemiddeling door mensen te faciliteren, onder meer door deze beschikbaar te maken tegen een betaalbare prijs;
c. personen met een handicap en gespecialiseerd personeel dat met personen met een handicap werkt, training in mobiliteitsvaardigheden te verschaffen;
d. instellingen die mobiliteitshulpmiddelen, -instrumenten en ondersteunende technologieën produceren, aan te moedigen rekening te houden met alle aspecten van mobiliteit voor personen met een handicap.

Artikel 21

Vrijheid van mening en meningsuiting en toegang tot informatie

De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen om te waarborgen dat personen met een handicap het recht op vrijheid van mening en meningsuiting kunnen uitoefenen, met inbegrip van de vrijheid om op voet van gelijkheid met anderen informatie en denkbeelden te vergaren, te ontvangen en te verstrekken middels elk communicatiemiddel van hun keuze, zoals omschreven in artikel 2 van dit Verdrag, onder meer door:

a. personen met een handicap tijdig en zonder extra kosten voor het publiek bedoelde informatie te verschaffen in toegankelijke vormen en technologieën, geschikt voor de verschillende soorten handicaps;
b. het aanvaarden en faciliteren van het gebruik van gebarentalen, braille, ondersteunende communicatie en alternatieve vormen van communicatie en alle andere toegankelijke middelen, communicatiemogelijkheden en –formats naar keuze van personen met een handicap in officiële contacten;
c. private instellingen die diensten verlenen aan het publiek, ook via het internet, aan te sporen informatie en diensten ook in voor personen met een handicap toegankelijke en bruikbare vorm te verlenen;
d. de massamedia, met inbegrip van informatieverstrekkers via het internet, aan te moedigen hun diensten toegankelijk te maken voor personen met een handicap; het

gebruik van gebarentalen te erkennen en te bevorderen.

Artikel 22

Eerbiediging van de privacy

1. Geen enkele persoon met een handicap, ongeacht zijn of haar woonplaats of woonsituatie, zal worden blootgesteld aan willekeurige of onrechtmatige inmenging in zijn of haar privé-leven, gezinsleven, woning of correspondentie, of andere vormen van communicatie, of aan onrechtmatige aantasting van zijn of haar eer en reputatie. Personen met een handicap hebben recht op wettelijke bescherming tegen dergelijke vormen van inmenging of aantasting.
2. De Staten die Partij zijn beschermen de privacy van personen met een handicap met betrekking tot persoonsgegevens en informatie omtrent hun gezondheid en revalidatie op voet van gelijkheid met anderen.

Artikel 23

Eerbiediging van de woning en het gezinsleven

1. De Staten die Partij zijn nemen doeltreffende en passende maatregelen om discriminatie van personen met een handicap uit te bannen op het gebied van huwelijk, gezinsleven, ouderschap en relaties op voet van gelijkheid met anderen, teneinde te waarborgen dat:
   a. het recht van alle personen met een handicap van huwbare leeftijd om in vrijheid en met volledige instemming van de beide partners in het huwelijk te treden en een gezin te stichten, wordt erkend;
   b. de rechten van personen met een handicap om in vrijheid en bewust te beslissen over het gewenste aantal kinderen en geboortespreiding en op toegang tot leeftijdsrelevante informatie, voorlichting over reproductieve gezondheid en geboorteplanning worden erkend en dat zij worden voorzien van de noodzakelijke middelen om deze rechten te kunnen uitoefenen;
   c. personen met een handicap, met inbegrip van kinderen, op voet van gelijkheid met anderen hun vruchtbaarheid behouden.
2. De Staten die Partij zijn waarborgen de rechten en verantwoordelijkheden van personen met een handicap, met betrekking tot de voogdij, curatele, zaakwaarneming, adoptie van kinderen of soortgelijke instituties, indien deze begrippen voorkomen in de nationale wetgeving; in alle gevallen dienen de belangen van het kind voorop te staan. De Staten die Partij zijn verlenen passende hulp aan personen met een handicap bij het verrichten van hun verantwoordelijkheden op het gebied van de verzorging en opvoeding van hun kinderen.
3. De Staten die Partij zijn waarborgen dat kinderen met een handicap gelijke rechten hebben op het gebied van het familieleven. Teneinde deze rechten te realiseren en te voorkomen dat kinderen met een handicap worden verborgen, verstoten, verwaarloosd of buitengesloten, verplichten de Staten die Partij zijn zich tijdige en uitvoerige informatie, diensten en ondersteuning te bieden aan kinderen met een handicap en hun families.
4. De Staten die Partij zijn waarborgen dat een kind niet tegen zijn wil of die van de ouders van hen wordt gescheiden, tenzij de bevoegde autoriteiten, onderworpen aan rechterlijke toetsing, in overeenstemming met de toepasselijke wet en procedures bepalen dat zulks noodzakelijk is in het belang van het kind. In geen geval zal een kind van zijn ouders worden gescheiden op grond van een handicap van het kind of die van een of beide ouders.
5. De Staten die Partij zijn stellen alles in het werk om, indien de naaste familieleden niet in staat zijn voor een kind met een handicap te zorgen, alternatieve zorg te bewerkstelligen binnen de ruimere familiekring en bij ontbreken daarvan in een gezinsvervangend verband binnen de gemeenschap.

Artikel 24

Onderwijs

1. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap op onderwijs. Teneinde dit recht zonder discriminatie en op basis van gelijke kansen te verwezenlijken, waarborgen Staten die Partij zijn een inclusief onderwijssysteem op alle niveaus en voorzieningen voor een leven lang leren en wel met de volgende doelen: a. de volledige ontwikkeling van het menselijk potentieel en het gevoel van waardigheid en eigenwaarde en de versterking van de eerbiediging van mensenrechten, fundamentele vrijheden en de menselijke diversiteit; b. de optimale ontwikkeling door personen met een handicap van hun persoonlijkheid, talenten en creativiteit, alsmede hun mentale en fysieke mogelijkheden, naar staat van vermogen; c. het in staat stellen van personen met een handicap om effectief te participeren in een vrije maatschappij.
2. Bij de verwezenlijking van dit recht waarborgen de Staten die Partij zijn dat:
   a. personen met een handicap niet op grond van hun handicap worden uitgesloten van het algemene onderwijssysteem, en dat kinderen met een handicap niet op grond van hun handicap worden uitgesloten van gratis en verplicht basisonderwijs of van het voortgezet onderwijs;
   b. personen met een handicap toegang hebben tot inclusief, hoogwaardig en gratis basisonderwijs en tot voortgezet onderwijs en wel op basis van gelijkheid met anderen in de gemeenschap waarin zij leven;
   c. redelijke aanpassingen worden verschaft naar gelang de behoefte van de persoon in kwestie;
   d. personen met een handicap, binnen het algemene onderwijssysteem, de ondersteuning ontvangen die zij nodig hebben om effectieve deelname aan het onderwijs te faciliteren;
   e. doeltreffende, op het individu toegesneden, ondersteunende maatregelen worden genomen in omgevingen waarin de cognitieve en sociale ontwikkeling wordt geoptimaliseerd, overeenkomstig het doel van onderwijs waarbij niemand wordt uitgesloten.
3. De Staten die Partij zijn stellen personen met een handicap in staat praktische en sociale vaardigheden op te doen, teneinde hun volledige deelname aan het onderwijs en als leden van de gemeenschap op voet van gelijkheid te faciliteren. Daartoe nemen de Staten die Partij zijn passende maatregelen, waaronder:
   a. het faciliteren van het leren van braille, alternatieve schrijfwijzen, het gebruik van ondersteunende en alternatieve communicatiemethoden, -middelen en -vormen, alsmede het opdoen van vaardigheden op het gebied van oriëntatie en mobiliteit en het faciliteren van ondersteuning en begeleiding door lotgenoten;
   b. het leren van gebarentaal faciliteren en de taalkundige identiteit van de gemeenschap van doven bevorderen;
   c. waarborgen dat het onderwijs voor personen, en in het bijzonder voor kinderen, die blind, doof of doofblind zijn, plaatsvindt in de talen en met de communicatiemethoden en - middelen die het meest geschikt zijn voor de desbetreffende persoon en in een omgeving waarin hun cognitieve en sociale ontwikkeling worden geoptimaliseerd.
4. Teneinde te helpen waarborgen dat dit recht verwezenlijkt kan worden, nemen de Staten die Partij zijn passende maatregelen om leerkrachten aan te stellen, met inbegrip van leerkrachten met een handicap, die zijn opgeleid voor gebarentaal en/of braille, en leidinggevenden en medewerkers op te leiden die op alle niveaus van het onderwijs werkzaam zijn. Bij deze opleiding moeten de studenten worden getraind in het omgaan met personen met een handicap en het gebruik van de desbetreffende ondersteunende communicatie en andere methoden, middelen en vormen van en voor communicatie, onderwijstechnieken en materialen om personen met een handicap te ondersteunen.
5. De Staten die Partij zijn waarborgen dat personen met een handicap, zonder discriminatie en op voet van gelijkheid met anderen, toegang verkrijgen tot algemeen universitair en hoger

beroepsonderwijs, beroepsonderwijs, volwasseneneducatie en een leven lang leren. Daartoe waarborgen de Staten die Partij zijn dat redelijke aanpassingen worden verschaft aan personen met een handicap.

Artikel 25

Gezondheid

De Staten die Partij zijn erkennen dat personen met een handicap zonder discriminatie op grond van hun handicap recht hebben op het genot van het hoogst haalbare niveau van gezondheid. De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen om personen met een handicap de toegang te waarborgen tot diensten op het gebied van sekse specifieke gezondheidszorg, met inbegrip van revalidatie. In het bijzonder zullen de Staten die Partij zijn:

a. personen met een handicap voorzien van hetzelfde aanbod met dezelfde kwaliteit en volgens dezelfde normen voor gratis of betaalbare gezondheidszorg en –programma's die aan anderen worden verstrekt, waaronder op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid, en op de populatie toegesneden programma's op het gebied van volksgezondheid;
b. die diensten op het gebied van gezondheidszorg verschaffen die personen met een handicap in het bijzonder vanwege hun handicap behoeven, waaronder vroegtijdig opsporen en, zo nodig, ingrijpen, diensten om het ontstaan van nieuwe handicaps te beperken en te voorkomen, ook onder kinderen en ouderen;
c. deze gezondheidsdiensten zo dicht mogelijk bij de eigen gemeenschap van de mensen verschaffen, ook op het platteland;
d. van vakspecialisten in de gezondheidszorg eisen dat zij aan personen met een handicap zorg van dezelfde kwaliteit verlenen als aan anderen, met name dat zij de in vrijheid, op basis van goede informatie, gegeven toestemming verkrijgen van de betrokken gehandicapte, door onder andere het bewustzijn bij het personeel van de mensenrechten, waardigheid, autonomie en behoeften van personen met een handicap te vergroten door middel van training en het vaststellen van ethische normen voor de publieke en private gezondheidszorg;
e. discriminatie van personen met een handicap bij de acceptatie voor een ziektekostenverzekering en levensverzekering verbieden, indien een dergelijke verzekering is toegestaan volgens het nationale recht en op basis van redelijkheid en billijkheid wordt verstrekt; f. voorkomen dat gezondheidszorg, gezondheidsdiensten, voedsel en vloeistoffen op discriminatoire gronden vanwege een handicap worden ontzegd.

Artikel 26

Habilitatie en revalidatie

1. Staten die Partij zijn nemen doeltreffende en passende maatregelen, onder andere via ondersteuning door lotgenoten, om personen met een handicap in staat te stellen de maximaal mogelijke onafhankelijkheid, fysieke, mentale, sociale en beroepsmatige vaardigheden te verwerven en volledige opname in en participatie in alle aspecten van het leven. Daartoe organiseren en versterken de Staten die Partij zijn uitgebreide diensten en programma's op het gebied van habilitatie en revalidatie en breiden zij deze uit, met name op het gebied van gezondheid, werkgelegenheid, onderwijs en sociale diensten en wel zodanig dat deze diensten en programma's:
   a. in een zo vroeg mogelijk stadium beginnen en gebaseerd zijn op een multidisciplinaire inventarisatie van de behoeften en mogelijkheden van de persoon in kwestie;
   b. de participatie in en opname in de gemeenschap en alle aspecten van de samenleving ondersteunen, vrijwillig zijn en beschikbaar zijn voor personen met een handicap, zo dicht mogelijk bij hun eigen gemeenschappen, ook op het platteland.
2. De Staten die Partij zijn stimuleren de ontwikkeling van basis- en vervolgtrainingen voor

vakspecialisten en personeel dat werkzaam is in de dienstverlening op het gebied van habilitatie en revalidatie.
3. De Staten die Partij zijn stimuleren de beschikbaarheid, kennis en het gebruik van ondersteunende instrumenten en technologieën die zijn ontworpen voor personen met een handicap, voor zover zij betrekking hebben op habilitatie en revalidatie.

Artikel 27

Werk en werkgelegenheid

1. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap op werk, op voet van gelijkheid met anderen; dit omvat het recht op de mogelijkheid in het levensonderhoud te voorzien door middel van in vrijheid gekozen of aanvaard werk op een arbeidsmarkt en in een werkomgeving die open zijn, waarbij niemand wordt uitgesloten, en die toegankelijk zijn voor personen met een handicap. De Staten die Partij zijn waarborgen en bevorderen de verwezenlijking van het recht op werk, met inbegrip van personen die gehandicapt raken tijdens de uitoefening van hun functie, door het nemen van passende maatregelen, onder meer door middel van wetgeving, teneinde onder andere:
   a. discriminatie op grond van handicap te verbieden met betrekking tot alle aangelegenheden betreffende alle vormen van werkgelegenheid, waaronder voorwaarden voor de werving, aanstelling en indiensttreding, voortzetting van het dienstverband, carrièremogelijkheden en een veilige en gezonde werkomgeving;
   b. het recht van personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen te beschermen op rechtvaardige en gunstige arbeidsomstandigheden, met inbegrip van gelijke kansen en gelijke beloning voor werk van gelijke waarde, een veilige en gezonde werkomgeving, waaronder bescherming tegen intimidatie, alsmede de mogelijkheid tot rechtsherstel bij grieven;
   c. te waarborgen dat personen met een handicap hun arbeids- en vakbondsrechten op voet van gelijkheid met anderen kunnen uitoefenen;
   d. personen met een handicap in staat te stellen effectieve toegang te krijgen tot technische en algemene beroepskeuzevoorlichtingsprogramma's, arbeidsbemiddeling, beroepsonderwijs en vervolgopleidingen;
   e. de kans op werk en carrièremogelijkheden voor personen met een handicap op de arbeidsmarkt te bevorderen, alsmede hen te ondersteunen bij het vinden, verwerven en behouden van werk, dan wel de terugkeer naar werk;
   f. de kansen te bevorderen om te werken als zelfstandige, op het ondernemerschap, het ontwikkelen van samenwerkingsverbanden en een eigen bedrijf te beginnen; g. personen met een handicap in dienst te nemen in de publieke sector;
   h. de werkgelegenheid voor personen met een handicap in de private sector te bevorderen door middel van passend beleid en passende maatregelen, waaronder voorkeursbeleid, aanmoedigingspremies en andere maatregelen;
   i. te waarborgen dat op de werkplek wordt voorzien in redelijke aanpassingen voor personen met een handicap;
   j. te bevorderen dat personen met een handicap werkervaring kunnen opdoen op de vrije arbeidsmarkt;
   k. de beroepsmatige en professionele re-integratie van en programma's ten behoeve van het behoud van hun baan en terugkeer naar werk voor personen met een handicap te bevorderen.
2. De Staten die Partij zijn waarborgen dat personen met een handicap niet in slavernij worden gehouden of anderszins worden gedwongen tot het verrichten van arbeid en op voet van gelijkheid met anderen worden beschermd tegen gedwongen of verplichte arbeid.

Artikel 28

Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming

1. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap op een behoorlijke levensstandaard voor henzelf en voor hun gezinnen, met inbegrip van voldoende voeding, kleding en huisvesting en op de voortdurende verbetering van hun levensomstandigheden, en nemen passende maatregelen om de verwezenlijking van dit recht zonder discriminatie op grond van handicap te beschermen en te bevorderen.
2. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap op sociale bescherming en op het genot van dat recht zonder discriminatie op grond van handicap, en nemen passende maatregelen om de verwezenlijking van dat recht te waarborgen en te stimuleren, met inbegrip van maatregelen om:
   a. de gelijke toegang voor personen met een handicap tot voorzieningen op het gebied van schoon water te waarborgen, alsmede toegang te waarborgen tot passende en betaalbare diensten, instrumenten en andere vormen van ondersteuning voor aan de handicap gerelateerde behoeften;
   b. de toegang voor personen met een handicap, in het bijzonder voor vrouwen, meisjes en ouderen met een handicap, tot programma's ten behoeve van sociale bescherming en het terugdringen van de armoede te waarborgen; voor personen met een handicap en hun gezinnen die in armoede leven de toegang tot hulp van de Staat te waarborgen, voor aan de handicap gerelateerde kosten, met inbegrip van adequate training, advisering, financiële hulp en respijtzorg;
   c. de toegang voor personen met een handicap te waarborgen tot volkshuisvestingsprogramma's;
   d. de toegang voor personen met een handicap te waarborgen tot pensioenuitkeringen en -programma's.

Artikel 29

Participatie in het politieke en openbare leven

De Staten die Partij zijn garanderen personen met een handicap politieke rechten en de mogelijkheid deze op voet van gelijkheid met anderen te genieten, en verplichten zich:

   a. te waarborgen dat personen met een handicap effectief en ten volle kunnen participeren in het politieke en openbare leven, hetzij rechtstreeks, hetzij via in vrijheid gekozen vertegenwoordigers, met inbegrip van het recht, en de gelegenheid, voor personen met een handicap hun stem uit te brengen en gekozen te worden, onder andere door:
      i. te waarborgen dat de stemprocedures, -faciliteiten en voorzieningen adequaat, toegankelijk en gemakkelijk te begrijpen en te gebruiken zijn;
      ii. het recht van personen met een handicap te beschermen om in het geheim hun stem uit te brengen bij verkiezingen en publieksreferenda zonder intimidatie en om zich verkiesbaar te stellen, op alle niveaus van de overheid een functie te bekleden en alle openbare taken uit te oefenen, waarbij het gebruik van ondersteunende en nieuwe technologieën, indien van toepassing, wordt gefaciliteerd;
      iii. de vrije wilsuiting van personen met een handicap als kiezers te waarborgen en daartoe, waar nodig, op hun verzoek ondersteuning toe te staan bij het uitbrengen van hun stem door een persoon van hun eigen keuze;
   b. actief een omgeving te bevorderen waarin personen met een handicap effectief en ten volle kunnen participeren in de uitoefening van openbare functies, zonder discriminatie en op voet van gelijkheid met anderen en hun participatie in publieke aangelegenheden aan te moedigen, waaronder:
      i. de participatie in non-gouvernementele organisaties en verenigingen die zich bezighouden met het openbare en politieke leven in het land en in de activiteiten en het bestuur van politieke partijen;
      ii. het oprichten en zich aansluiten bij organisaties van personen met een handicap die personen met een handicap vertegenwoordigen op internationaal, nationaal, regionaal en lokaal niveau.

Artikel 30

Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport

1. De Staten die Partij zijn erkennen het recht van personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen deel te nemen aan het culturele leven en nemen alle passende maatregelen om te waarborgen dat personen met een handicap:
   a. toegang hebben tot cultuuruitingen in toegankelijke vorm;
   b. toegang hebben tot televisieprogramma's, films, theater en andere culturele activiteiten in toegankelijke vorm;
   c. toegang hebben tot plaatsen voor culturele uitvoeringen of diensten, zoals theaters, musea, bioscopen, bibliotheken en dienstverlening op het gebied van toerisme en zo veel mogelijk toegang tot monumenten en plaatsen van nationaal cultureel belang.
2. De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen om personen met een handicap de kans te bieden hun creatieve, artistieke en intellectuele potentieel te ontwikkelen en gebruiken, niet alleen ten eigen bate maar ook ter verrijking van de maatschappij.
3. De Staten die Partij zijn nemen alle passende maatregelen in overeenstemming met het internationale recht om te waarborgen dat wetgeving ter bescherming van de intellectuele eigendom geen onredelijke of discriminatoire belemmering vormt voor de toegang van personen met een handicap tot cultuuruitingen.
4. Personen met een handicap hebben op voet van gelijkheid met anderen recht op erkenning en ondersteuning van hun specifieke culturele en taalkundige identiteit, met inbegrip van gebarentalen en de dovencultuur.
5. Teneinde personen met een handicap in staat te stellen op voet van gelijkheid met anderen deel te nemen aan recreatie, vrijetijdsbesteding en sportactiviteiten, nemen de Staten die Partij zijn passende maatregelen:
   a. teneinde deelname van personen met een handicap aan algemene sportactiviteiten op alle niveaus zo veel mogelijk aan te moedigen en te bevorderen;
   b. teneinde te waarborgen dat personen met een handicap de kans krijgen handicap specifieke sport- en recreatieactiviteiten te organiseren, ontwikkelen en daaraan deel te nemen en daartoe te bevorderen dat hen op voet van gelijkheid met anderen passende instructie, training en middelen worden verschaft;
   c. teneinde te waarborgen dat personen met een handicap toegang hebben tot sport-, recreatie- en toeristische locaties;
   d. teneinde te waarborgen dat kinderen met een handicap op voet van gelijkheid met andere kinderen kunnen deelnemen aan spel-, recreatie-, vrijetijds- en sportactiviteiten, met inbegrip van activiteiten in schoolverband;
   e. teneinde te waarborgen dat personen met een handicap toegang hebben tot diensten van degenen die betrokken zijn bij de organisatie van recreatie-, toeristische, vrijetijds- en sportactiviteiten.

Artikel 31

Statistieken en het verzamelen van gegevens

1. De Staten die Partij zijn verplichten zich relevante informatie te verzamelen, met inbegrip van statistische en onderzoeksgegevens, teneinde hen in staat te stellen beleid te formuleren en te implementeren ter uitvoering van dit Verdrag. De procedures voor het verzamelen en actualiseren van deze informatie:
   a. dienen te voldoen aan wettelijk vastgestelde waarborgen, met inbegrip van wetgeving inzake de bescherming van persoonsgegevens teneinde de vertrouwelijkheid en de eerbiediging van de privacy van personen met een handicap te waarborgen;
   b. dienen te voldoen aan internationaal aanvaarde normen ter bescherming van de rechten van de mens en fundamentele vrijheden en ethische grondbeginselen bij het verzamelen en gebruik van statistieken.

2. De in overeenstemming met dit artikel verzamelde informatie wordt op passende wijze gespecificeerd en gebruikt voor de implementatie van de verplichtingen van de Staten die Partij zijn uit hoofde van dit Verdrag en bij het opsporen en aanpakken van de belemmeringen waarmee personen met een handicap geconfronteerd worden bij het uitoefenen van hun rechten.
3. De Staten die Partij zijn aanvaarden de verantwoordelijkheid voor de verspreiding van deze statistieken en waarborgen dat deze toegankelijk zijn voor zowel personen met een handicap als anderen.

Artikel 32

Internationale samenwerking

1. De Staten die Partij zijn onderkennen het belang van internationale samenwerking en de bevordering daarvan ter ondersteuning van nationale inspanningen ter verwezenlijking van de doelstellingen van dit Verdrag, en treffen passende en doeltreffende maatregelen in dit verband tussen Staten en, waar toepasselijk, in de vorm van een samenwerkingsverband met relevante internationale en regionale organisaties en het maatschappelijk middenveld, in het bijzonder organisaties van personen met een handicap. Deze maatregelen kunnen onder meer bestaan uit:
   a. het waarborgen dat internationale samenwerking, met inbegrip van internationale ontwikkelingsprogramma's, toegankelijk is voor personen met een handicap en dat daarbij niemand uitgesloten wordt;
   b. het faciliteren en ondersteunen van capaciteitsopbouw, onder meer door het uitwisselen en delen van informatie, ervaringen, trainingsprogramma's en goede praktijken;
   c. het faciliteren van samenwerking bij onderzoek en toegang tot wetenschappelijke en technische kennis;
   d. het waar nodig verschaffen van technische en economische ondersteuning, onder meer door het faciliteren van de toegang tot en het delen van toegankelijke en ondersteunende technologieën en door de overdracht van technologieën.
2. De bepalingen van dit artikel laten de verplichtingen uit hoofde van dit Verdrag van alle Staten die Partij zijn onverlet.

Artikel 33

Nationale implementatie en toezicht

1. De Staten die Partij zijn wijzen binnen hun bestuurlijke organisatie een of meer contactpunten aan voor aangelegenheden die betrekking hebben op de uitvoering van dit Verdrag en besteden naar behoren aandacht aan het instellen van een coördinatiesysteem binnen de overheid teneinde de maatregelen in verschillende sectoren en op verschillende niveaus te faciliteren.
2. In overeenstemming met hun rechts- en bestuurssysteem onderhouden en versterken de Staten die Partij zijn op hun grondgebied een kader, met onder meer een of twee onafhankelijke instanties, al naargelang van toepassing is, om de uitvoering van dit Verdrag te bevorderen, te beschermen en te monitoren of wijzen daarvoor een instantie aan of richten die op. Bij het aanwijzen of oprichten van een dergelijke instantie houden de Staten die Partij zijn rekening met de beginselen betreffende de status en het functioneren van nationale instellingen voor de bescherming en bevordering van de rechten van de mens.
3. Het maatschappelijk middenveld, in het bijzonder personen met een handicap en de organisaties die hen vertegenwoordigen, wordt betrokken bij en participeert volledig in het monitoringproces.

Artikel 34

Comité voor de rechten van personen met een handicap

1. Er wordt een Comité voor de Rechten van Personen met een Handicap ingesteld (hierna te

noemen “het Comité’’) dat de hieronder te noemen functies uitoefent.

2. Het Comité zal, op het tijdstip waarop dit Verdrag in werking treedt, bestaan uit twaalf deskundigen. Zodra nogmaals zestig Staten het Verdrag hebben bekrachtigd of ertoe zijn toegetreden, nemen nog zes personen zitting in het Comité, zodat het maximum aantal leden van 18 wordt bereikt.
3. De leden van het Comité nemen op persoonlijke titel zitting en dienen van hoog zedelijk aanzien en erkende bekwaamheid, op het gebied dat dit Verdrag bestrijkt, te zijn. De Staten die Partij zijn worden verzocht bij de voordracht van hun kandidaten naar behoren rekening te houden met de bepaling vervat in artikel 4, derde lid, van dit Verdrag.
4. De leden van het Comité worden gekozen door de Staten die Partij zijn, waarbij rekening wordt gehouden met een billijke geografische spreiding, vertegenwoordiging van de uiteenlopende beschavingen en van de voornaamste rechtsstelsels, een evenwichtige verdeling tussen mannen en vrouwen en deelname door deskundigen met een handicap.
5. De leden van het Comité worden gekozen tijdens vergaderingen van de Conferentie van Staten die partij zijn door middel van geheime stemming uit een lijst van personen, die door de Staten die Partij zijn uit hun onderdanen worden aangewezen. Tijdens deze vergaderingen, waarvoor twee derde van de Staten die Partij zijn het quorum vormen, zijn degenen die in het Comité zijn gekozen, die personen, die het grootste aantal stemmen hebben verkregen, alsmede een absolute meerderheid van de stemmen van de aanwezige vertegenwoordigers van de Staten die Partij zijn die hun stem uitbrengen.
6. De eerste verkiezing wordt niet later gehouden dan zes maanden na de datum van inwerkingtreding van dit Verdrag. Uiterlijk vier maanden voor de datum van elke stemming zendt de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties een brief aan de Staten die Partij zijn, teneinde hen uit te nodigen hun voordrachten binnen twee maanden in te dienen. De Secretaris-Generaal stelt vervolgens een alfabetische lijst op van alle personen die aldus zijn voorgedragen, waarbij aangegeven wordt door welke Staat die Partij is, zij zijn voorgedragen en legt deze voor aan de Staten die Partij zijn bij dit Verdrag.
7. De leden van het Comité worden gekozen voor een termijn van vier jaar. Zij zijn eenmaal herkiesbaar. De termijn van zes bij de eerste verkiezing benoemde leden loopt na twee jaar af; terstond na de eerste verkiezing worden die leden bij loting aangewezen door de voorzitter van de in het vijfde lid van dit artikel bedoelde vergadering.
8. De verkiezing van de zes extra leden van het Comité vindt plaats ten tijde van de periodieke verkiezingen in overeenstemming met de desbetreffende bepalingen van dit artikel.
9. Indien een lid van het Comité overlijdt, terugtreedt of om andere redenen verklaart zijn of haar taken niet langer te kunnen vervullen, benoemt de Staat die Partij is die dat lid heeft voorgedragen een andere deskundige die beschikt over de kwalificaties en voldoet aan de vereisten vervat in de desbetreffende bepalingen van dit artikel om gedurende het resterende deel van de termijn zitting te nemen.

10 Het Comité stelt zijn reglement van orde vast.

11 De Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties stelt de benodigde personeelsleden en voorzieningen ter beschikking, ten behoeve van de doeltreffende uitvoering van de taken van het Comité uit hoofde van dit Verdrag en belegt de eerste vergadering.

12 Na goedkeuring van de Algemene Vergadering ontvangen de leden van het Comité dat uit hoofde van dit Verdrag is opgericht, emolumenten uit de middelen van de Verenigde Naties onder de voorwaarden die door de Algemene Vergadering kunnen worden vastgesteld, waarbij rekening wordt gehouden met het belang van de verantwoordelijkheden van het Comité.

13 De leden van het Comité hebben recht op de faciliteiten, voorrechten en immuniteiten van deskundigen die een missie uitvoeren voor de Verenigde Naties, zoals vastgelegd in de desbetreffende artikelen van het Verdrag nopens de voorrechten en immuniteiten van de Verenigde Naties.

Artikel 35

Rapportage door de Staten die Partij zijn

1. Elke Staat die Partij is dient, binnen twee jaar nadat dit Verdrag voor de desbetreffende Staat die Partij is in werking is getreden, via de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties een uitgebreid rapport in bij het Comité over de maatregelen die zijn genomen om zijn verplichtingen uit hoofde van dit Verdrag na te komen, alsmede over de vooruitgang die is geboekt in dat verband.
2. Daarna brengen de Staten die Partij zijn ten minste eenmaal per vier jaar een vervolgrapport uit en voorts wanneer het Comité daarom verzoekt.
3. Het Comité stelt richtlijnen vast die van toepassing zijn op de inhoud van de rapporten.
4. Een Staat die Partij is die een uitgebreid eerste rapport heeft ingediend bij het Comité, behoeft de informatie die eerder is verstrekt niet te herhalen in de vervolgrapporten. Bij het opstellen van de rapporten voor het Comité, worden de Staten die Partij zijn uitgenodigd te overwegen daarbij een open en transparante procedure te volgen en zich naar behoren rekenschap te geven van de bepaling vervat in artikel 4, derde lid, van dit Verdrag.
5. In de rapporten kunnen factoren en problemen worden vermeld die van invloed zijn op de mate waarin de verplichtingen uit hoofde van dit Verdrag worden vervuld.

Artikel 36

Behandeling van rapporten

1. Elk rapport wordt behandeld door het Comité dat naar aanleiding daarvan suggesties en algemene aanbevelingen kan doen die het relevant acht en deze doen toekomen aan de desbetreffende Staat die Partij is. De Staat die Partij is, kan daarop reageren door door hem geselecteerde informatie te zenden aan het Comité. Het Comité kan de Staten die Partij zijn verzoeken om nadere informatie met betrekking tot de implementatie van dit Verdrag.
2. Indien een Staat die Partij is de termijn voor het indienen van een rapport aanmerkelijk overschreden heeft, kan het Comité de desbetreffende Staat die Partij is in kennis stellen van de noodzaak de implementatie van dit Verdrag in die Staat die Partij is te onderzoeken op grond van betrouwbare informatie waarover het Comité beschikt, indien het desbetreffende rapport niet binnen drie maanden na de kennisgeving wordt ingediend. Het Comité nodigt de desbetreffende Staat die Partij is uit deel te nemen aan dat onderzoek. Indien de Staat die Partij is antwoordt door het desbetreffende rapport in te dienen, zijn de bepalingen van het eerste lid van dit artikel van toepassing.
3. De Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties stelt de rapporten ter beschikking aan alle Staten die Partij zijn.
4. De Staten die Partij zijn stellen hun rapport algemeen beschikbaar aan het publiek in hun eigen land en faciliteren de toegang tot suggesties en algemene aanbevelingen met betrekking tot deze rapporten.
5. Indien het dit opportuun acht, zendt het Comité de rapporten van de Staten die Partij zijn aan de gespecialiseerde organisaties, fondsen en programma's van de Verenigde Naties en andere bevoegde organen om daarin vervatte verzoeken om, of meldingen van hun behoefte aan technisch advies of ondersteuning tezamen met eventueel commentaar of aanbevelingen van het Comité ter zake van deze verzoeken of meldingen aan hen voor te leggen.

Artikel 37

Samenwerking tussen Staten die Partij zijn en het Comité

1. Elke Staat die Partij is werkt samen met het Comité en ondersteunt zijn leden bij de uitvoering van hun mandaat.
2. In hun betrekkingen met de Staten die Partij zijn, besteedt het Comité voldoende aandacht aan de wegen en manieren om de nationale mogelijkheden voor de implementatie van dit Verdrag te verbeteren, onder andere door middel van internationale samenwerking.

Artikel 38

Betrekkingen van het Comité met andere organen

Teneinde de daadwerkelijke implementatie van dit Verdrag te bevorderen, en de internationale samenwerking op het terrein waarop dit Verdrag betrekking heeft, aan te moedigen:

a. hebben de gespecialiseerde organisaties en andere organen van de Verenigde Naties het recht vertegenwoordigd te worden bij de behandeling van de implementatie van de bepalingen van dit Verdrag die vallen binnen het kader van hun mandaat. Indien het dat opportuun acht, kan het Comité de gespecialiseerde organisaties en andere bevoegde organen uitnodigen deskundig advies te verstrekken voor de implementatie van het Verdrag op terreinen die vallen binnen het kader van hun onderscheiden mandaten. Het Comité kan gespecialiseerde organisaties en andere organen van de Verenigde Naties uitnodigen rapporten in te dienen over de implementatie van het Verdrag op terreinen die vallen binnen het kader van hun werkzaamheden;
b. kan het Comité bij de uitvoering van zijn mandaat overleggen met andere bevoegde organen die zijn opgericht op grond van internationale mensenrechtenverdragen, teneinde de consistentie van hun onderscheiden rapportagerichtlijnen, suggesties en algemene aanbevelingen te waarborgen en dubbel werk en overlapping bij de vervulling van hun taken te voorkomen.

Artikel 39

Rapportage door het Comité

Het Comité brengt eenmaal per twee jaar verslag uit aan de Algemene Vergadering en aan de Economische en Sociale Raad en kan suggesties en algemene aanbevelingen doen naar aanleiding van de bestudering van de rapporten en informatie ontvangen van de Staten die Partij zijn. Deze suggesties en algemene aanbevelingen dienen in het rapport van het Comité te worden opgenomen tezamen met het eventuele commentaar van de Staten die Partij zijn.

Artikel 40

Conferentie van de Staten die Partij zijn

1. De Staten die Partij zijn komen periodiek bijeen in een Conferentie van de Staten die Partij zijn teneinde aangelegenheden te behandelen met betrekking tot de implementatie van dit Verdrag.
2. Uiterlijk zes maanden na de inwerkingtreding van dit Verdrag wordt de Conferentie van de Staten die Partij zijn bijeengeroepen door de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties. De Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties belegt de volgende bijeenkomsten eenmaal per twee jaar of wanneer de Conferentie van de Staten die Partij zijn daartoe besluit.

Artikel 41

Depositaris

De Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties is depositaris van dit Verdrag.

Artikel 42

Ondertekening

Dit Verdrag staat vanaf 30 maart 2007 op het hoofdkwartier van de Verenigde Naties in New York open voor ondertekening door alle Staten en organisaties voor regionale integratie.

Artikel 43

Instemming te worden gebonden

Dit Verdrag dient te worden bekrachtigd door de ondertekenende Staten en formeel te worden bevestigd door de ondertekenende organisaties voor regionale integratie. Het staat open voor toetreding door elke Staat of organisatie voor regionale integratie die het Verdrag niet heeft ondertekend.

Artikel 44

Organisaties voor regionale integratie

1. Een "organisatie voor regionale integratie" is een organisatie die is opgericht door soevereine Staten van een bepaalde regio waaraan haar lidstaten de bevoegdheid hebben overgedragen ter zake van aangelegenheden waarop dit Verdrag van toepassing is. Dergelijke organisaties leggen in hun akten van formele bevestiging of toetreding vast in welke mate zij bevoegd zijn ter zake van aangelegenheden waarop dit Verdrag van toepassing is. Deze organisaties doen de depositaris tevens mededeling van iedere relevante verandering in de reikwijdte van hun bevoegdheden.
2. Verwijzingen naar ,"Staten die Partij zijn" in dit Verdrag zijn binnen de reikwijdte van hun bevoegdheid tevens van toepassing op deze organisaties.
3. Voor de toepassing van artikel 45, eerste lid, en artikel 47, tweede en derde lid, worden akten, neergelegd door een organisatie voor regionale integratie, niet meegeteld.
4. Organisaties voor regionale integratie oefenen ter zake van binnen hun bevoegdheid vallende aangelegenheden hun stemrecht bij de Conferentie van de Staten die Partij zijn uit met een aantal stemmen dat gelijk is aan het aantal van hun lidstaten die partij zijn bij dit Verdrag. Bedoelde organisaties oefenen hun stemrecht niet uit indien een van hun lidstaten zijn stemrecht uitoefent, en omgekeerd.

Artikel 45

Inwerkingtreding

1. Dit Verdrag treedt in werking dertig dagen na de nederlegging van de twintigste akte van bekrachtiging of toetreding.
2. Voor elke Staat of organisatie voor regionale integratie die het Verdrag na de nederlegging van de twintigste akte bekrachtigt, formeel bevestigt of ertoe toetreedt, treedt het Verdrag in werking dertig dagen na de nederlegging van zijn akte ter zake.

Artikel 46

Voorbehouden

1. Voorbehouden die onverenigbaar zijn met het onderwerp en het doel van dit Verdrag zijn niet toegestaan.
2. Voorbehouden kunnen te allen tijde worden ingetrokken.

Artikel 47

Wijzigingen

1. Elke Staat die Partij is kan een wijziging van dit Verdrag voorstellen en indienen bij de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties. De Secretaris-Generaal deelt voorgestelde wijzigingen mede aan de Staten die Partij zijn met het verzoek hem te berichten of zij een conferentie van de Staten die Partij zijn verlangen, teneinde de voorstellen te bestuderen en daarover te beslissen. Indien, binnen vier maanden na de datum van deze mededeling, ten minste een derde van de Staten die Partij zijn een dergelijke conferentie verlangt, roept de Secretaris-Generaal de vergadering onder auspiciën van de Verenigde Naties bijeen. Wijzigingen die worden aangenomen door een meerderheid van twee derde van de aanwezige Staten die Partij zijn en hun stem uitbrengen, worden door de Secretaris-Generaal voorgelegd aan de Algemene Vergadering en vervolgens ter aanvaarding aan alle Staten die Partij zijn.
2. Een overeenkomstig het eerste lid van dit artikel aangenomen en goedgekeurde wijziging, treedt in werking dertig dagen nadat het aantal neergelegde akten van aanvaarding twee derde bedraagt van het aantal Staten die Partij waren op de datum waarop de wijziging aangenomen werd. De wijziging treedt vervolgens voor elke Staat die Partij is in werking dertig dagen na de datum waarop deze zijn instrument van aanvaarding heeft nedergelegd.

Een wijziging is uitsluitend bindend voor de Staten die Partij zijn die haar aanvaard hebben.

3. Indien daartoe bij consensus besloten is door de Conferentie van de Staten die Partij zijn, treedt een wijziging die is aangenomen en goedgekeurd in overeenstemming met het eerste lid van dit artikel en uitsluitend betrekking heeft op de artikelen 34, 38, 39 of 40 voor alle Staten die Partij zijn in werking, dertig dagen nadat het aantal neergelegde akten van aanvaarding twee derde bedraagt van het aantal Staten die Partij waren op de datum waarop de wijziging werd aangenomen.

Artikel 48
Opzegging
Een Staat die Partij is kan dit Verdrag opzeggen door middel van een schriftelijke kennisgeving aan de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties. De opzegging wordt van kracht een jaar na de datum van ontvangst van de kennisgeving door de Secretaris-Generaal.

Artikel 49
Toegankelijk format
De tekst van dit Verdrag wordt beschikbaar gesteld in toegankelijke formats.

Artikel 50
Authentieke teksten
De Arabische, de Chinese, de Engelse, de Franse, de Russische en de Spaanse tekst van dit Verdrag zijn gelijkelijk authentiek. TEN BLIJKE WAARVAN de ondergetekende gevolmachtigden, daartoe naar behoren gemachtigd door hun onderscheiden Regeringen, dit Verdrag hebben ondertekend.

Voor de volledige tekst van het Verdrag in het Engels:
https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

In het Papiaments (Aruba): https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

Bijlage 2 Overzicht rechten Verdrag in onderzoek

Rechten Niet alle artikelen van het Verdrag bevatten algemene beginselen of rechten. Een deel van de artikelen is bijvoorbeeld procesmatig. Hieronder geven we een overzicht van de artikelen en geven we aan waar en hoe we ze bespreken. Daarbij geven we voor de rechten aan in welk hoofdstuk we ze bespreken en onder welk cluster het is opgenomen. Ook zijn enkele bijzonderheden opgenomen.

Overzicht rechten en hoofdstukindeling

	Artikel	hfst	Cluster	Bijzonderheid
1	Doelstelling	2	Niet relevant	
2	Begripsomschrijving	4	Niet relevant	
3	Algemene beginselen	4	Niet relevant	
4	Algemene verplichtingen	4	Bewustwording en beleid	Eerste lid van artikel 4
			Participatie	Derde lid van artikel 4
5	Gelijkheid en non-discriminatie	4	Gelijkheid en non-discriminatie	
6	Vrouwen met een handicap		Niet afzonderlijk onderzocht	Tekstkader 6 geeft enige duiding.
7	Kinderen met een handicap		Niet afzonderlijk onderzocht	Bij onder andere onderwijs staan kinderen centraal
8	Bevordering van bewustwording	4	Bewustwording en beleid	
9	Toegankelijkheid	4	Toegankelijkheid	
10	Recht op leven	5	Recht op gezin en gezinsleven	
11	Risicovolle situaties en humanitaire noodsituaties	5	Toegang tot justitie en nooddiensten	
12	Gelijkheid voor de wet	5	Gelijkheid voor de wet	
13	Toegang tot de rechter	5	Toegang tot justitie en nooddiensten	
14	Vrijheid en veiligheid van de persoon	5	Gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit	

	Artikel	hfst	Cluster	Bijzonderheid
15	Vrijwaring van foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing	5	Vrijwaring van geweld en uitbuiting	
		5	Gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit	
16	Vrijwaring van uitbuiting, geweld en misbruik	5	Vrijwaring van geweld en uitbuiting	
17	Bescherming van de persoonlijke integriteit	5	Gedwongen zorg en bescherming van de persoonlijke integriteit	
18	Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit	5	Vrijheid van verplaatsing en nationaliteit	
19	Zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij	6	Wonen	Kernverplichting*
		6	Meedoen (deel uitmaken van de maatschappij)	
20	Persoonlijke mobiliteit	4	Toegankelijkheid	
21	Vrijheid van mening en meningsuiting en toegang tot informatie	5	Vrijheid van mening en meningsuiting	
		4	(Niet fysieke) toegankelijkheid	
22	Eerbiediging van de privacy	5	Eerbiediging van de privacy	
23	Eerbiediging van de woning en het gezinsleven	5	Recht op gezin en gezinsleven	
24	Onderwijs	6	Onderwijs	Kernverplichting
25	Gezondheid	6	Gezondheid	Kernverplichting
26	Habilitatie en revalidatie	6	Gezondheid	
27	Werk en werkgelegenheid	6.1	Werk en werkgelegenheid	
		6.2	Vrijwaring van geweld en uitbuiting	
28	Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming	6	Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming	Kernverplichting
29	Participatie in het politieke en openbare leven	5	Participatie in het politieke en openbare leven	

	Artikel	hfst	Cluster	Bijzonderheid
30	Deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport	6	Meedoen	
30 tot en met 50	Deze artikelen zijn procedureel van aard en bespreken we niet afzonderlijk			

* Kernverplichtingen betreffen criteria voor het stellen van prioriteiten ontwikkeld door Verdragsorganen en andere internationale toezichthoudende instellingen. Dit gebruiken we als leidraad voor een minimumnorm.

Bijlage 3 Overzicht gesprekspartners

Klankbord en begeleiding

Naam		Functie	Organisatie
Opdrachtgever			
Ruiter, de	Eva	senior beleidsmedewerker	VWS
Klankbord			
Goldschmidt	Jenny	emeritus hoogleraar	UU
Begeleidingscommissie			
Koperen-Cox	Liza	beleidsmedewerker	VWS
Ruiter, de	Eva	senior beleidsmedewerker	VWS
Terphuis	Sander	senior beleidsmedewerker	BZ
Vlaanderen, van	Jorien	beleidsmedewerker	BZK

Departementen

Naam		Functie	Organisatie
Akse	Arnoud	beleidsmedewerker	BZK
Baars	Gijs	coördinator CN	V&J
Bakker	Lies	jurist	VWS
Banati	Anjali	projectmanager	BZK/RVD
Bekker, de	Hanneke	analist CN	Inspectie van het onderwijs
Berg, van den	Beate	beleidsmedewerker	SZW
Borgeld	Marlinde	jurist	VWS
Breure	Johan	coördinator CN	SZW
Damen – van Daalen	Nicolette	projectmanager	VWS
Heul, van der	Willem	coördinator CN	EZ
Koperen-Cox	Liza	beleidsmedewerker	VWS
Maas	Gérard	projectdirecteur CN	OCW
Maijvis	Jan Willem	coördinator inspectie CN	Inspectie van het onderwijs
Monique	Vroemen	inspecteur	Inspectie V&J
Schoorel	Annemarie	jurist	VWS
Sliedrecht	Marius	coördinator CN	IenM
Terphuis	Sander	senior beleidsmedewerker	BZ
Vlaanderen, van	Jorien	beleidsmedewerker	BZK

Vulpen	Coen	beleidsmedewerker	V&J
Wooning	Chiara	senior beleidsmedewerker	OCW

Experts

Naam		Functie	Organisatie
Goedgedrag	Frits	lid Staatsraad in buitengewone dienst	Raad van State
Helden, van	Willemijn	portefeuillehouder CN	Ombudsman
Hirsch Ballin	Ernst	lid WRR en hoogleraar	WRR en Tilburg University
Houtzager	Dick	collegelid	College voor de Rechten van de Mens
Soffer	Illya	directeur	Ieder(in)
Veen, van der	Nienke	beleidsmedewerker	Ieder(in)

Bonaire

Naam		Functie	Organisatie
Abraham	Clark	Gedeputeerde ten tijde van het interview	OLB
Adoptia	Swinda	zeer slechtziend	inwoner eiland
Baarn	Helena	senior maatschappelijk werker MIVA 60+	OLB
Balentin	Jubella	locatiemanager en directeur	Kolegio Strea Briante
Barnabela	Gemar	MBO leerling (in rolstoel)	inwoner eiland
Barnabela	Mayra	moeder Gemar	inwoner eiland
Bernabela	Esther	eilandsraadslid	OLB
Beverhoud	Mariëlla	ergotherapeute	zelfstandig
Boutmy	Rob	oud-bestuurslid	MiVaBo
Burgers	Ilona	Voorzitter van het bestuur	Best Care Logistics
Cecilia	Josephat	cliënt FKPD	inwoner eiland
Clarinda	Boy	directeur	Cocari
De Palm	Jorina	orthopedagoog	FKPD
Degen	Pieter	zorginkoper langdurige zorg	ZVK
Didden	Ruben	beleidsadviseur, afdeling educatie & welzijn	OLB
Dirksz	Benito	Gedeputeerde ten tijde van het interview	OLB
Elshuis, van	Gerald	medewerker P&O	OLB
Eusenia	Hubert	recent arbeidsinvalide geworden	inwoner eiland
Evertsz	Aramida	moeder Boeli	inwoner eiland

Naam		Functie	Organisatie
Evertsz	Normen	vader Boeli	inwoner eiland
Evertsz	Boeli	cliënt FKPD dagbesteding	inwoner eiland
George	Curvin	directeur	Voogdijraad
Giskus	Johan	directeur	FKPD
Gonzales	Nerry	eilandssecretaris	OLB
De Groot	Margreth	hoofd RCN-unit SZW	SZW/RCN
Haltman	André	bestuurlijk juridisch adviseur	OLB
Heijde, van der	Ans	ervaringsdeskundige	WFTB
Heijde, van der	Rob	ervaringsdeskundige	WFTB
Hendriks	Soraya	cliënt FKPD	inwoner eiland
Heuvel, van den	Natasha	directeur	EOZ
Janga	Marugia	eilandsraadslid	OLB
Koopmans	Maarten	rechter	Gemeenschappelijk Hof van Justitie
Luinstra-Passchier	Marian	sociaal geneeskundige	GGD/OLB
Matthew	Mitchelli	cliënt FKPD	inwoner eiland
Mauricio	Marcelino	manager Bonaire en waarnemend directeur	SVP-CN
Melcherts	Oswald	secretaris	MiVaBo
Meuleman	Jeroen	beleidsadviseur infrastructuur	OLB
Montanus	Esmeralda	maatschappelijk werker, langdurige zorg en thuiszorg	Fundashon Mariadal
Nicia	Ruthviella	zeer slechtziend	inwoner eiland
Nicolaas	Yajaira	beleidsmedewerker MOA	OLB
Nicolaas	Milagrasia	projectcoördinator MIVA 60+	OLB
Noij	Ellie	medewerker bouwvergunningen	OLB
Palm	Chris	directeur	CJG
Paul	Elyane	directeur	ROA
Peinder –Goeloe	Lucelyn	beleidsmedewerker MOA	OLB
Piar	Magnus (Juni)	hoofd extramurale zorg	Sentro di Salu Convent
Pieters	Michael	eilandsraadslid	OLB
Pikeri	Lucille	cliënt FKPD	inwoner eiland
Poeketi	Stella	volledig doof	inwoner eiland
Richardson	Leo	medewerker P&O	OLB
Rijna	Edison	gezaghebber	OLB
Rojer	Danny	zorgmanager	Fundashon Mariadal
Saragoza	Irena	zeer slechtziend	inwoner eiland
Sealy	Ingrid	directeur	Jeugdzorg & Gezinsvoogdij
Silberie	Genera	directeur	FKBO
Silberie	Gerard	Gedeputeerde ten tijde van het interview	OLB

Naam		Functie	Organisatie
Soemosemito	Jill	adviseur beleid en bedrijfsvoering	Voogdijraad
Soleana	Lucille	cliënt FKPD	inwoner eiland
Strauss Marsera	Edith	voorzitter	MiVaBo
Suart	Max	manager wijkenaanpak	OLB
Tiemessen	Fred	plaatsvervangend eilandssecretaris	OLB
Trinidad	Gilbert	slechtziend	inwoner eiland
Valdink	Maritza	bestuurlijk juridisch adviseur	OLB
Verhalle	Marco	specialist invaliden hulpmiddelen	Bonaire Mobility Services
Vorst, van de	Misha	psycholoog	gevangenis
Vries, de	Arti	vice-voorzitter	MiVaBo
Wilsoe	Maximi	doof en heeft een Cochleaire Implantantie	inwoner eiland
Winklaar	Jeanine	moeder van meervoudig gehandicapt zoontje	inwoner eiland
Winklaar	Henna	hoofd intramurale zorg	Kas di Kuido
Winklaar-Carrera	Chanelle	projectassistent MIVA 60+	OLB

Sint Eustatius

Naam		Functie	Organisatie
Bennett	Alphons	bewoner	auxiliary home
Berkel	Hilda	founder	Chapel Piece
Berkel	Camelia	directeur	ECE
Berkel	Gerard	directeur	Hospital
		huisarts	Hospital
Jack-Roosberg	Carol	directeur	Department Social Welfare Openbaar Lichaam
McKenzie-Tatem	Astrid	plv. gezaghebber	Openbaar Lichaam
Mercurius	Rennata	directeur	auxiliary home
Schmidt	Iona	bewoonster	auxiliary home
Ulehaka	Sander	gedragsdeskundige	CJG
		verpleegkundige	Hospital
Zaandam	Reginald	gedeputeerde	Openbaar Lichaam
Cuvalay	Kenneth	SVP-CN	Windward Island Manager Sint Eustatius and Saba
Paul Veira	Paul	coördinator CJG/CYF	CJG Sint Eustatius en Saba

Saba

Naam		Functie	Organisatie
Amsterdam, van	Pieter	directeur	The Honorable Henry Carlyle Every Home of Saba

Naam		Functie	Organisatie
Blaauboer	Joka	directeur	Saba Health Care Foundation
Buncamper	Carl	eilandsraadslid	island council
Charles	Latoya	directeur	Saba Reach Foundation
Gerritsen	Pieter	policy advisor	Openbaar Lichaam
Gonzales	Elisabeth	moeder van Nicolas	inwoner eiland
Heijnsbergen, van	Henriette C.	directeur	ECE2
Johnson	Mrs	moeder van Douglas	inwoner eiland
Johnson	Chris	commissionar	Openbaar Lichaam
Koot	Gijs	huisarts	Saba Health Care
Kox	Anne	speech therapist	ECE2
Laar, van	Koen	policy advisor	Openbaar Lichaam
Riley	Lisette	head nurse	Home Health Care Team,
Teeuwen	Caroline	gezinsvoogd/ambulant hulpverlener	CJG
Vaders	Jacco	psychiatrisch verpleegkundige	SVP-CN
Vasilev	Tjitske	fysiotherapeut	Saba Health Care Foundation
Wilson	Naomi	head nurse	Home Health Care Team,
Wilson	Monique	eilandsraadslid	island council

Rijksvertegenwoordiger en rijksdienst Caribisch Nederland algemeen

Naam		Functie	Organisatie
Isabella	Gilbert	Rijksvertegenwoordiger	RV
Tabatabaie	Reza	Senior adviseur Rijksvertegenwoordiger	RV
Helmond	Jan	directeur RCN	RCN/RV

Bijlage 4 Instellingen en afkortingen

afkorting	voluit	nadere duiding	locatie
BZ	Ministerie van Buitenlandse Zaken		Den Haag
BZK	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties		Den Haag
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek		Nederland
CESCR	Committee on Economic, Social and Cultural Rights (VN)		
CJG	Centrum voor Jeugd en Gezin		alle drie de eilanden
ECE	Expertise Centre Education Care		Sint Eustatius
EC2	Expertise Center Education Care Saba		Saba
EOZ	Expertise Centrum Onderwijs Zorg		Bonaire
EZ	Ministerie van Economische Zaken		Den Haag
FCB	Fundashon Cas Bonairiano	woningbouw-corporatie	Bonaire
FESBO	Fundashon Federashon Sentronan di Bario Boneiru	welzijnsinstelling	
FKBO	Fundashon Kuido pa Bista i Oido	instelling voor mensen met visuele of auditieve beperking	Bonaire
FKPD	Fundashon Pa Kwido Di Personanan Desabilita	instelling voor mensen met een verstandelijke of ernstig meervoudige handicap	Bonaire
GGD	Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst	publieke gezondheid	alle drie de eilanden
Home	Auxiliary Home	verpleeghuis	Sint Eustatius
Ieder(in)	Netwerk voor mensen met een beperking of chronische ziekte		Utrecht
IenM	Ministerie van Infrastructuur en Milieu		Den Haag
IVBPR	Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten		
JICN	Justitiële Inrichting Caribisch Nederland		Bonaire
KPCN	Korps Politie Caribisch Nederland		alle drie de eilanden
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs		
MiVaBo	Minder Validen Bonaire	stichting met als doel Bonaire volledig toegankelijk te maken	Bonaire

afkorting	voluit	nadere duiding	locatie
OCW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap		Den Haag
OLB	Openbaar lichaam Bonaire		Bonaire
OYOHF	Own Your Own Home Foundation	woningbouwstichting	Saba
PO	Primair Onderwijs		
PRO	Praktijkonderwijs		
RCN	Rijksdienst Caribisch Nederland		alle drie de eilanden
ROA	Raad Onderwijs Arbeidsmarkt Caribisch Nederland		Bonaire
RV	Rijksvertegenwoordiger		alle drie de eilanden
SHF	Statia Housing Foundation	woningbouwstichting	Sint Eustatius
SKJ	Sociale Kanstrajecten Jongeren	2e kansonderwijs voor leerplichtigen	alle drie de eilanden
SVP-CN	Stichting Verslavingszorg en Psychiatrie Caribisch Nederland		alle drie de eilanden
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid		Den Haag
TBS	Terbeschikkingstelling	maatregel die de rechter kan opleggen bij misdrijven indien de verdachte ten tijde van het delict lijdende was aan een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens	Nederland
Trb	Tractatenblad	bevat de tekst van verdragen en besluiten van volkenrechtelijke organisatie	
The Home	The Honorable Henry Carlyle Every Home of Saba	verpleeghuis	Saba
UU	Universiteit Utrecht		Utrecht
V&J	Ministerie van Veiligheid en Justitie		Den Haag
VMBO	Voorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs		
VN	Verenigde Naties		New York
VO	Voortgezet Onderwijs		
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport		Den Haag
WFTB	Werkgroep fysieke toegankelijkheid Bonaire	werkgroep van OLB met, MiVaBo, FKBO en andere organisaties	Bonaire
WRR	Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid		Den Haag
ZVK	Zorgverzekeringskantoor		Bonaire (hoofdkantoor)
	Chapel Piece	dagopvang ouderen	Sint Eustatius
	Cocari	dagopvang ouderen	Bonaire
	FORMA	SKJ, volwassenenonderwijs, MBO 1	Bonaire

afkorting	voluit	nadere duiding	locatie
	Fundashon Mariadal	ziekenhuis	Bonaire
	Ka'i Mimina	verpleeghuis (dependance Kas di Kuido)	Bonaire
	Kalor di Hogar	verpleeghuis	Bonaire
	Kas di Kuido	verpleeghuis (onderdeel Mariadal)	Bonaire
	Krusada	verslavingszorg	Bonaire
	New Challenges Foundation	SKJ-trajecten	Sint Eustatius
	Saba Health Care Foundation	ziekenhuis en wijkzorg	Saba
	Saba Reach Foundation	SKJ, volwassenenonderwijs, sociale werkplaats	Saba
	Sentro di Salu Convent	wijkzorg (onderdeel Mariadal)	Bonaire
	Villa Antonia	dagopvang ouderen	Bonaire

Bijlage 5 Literatuur

Belgische overheid (2011) *Implementatie van het VN Verdrag inzake de rechten van personen met een Handicap; Eerste periodiek verslag van België*, Juli 2011.

Centraal bureau voor de statistiek (2016), Statline, Caribisch Nederland, download februari 2016.

College voor de Rechten van de Mens (2014) *Advies, ten behoeve van de evaluatie van de staatkundige structuur van Bonaire, Sint Eustatius en Saba*, Utrecht, maart 2014.

College voor de Rechten van de Mens (2016) *Advies naar een mensenrechtelijk aanvaardbaar voorzieningenniveau voor Caribisch Nederland,* Utrecht, april 2016.

Commissie evaluatie uitwerking van de nieuwe staatkundige structuur Caribisch Nederland (2015), *vijf jaar verbonden; Bonaire, Sint Eustatius, Saba en Europees Nederland,* oktober 2015.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014), General Comment No. 2, Article 9: *Accessibility*.

Committee on Economic, Social and Cultural rights (1991), General Comment No. 4, *The Right to Adequate Housing* (Art. 11 (1) of the Covenant).

Committee on Economic, Social and Cultural rights (1999),General comment No. 12, *The right to adequate food* (article 11).

Committee on Economic, Social and Cultural rights (1999), General comment No. 13, *The right to education* (article 13 of the Covenant).

Committee on Economic, Social and Cultural rights (2000), General Comment No. 14, *The right to the highest attainable standard of health* (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

Committee on Economic, Social and Cultural rights (2002), General Comment No. 15, *The right to water* (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)

Committee on Economic, Social and Cultural rights (2007), General Comment No. 19, *The right to social security*, Art. 9 of the Covenant.

Committee on Economic, Social and Cultural rights (2016), General comment No. 23, *The right to just and favourable conditions of work* (article 7 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

Drewes, M. (2012) *Armoede in Caribisch Nederland, een verkenning,* mei 2012.

DSP-groep (2015), *Vijf jaar Caribisch Nederland; Werking van de nieuwe bestuurlijke structuur*, Amsterdam 2015.

Expertisecenter Onderwijs Zorg Bonaire (2015), *Bestuursverslag en jaarrekening 2014*, Bonaire, augustus 2015.

Expertisecenter Onderwijs Zorg Bonaire (2015), *Eilandelijk zorgplan Bonaire, 2015 – 2016,* mei 2015.

Expertisecentrum Onderwijs Zorg Bonaire (2016), *Onderwijs aan licht verstandelijk beperkten op Bonaire.*

Fredman, Sandra (2002), *Discrimination Law*, Oxford University Press.

Gelijke Rechten voor Iedere Persoon met een handicap (GRIP) i.s.m. projectgroep schaduwrapport (2012), *Mensenrechten en handicap, Schaduwrapport 2011 Vlaanderen* (België) mei 2012.

IdeeVersa (2015), *Onderzoek onderhoud BES-fonds 2015*, 28 februari 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2011), *De basiskwaliteit van het middelbaar beroepsonderwijs (MBO) en de sociale kanstrajecten jongeren (SKJ) in Caribisch Nederland,* Utrecht, maart 2011.

Inspectie van het Onderwijs (2011), *De basiskwaliteit van het primair en voortgezet onderwijs in Caribisch Nederland*, Utrecht, maart 2011.

Inspectie van het Onderwijs (2011), *Basiskwaliteit zorg in Caribisch Nederland*, Utrecht, juli 2011.

Inspectie van het Onderwijs (2014), *Onderwijsverbetering in Caribisch Nederland; het onderwijs op Bonaire, Sint Eustatius en Saba, drie jaar na 10 oktober 2010*, maart 2014.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Expertisecentrum Onderwijszorg (EOZ) bij het Expertise Center Education Care (EC2) Saba*, november 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Expertisecentrum Onderwijszorg (EOZ) bij het Expertise Centre Education Care St. Eustatius (ECE),* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Expertisecentrum Onderwijszorg (EOZ) bij het Expertise centrum Onderwijs Zorg Bonaire,* november 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2013), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij Forma, instelling voor sociale kanstrajecten en mbo Scholengemeenschap Bonaire*, september 2013.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij de Gwendoline van Putten School, afdeling MBO*, december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2014), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij New Challenges Foundation, instelling voor sociale kanstrajecten*, december 2014.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek, po Basisschool De Pelikaan,* mei 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2014), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij de Golden Rock School,* oktober 2014.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Bethel Methodist School,* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij de Governor de Graaff School,* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek po Basisschool Kolegio Kristu Bon Wardador*, November 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Kolegio Papa Cornès,* November 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Kolegio Rayo di Solo,* November 2015

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij het Kolegio San Bernardo,* Mei 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Kolegio San Luis Bertran,* maart 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Kolegio Strea Briante,* November 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij de Lynch Plantation SDA Primary School*, december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Primair Onderwijs bij Sacred Heart School,* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij Scholengemeenschap Bonaire, afdeling mbo*, november 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2016), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij* Scholengemeenschap Bonaire, Speciale Lesplaatsen afdelingen Pro, ITV, VSO ZMLK en ISK, november 2016.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij SKJ Saba Reach Foundation,* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Voortgezet Onderwijs bij Gwendoline van Putten School, afdelingen pro, vmbo en havo,* december 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Voortgezet Onderwijs bij Scholengemeenschap Bonaire,* Unit Liseo Boneriano - MAVO, HAVO en VWO, november 2015.

Inspectie van het Onderwijs (2014), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Voortgezet Onderwijs bij Saba Comprehensive School afdelingen Pro, vmbo/mbo en havo,* november 2014.

Inspectie van het Onderwijs (2015), *Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek Voortgezet Onderwijs bij Scholengemeenschap Bonaire, afdeling vmbo*, november 2015.

Inspectie V&J, *Nieuwsbericht van 5 februari 2016 naar aanleiding van de publicatie van zijn rapporten* 'Nulmeting organisatie rampenbestrijding Bonaire, Sint Eustatius en Saba'.

International Civil Aviation Organization (ICAO) (2011), International Standards and recommended practices, Annex 9 to the convention on international civil aviation: facilitation, July 2011.

Ministerie van BZK, Brief aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Kabinetsreactie op rapport evaluatie Spies*, 12 mei 2016.

Ministerie van BZK, Brief aan de Voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, *Legislatieve terughoudendheid*, Den Haag, 21 december 2011. Kamerstukken I 2011/12 33 000-VII, nr. C.

Ministerie van BZK, *Nota Juridische keuzes regelgeving Bonaire, Sint Eustatius en Saba.* Bijlage 1 bij de brief van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 26 september 2008. Kamerstukken: II 2008/09, 31 568, nr. 3.

Ministerie van BZK, Brief aan de Tweede Kamer der Staten, *Staatkundig proces Nederlandse Antillen*; kamerstuk 31 568 nr. 3. 26 september 2008.

Ministerie van BZK, Brief aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Staatkundig proces Nederlandse Antillen; Halfjaarlijks overzicht wetgeving BES-eilanden*, 9 november 2015.

Ministerie van BZK, *Overzicht taakverdeling; document ten behoeve van vaststelling tijdens het bestuurlijk overleg op 22 april 2010 te Bonaire*, april 2010.

Ministerie van BZK, *Overzicht taakverdeling tussen St. Eustatius en Saba en Nederland; definitief document ten behoeve van vaststelling tijdens het bestuurlijk overleg op 3 november 2009 te Curaçao,* november 2009.

Ministerie van OCW, Brief van de Staatssecretaris van OCW aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Staatkundig proces Nederlandse Antillen*, 3 maart 2015.

Ministerie van VWS, Brief van de Minister van VWS aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Staatkundig proces Nederlandse Antillen*, 22 december 2015.

Ministerie van VWS, Brief van de Staatssecretaris van VWS aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport* (XVI) voor het jaar 2004, 22 december 2015.

Nederlands WHO-FIC Collaborating Centre (2002), *Nederlandse vertaling van de International Classification of Functioning, Disability and Health; complicatie*, ICF 2001; vertaling 2002.

Openbaar lichaam Bonaire, *Arbeidsmarktbeleid Bonaire*, mei 2014.

Openbaar Lichaam Bonaire (2015) *The youth health study Bonaire 2013*, March 2015, Bonaire, the Netherlands.

Openbaar Lichaam Bonaire, afdeling Publieke Gezondheidszorg (2015), *presentatie Ouderengezondheidszorg*, april 2015.

Openbaar Lichaam Bonaire, directie Samenleving en Zorg in samenwerking met MiVaBo (MinderValidenBonaire), *Toegankelijkheid Onderzoek Gouvernementsgebouwen Bonaire*, 2012.

Pro Facto (2015), *Vijf jaar Caribisch Nederland; De werking van wetgeving*, Groningen 2015.

Regioplan (2014), *De aanpak van huiselijk geweld op de BES-eilanden*, april 2014.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2015), *Vijf jaar Caribisch Nederland; Gevolgen voor de bevolking,* Den Haag, oktober 2015.

Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment: *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*, Juan E. Méndez. A/HRC/22/53, 1 februari 2013.

Stichting Verslavingszorg en Psychiatrie Caribisch Nederland (2015), *Jaarverslag 2014*, mei 2015.

Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (2012), *Aanvullend Rapport; Ratificatie… En dan?* Universiteit Utrecht, maart 2012.

Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (2012), *Ratificatie… En dan?* Universiteit Utrecht, januari 2012.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Advies afdeling advisering Raad van State van het Koninkrijk en nader rapport, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap, kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), no. 4.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Memorie van Toelichting, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap, kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), no. 3.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Nota naar aanleiding van het nader verslag, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Kamerstukken II 2013/14, 33992 (R2034), no. 8.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Nota naar aanleiding van het verslag, Invoeringswet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Kamerstukken: I 2009/10, 31 957, nr. 3.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Nota naar aanleiding van het verslag, Rijkswet houdende

goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034), no. 6.

Tweede Kamer der Staten Generaal, Voorstel van Rijkswet, Rijkswet houdende goedkeuring van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Kamerstukken II 2013/14, 33 992 (R2034),.no. 2.

Unicef (2013), *Kind op Bonaire, Sint Eustatius en Saba; Kinderrechten in Caribisch Nederland; samenvatting*, mei 2013.

VN (2007), *VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap*, Nederlandse vertaling, september 2007.

Werkgroep fysieke toegankelijkheid Bonaire (2014), *Jaarverslag 2013*, januari 2014.

Werkgroep fysieke toegankelijkheid Bonaire (2014), *Jaarverslag 2014, januari 2015.*

Werkgroep Zorg Caribisch Nederland (2014), *Advies van de Werkgroep Zorg Caribisch Nederland aan de Minister van VWS*, april 2014.

Wetenschappelijk onderzoek- en documentatiecentrum (2015) *Achtergronden van de detentieratio in Caribisch Nederland*, oktober 2015.

Weesing - Loeber, L., *Het kiesrecht voor de eilandsraden en de Eerste Kamer op de BES; een lastige afweging?* De Hofvijver 52, 23 februari 2015.

Zorgverzekeringskantoor BES (2015), *Maatschappelijk en Financieel Jaarverslag 2014*.

Wet- en regelgeving BES

Grondwet

Kieswet

Paspoortwet

Wet College voor de Rechten van de Mens

Wet publieke gezondheid

Wetten BES

Ambtenarenwet BES

Arbeidsgeschillenwet 1946 BES

Arbeidsveiligheidswet BES

Arbeidswet 2000 BES

Burgerlijk Wetboek BES Boek 1

Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 24 augustus 1815

Invoeringswet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba

Leerplichtwet BES

Luchtvaartwet BES

Mediawet BES

Onteigeningswet BES

Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden

Uitvoeringswet folteringsverdrag

Veiligheidswet BES

Wet algemene ouderdomsverzekering BES

Wet algemene verzekering bijzondere ziektekosten BES

Wet algemene weduwen- en wezenverzekering BES

Wet arbeid vreemdelingen BES

Wet beginselen gevangeniswezen BES

Wet bescherming persoonsgegevens BES

Wet collectieve arbeidsovereenkomst BES

Wet College voor de rechten van de mens

Wet drinkwater BES

Wet educatie en beroepsonderwijs BES

Wet elektriciteitsconcessies BES

Wet financiën openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba

Wet grondslagen ruimtelijke ontwikkelingsplanning BES

Wet inzake bevolen of toegelaten vrijheidsbeneming BES

Wet kinderbijslagvoorziening BES

Wet kosteloze rechtskundige bijstand BES

Wet minimumlonen BES

Wet minimumlonen BES

Wet ongevallenverzekering BES

Wet ongevallenverzekering BES

Wet openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba

Wet primair onderwijs BES

Wet sociale kanstrajecten jongeren BES

Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding

Wet tot inschrijving van arbeidskrachten 1945 BES

Wet tot regeling van het toezicht op krankzinnigen BES

Wet van 4 juli 1946 houdende de instelling van een arbeidsbureau BES

Wet vestiging bedrijven BES

Wet volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer BES

Wet voortgezet onderwijs BES

Wet ziekteverzekering BES

Wet zorginstellingen BES

Wetboek van Strafrecht BES

Wetboek van Strafvordering BES

Wijzigingswet Wet toelating en uitzetting BES

Regelgeving BES
BES Bouwbesluit

Besluit beperking vestiging medische beroepsbeoefenaren BES

Besluit gezinsvoogdij-instelling Bonaire, Sint Eustatius en Saba

Besluit onderstand BES

Besluit uitoefenen medisch beroep BES

Besluit voogdijraad BES

Besluit zorgverzekering BES

Regeling aanspraken zorgverzekering BES

Verordeningen
Eilandsverordening, van de 17e april 1957, houdende regelen nopens het verkeer op de wegen Wegenverkeersverordening Bonaire.

Wegenverkeersverordening de Bovenwindse Eilanden